

SAKİT HÜSEYNOV

**AZƏRBAYCANDA DİNİ TOLERANTLIQ
MƏDƏNİYYƏTİ: TARİX VƏ MÜASİRLİK**

**Kitab Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri
Heydər Əliyevin anadan olmasının
90 illiyinə həsr edilmişdir**

Bakı-"Təknur"-2012

**Kitab Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri
Heydər Əliyevin anadan olmasının
90 illiyinə həsr edilmişdir**

**Данная книга посвящается 90-то летию
великого сына азербайджанского народа,
Общенациональному Лидеру Гейдару Алиеву**

**This book is devoted to the National Lider of Azerbaijan
people Heydar Aliyev's 90-th anniversary**

Kitab AMEA-nın Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun “Dinşünaslıq və mədəniyyətin fəlsəfi problemləri” şöbəsində hazırlanmış və İnstitutun Elmi Şurasının 16.XI.2012-ci il tarixli, 11 sayılı qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür.

Elmi redaktor: Aydın Əlizadə, fəlsəfə elmləri doktoru

Rəyçilər: Əlikram Tağıyev, fəlsəfə elmləri doktoru, prof.

Azər Mustafayev, fəlsəfə elmləri doktoru, prof.

S.Hüseynov. «Azərbaycanda dini tolerantlıq mədəniyyəti: tarix və müasirlik».

Bakı, «Təknur», 2012, (176 s.)

Monoqrafiyada Azərbaycanda tarixən dini tolerantlıq mədəniyyətinin formalaşması araşdırılmış, İslam dininin Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda yayılması, həm İslam dininin özünün tarixən tolerant din olması, həm də Azərbaycanda dini tolerantlığın formalaşması və mövcud vəziyyəti faktlar əsasında tədqiq edilmişdir.

Kitabda müstəqillik dövründə Azərbaycanda dövlət-din münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi şərh edilmiş, dini etiqad azadlığının hüquqi və sosioloji aspektləri təhlil olunmuş, respublikamızda milli təhlükəsizliyin təmin olunmasında dini təhlükəsizliyin əhəmiyyəti izah edilmiş, davamlı inkişafa keçilməsində dinlərarası və mədəniyyətlərarası dialoqun rolu vurğulanmışdır. Kitabda Azərbaycanda dini tolerantlıq mədəniyyətinin yüksəldilməsində və dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsində ulu öndər H.Əliyevin rolu işıqlandırılmış və onun layiqli davamçısı prezident İ.Əliyevin bu sahədə fəaliyyəti şərh edilmişdir.

Ali məktəb tələbələri və doktorantlar üçün nəzərdə tutulan bu kitab eyni zamanda, dini tolerantlıq məsələləri ilə maraqlanan mütəxəssis və tədqiqatçılar üçün də faydalı vəsait ola bilər.

İSBN: 978-9952-445-20-6

© SAKİT HÜSEYNOV

MÜNDƏRİCAT

Giriş

I Fəsil. Qafqazda islam sivilizasiyası və Azərbaycan

1.1. İslam dininin Azərbaycanda yayılması

1.2. Çarizmin Azərbaycanda müstəmləkəçilik siyasətində
din amili

**II Fəsil. Müstəqillik dövründə Azərbaycanda dövlət-din
münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi**

2.1. H.Əliyev dini dəyərlərimiz haqqında

2.2. Müstəqillik dövründə dövlət-din münasibətlərinin tən-
zimlənməsində H.Əliyevin rolu

2.3. Azərbaycanda dini etiqad azadlığının hüquqi və sosioloji
aspektləri

2.4. Dini təhlükəsizlik – milli təhlükəsizliyin tərkib hissəsi
kimi

**III Fəsil. Qloballaşma dövründə mədəniyyətlərarası dia-
loq və davamlı inkişaf**

3.1. Qloballaşma və Azərbaycan

3.2. Davamlı inkişafa keçidin sosial-humanitar aspektləri

3.3. Davamlı inkişaf və mədəniyyət

3.4. Dinlərarası və mədəniyyətlərarası dialoq davamlı inki-
şafın əsasıdır

IV Fəsil. Müstəqil Azərbaycanda dini tolerantlıq mədəniyyəti	
4.1. H.Əliyev və Azərbaycanda dini tolerantlıq mədəniyyətinin yüksəldilməsi	
4.2. Dini tolerantlıq mədəniyyətinin inkişafında Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin rolu	
4.3. Müstəqillik dövründə dini tolerantlıq sahəsində Azərbaycanın yeri və rolu	
Nəticə	
İstifadə edilmiş ədəbiyyat	

Книга была подготовлена отделом «Проблемы религиоведения и философии культуры» Института Философии, Социологии и Права НАНА и принята к печати согласно решению Учёного Совета данного института – протокол №11 от 16.12.2012.

Научный редактор: Айдын Ализаде, д.ф.н.

Рецензенты: Аликрам Тагиев, д.ф.н., профессор
Азер Мустафаев, д.ф.н., профессор

**С. Гусейнов. «Культура религиозной толерантности в
Азербайджане: история и современность».
Баку: «Текнур», 2012, (176 стр.)**

В монографии было исследовано историческое формирование культуры религиозной толерантности в Азербайджане, распространение исламской религии на Кавказе, в том числе и в Азербайджане. Кроме того были выявлены основы толерантности в доктрине исламской религии, проанализированы процессы формирования религиозной толерантности в Азербайджане на основе достоверных фактов.

В книге было показано правовое регулирование государственно-религиозных отношений в период независимости в Азербайджане, проанализированы правовые и социологические аспекты свободы религиозной веры, разъяснена значимость религиозной безопасности в обеспечении национальной безопасности республики, обоснована роль межрелигиозного и межкультурного диалога в устойчивом развитии страны. В книге освещена роль общенационального лидера Г.Алиева и его достойного преемника И.Алиева в улучшении религиозной толерантности и регулировании государственно-религиозных отношений.

Книга предназначена для студентов ВУЗов, докторантов, а также для всех специалистов интересующихся вопросами религиозной толерантности.

ISBN: 978-9952-445-20-6

© САКИТ ГУСЕЙНОВ

СОДЕРЖАНИЕ

Введение	
-----------------------	--

Глава 1. Исламская цивилизация на Кавказе и Азербайджан	
--	--

1.1 Распространение Ислама в Азербайджане	
---	--

1.2. Религиозный фактор в колониальной политике царизма в Азербайджане	
--	--

Глава 2. Правовое регулирование государственно-религиозных отношений периода независимости в Азербайджане	
--	--

2.1. Г.Алиев о ценности нашей религии	
---	--

2.2. Роль Г.Алиева в регулировании государственно-религиозных отношений в период независимости	
--	--

2.3. Правовые и социологические аспекты свободы веры в Азербайджане	
---	--

2.4. Религиозная безопасность – как неотъемлемая часть национальной безопасности	
--	--

Глава 3. Межкультурный диалог и устойчивое развитие в период глобализации	
--	--

3.1. Глобализация и Азербайджан	
---------------------------------------	--

3.2. Социально-гуманитарные аспекты перехода к устойчивому развитию	
---	--

3.3. Устойчивое развитие и культура	
3.4. Межрелигиозный и межкультурный диалог, как основа устойчивого развития	
Глава 4. Культура религиозной толерантности в независимом Азербайджане	
4.1. Г.Алиев и повышение культуры религиозной толерантности в Азербайджане	
4.2. Роль Управления Мусульман Кавказа в развитии культуры религиозной толерантности	
4.3. Место и роль Азербайджана в сфере религиозной толерантности в период независимости	
Выводы	
Список использованной литературы	

The book was presented by the department of “Philosophic problems of religion and culture” of the Institute of Philosophy, Sociology and Law of ANAS, and admitted for printing by order №11, 16.12.2012 of the Scientific Council of the Institute.

Scientific editor: Aydin Alizade, Doctor of Philosophy

Reviewers: Alikram Tagiyev, Doctor of Philosophy,
professor

Azer Mustafayev, Doctor of Philosophy,
professor

S. Huseynov. «The culture of religious tolerance in Azerbaijan: history and modernity». Baku: «Teknur», 2012 (176 p.)

The monograph researched the historical formation of the culture of religious tolerance in Azerbaijan, propagation of Islam on Caucasus and within all Azerbaijan, tolerance of Islam, analyzed the formation of religious tolerance in Azerbaijan basing on facts.

The study explains the legal regulation of state-religious relations during the period of sovereignty in Azerbaijan, legal and sociological aspects of religious belief were assessed, the significance of religious security in provision of national safety of the republic was explained, and the role of interreligious and intercultural dialogue in provision of sustainable development was justified. The study elucidates the role of national leader H.Aliyev and his worthy successor I.Aliyev in regulation and improvement of religious tolerance and state-religious relations.

The study destined for students, postgraduates, and for all interested in religious tolerance specialists.

ISBN: 978-9952-445-20-6

© SAKIT HUSEYNOV

CONTENTS

Introduction

Chapter 1. Islamic civilization on Caucasus and Azerbaijan.

1.1.Propagation of Islam in Azerbaijan

1.2.Religious factor in tsarist colonial policy in Azerbaijan ...

Chapter 2. Legal regulation of state-religious relations during the period of sovereignty in Azerbaijan

2.1. H.Aliyev about the value of our religion

2.2. The role of H.Aliyev in regulation of state-religious relations during the period of sovereignty

2.3. Legal and sociological aspects of religious belief in Azerbaijan

2.4. Religious security – as an inalienable part of national safety

Chapter 3. Intercultural dialogue and sustainable development in period of globalization

3.1. Globalization and Azerbaijan

3.2. Socio-humanitarian aspects of transition to sustainable development

3.3. Sustainable development and culture

3.4. Interreligious and intercultural dialogue as a grounding

for sustainable development	
Chapter 4. The culture of religious tolerance in sovereign Azerbaijan	
4.1. H.Aliyev and improvement of the culture of religious tolerance in Azerbaijan	
4.2. The role of Caucasus Muslims' Center in development of the culture of religious tolerance	
4.3. The place and the role of Azerbaijan in the sphere of religious tolerance during the sovereignty period	
Conclusions	
List of used literature	

GİRİŞ

Tolerantlıq, dözümlülük çox geniş anlayışdır. O, həm insani münasibətlərin, həm insan cəmiyyətində gedən proseslərin, həm də dövlətlərarası, millətlərarası, dinlərarası münasibətlərin bir çox cəhətlərinə aiddir... O, təkcə dinlərin bir-birinə dözümlülüyünü deyil, həm də bir-birinin adətlərinə, mənəviyyətinə dözümlülük, mədəniyyətlərə dözümlülük deməkdir.

Heydər Əliyev

Elmi ədəbiyyatlarda **“tolerantlıq”** – (lat. tolerancia – hərfən dözümlülük) – dini və milli müxtəlifliyin etirafı və ona hörmətlə yanaşılması kimi şərh edilmişdir.

Qərbdə tolerantlıq problemi ilk dəfə Orta əsərlərdə yaranmış və əxlaqi fəzilət, qeyri-xristian, və yaxud bidətçi ehkam, ayin, inancların etirafı kimi nəzərdən keçirilmişdir. Dini tolerantlığın geniş şəkildə şərh edilməsinə məşhur xristian ilahiyyat alimi Foma Akvinalının “Teologiyaların külliyyatı” əsərində rast gəlmək olar.

Yeni dövrdə tolerantlıq problemini ilk tədqiq edən ingilis filosofu Con Lokk(1632-1704) olmuşdur. O, “Tolerantlıq haqqında öyüdnamə” (“Epistola de tolerancia”) əsərində tolerantlığı əsl, həqiqi kilsənin mühüm səciyyəsi kimi əsaslandırmağa cəhd göstərmişdir. C.Lokk hesab edir ki, əgər dində məhəbbət, iltifat və mərhəmət yoxdursa, o həqiqi sayıla bilməz. İsa Məsih naminə başqasını təqib edənlər Onun təlimini eybəcərləşdirirlər. Səmimi və namuslu insanlar müxtəlif dinlərə itaət edə bilərlər və yalnız dini müxtəlifliyə dözümlülük, cəmiyyətə sülh bəxş edə bilər.

Qərbi Avropada tolerantlıq probleminə Nikolay Kuzanlı, Piko dela Mirandola, Erazm Rotterdamlı kimi mütəfəkkir-

lər də xüsusi diqqət yetirmişlər. Protestant Reformasiyası da tolerantlığı dəstəkləmişdir. Tolerantlığın sonrakı tədqiqi T.Hobbs, Y.Bentam, A. de Tokvil, Volter, D.Didro, A.Smit, C.S. Mill, XX əsrdə isə G.Zimmel, T.Nükom və Frankfurt məktəbi-nin nümayəndələrinin adı ilə bağlıdır.

Dini tolerantlıq təzahür etdiyi cəmiyyətdən asılı olaraq bir neçə növdə ola bilər. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Başqa din mənsubuna qarşı tolerantlıq (xristian-müsəlman, müsəlman-buddist, xristian-buddist və s.)
2. Başqa təriqət nümayəndələrinə qarşı tolerantlıq (katolik-protestant, protestant-pravoslav, sünni-şiə)
3. Sektant hərəkatlarına qarşı tolerantlıq
4. İnanclı ilə inancsız arasındakı tolerantlıq (mömin-atəist) və s.

Mədəniyyətin mühüm elementi olan ümumi tolerantlıq, bu gün müxtəlif inanc, mədəni ənənə, siyasi məslək daşıyıcısı olan insanların ictimai vəhdətləşməsinin zəruri şərti kimi etiraf olunur. Tolerantlıq vətəndaş cəmiyyətinin əsas əxlaqi prinsipidir. Eyni zamanda, təcrübə göstərir ki, mütləq dözümlülük də öz növbəsində özbaşınalıq və zorakılığa yol açır: heç bir halda tolerantlıq şərəf fürsət verməyə çevrilməməlidir.

Azərbaycana gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmiz tarixən milli və dini baxımdan həmişə tolerant bir ölkə olmuşdur. Azərbaycan xalqının tolerant bir xalq olduğunu, həm tarixi mənbələr, həm də müxtəlif vaxtlarda ölkəmizə gələn xarici qonaqlar təsdiq etmiş və etməkdədirlər. Azərbaycanda tarixən çoxsaylı etnosların və müxtəlif dinlərin birlikdə yaşamasına baxmayaraq, (Azərbaycan ərazisində yaşayan ermənilərin zaman-zaman azərbaycanlılara qarşı qaldırdıqları torpaq iddiaları ilə bağlı münaqişələri çıxmaq şərtilə) indiyə kimi heç vaxt bu ərazidə milli ayrı-seçkilik baş verməmiş və dini qarşıdurma olmamışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, həm islama qədərki dövrdə, həm də islam dininin Azərbaycanda yayılmasından sonra müxtəlif etnosların yaşadığı bu ərazidə uzun illər qarşılıqlı etimada əsaslanan milli-mədəni və dini münasibətlər sistemi formalaşmış, insanlar əmin-amanlıq şəraitində yaşamış, burada yüksək tolerantlıq mühiti hökm sürmüşdür. Bu ərazidə tarixən müxtəlif dinlər və etnoslar arasında tolerantlıq mədəniyyətinin indiyə kimi qorunub saxlanılmasında Azərbaycan xalqının və islam dininin mühüm rolu olmuşdur.

Azərbaycanda dini və milli tolerantlığın tarixən mövcud olduğunu və bu tolerantlığın indiyə kimi qorunub saxlanılmasında Azərbaycan xalqının və islam dininin misilsiz rol oynadığını vurğulayan Azərbaycan Respublikasının prezidenti İ.Əliyev bu fikri aşağıdakı kimi şərh edərək demişdir: **“Tarixən dünya dinlərinin yayıldığı və dinc yanaşı fəaliyyət göstərdiyi qədim Azərbaycan torpağında yüz illərlə qarşılıqlı etimada və hörmətə əsaslanan mütərəqqi milli-mədəni və dini münasibətlər sistemi formalaşmışdır. Diqqətəlayiq faktdır ki, ölkəmizdə həmişə yüksək tolerantlıq mühiti hökm sürmüş, heç vaxt milli və dini zəmində ayrı-seçkilik və qarşıdurma halları baş verməmişdir. Ayrı-ayrı etiqad və inanclara malik etnosların əsrlərlə əmin-amanlıq şəraitində yaşamasında, etnik-mədəni müxtəlifliyin günümüzədək qorunub saxlanılmasında Azərbaycan xalqının və İslam dininin misilsiz tarixi rolu danılmazdır.”** (1.səh.3-4)

Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının prezidenti İ.Əliyevin Azərbaycanda dini tolerantlıqla bağlı bu fikirləri mövcud monoqrafiyanın ana xəttini təşkil edir.

Digər tərəfdən kitabın yazılmasını zəruri edən amillərdən biri ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra son illərdə Azərbaycanın təşəbbüsü ilə din və mədəniyyətlə bağlı çoxsaylı beynəlxalq konfransların ölkəmizdə keçirilməsi və dini

tolerantlıq sahəsində Azərbaycanın başqa ölkələr üçün nümunə olması, elmi-nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edən bu konfranslarda dini tolerantlıqla bağlı yeni müddəaların hazırlanıb təşviq edilməsi olmuşdur. Son illərdə respublikada keçirilən konfranslar, əsasən, aşağıdakı mövzuları əhatə etmişdir:

1. **«İslam sivilizasiyası Qafqazda»** mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfrans (10 dekabr 1998).

2. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən dini icma başçıları ilə ulu öndər H.Əliyevin geniş miqyaslı görüşü keçirilmişdir (16 noyabr 1999).

3. **«Demokratik cəmiyyətdə dinin və əqidənin rolu: terrorizm və ekstremizmə qarşı mübarizə yollarının araşdırılması»** mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfrans (10-11 oktyabr 2002).

4. **«Din və demokratiya: nəzəriyyə və təcrübə»** mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfrans (21 iyun 2004).

5. **«H.Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər»** mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfrans (3-4 aprel 2007).

6. «Dözümlülüyün və qarşılıqlı anlaşmanın inkişafında KİV-lərin rolu» mövzusunda elmi-praktik konfrans (26-28 aprel 2007).

7. **«Dinlərarası dialoq: qarşılıqlı anlaşmadan birgə əməkdaşlığa doğru»** mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfrans (6 noyabr 2009).

8. **«Sivilizasiyaların dialoqu: siyasi partiyaların rolu»** mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfrans (27-28 sentyabr 2007).

9. **«Mədəniyyətlərarası dialoq – Avropa və onun qonşu regionlarında davamlı inkişafın və sülhün əsasıdır»** mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfrans (2-3 dekabr 2008).

10. **«İslam mədəniyyəti və müasir dünyada dialoq»** mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfrans (30 aprel 2009).

11. QMİ-nin təşəbbüsü ilə Moskva şəhərində **«MDB müsəlmanları millətlərarası həmrəylik uğrunda»** adlı beynəlxalq konfrans (18 iyun 2009).

12. **Dünya dini liderlərinin Bakı sammiti** (26 aprel 2010).

13. **«Azərbaycan: Sivilizasiyalararası dialoqun keçmişi və bu günü»** mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfrans (19 aprel 2006).

14. **«Mədəniyyətlərarası dialoqda qadınların rolunun genişləndirilməsi»** mövzusunda beynəlxalq Forum (10 iyun 2008).

15. **Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu** (7-9 aprel 2011).

16. **«İslamda mədəniyyət və gözəllik amili»** mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfrans (9-10 noyabr 2009).

17. **«Dəyişən dünyada tolerantlığın gücləndirilməsi»** mövzusunda I Beynəlxalq Bakı Forumu (19-21 dekabr 2012).

Yuxarıda qeyd olunan sonuncu forum 19-21 dekabr 2012-ci ildə Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi ilə Dialoq və Əməkdaşlıq uğrunda İslam Konfransı Gənclər Forumunun birgə təşkilatçılığı ilə təşkil edilmişdir. Bu forumda iştirak edən Misirin tanınmış “Əl-Əhram Əl-Arabi” adlı həftəlik jurnalının baş redaktor müavini Süzi Əl-Qineydi Bakıdan Misirə qayıtdıqdan sonra Azərbaycanda mövcud olan dini tolerantlıq vəziyyətini işıqlandırmaq üçün çalışdığı jurnalda “Bakı tolerantlıq və günəş şəhəridir” adlı məqalə çap etdirmişdir. Süzi Əl-Qineydi Bakıda olduğu müddətdə Azərbaycanda mövcud olan dini durumla şəxsən tanış olmuş, xalqımızın tarixi, mədəniyyəti və iqtisadi inkişafı ilə maraqlanmış, eyni zamanda torpaqlarımızın Ermənistan tərəfindən işğal olunduğunu önə çəkmiş,

lakin bütün bunlara rəğmən, hazırkı şəraitdə Azərbaycanın dini tolerantlığa örnək olan bir ölkə olduğunu çalışdığı jurnalda aşağıdakı kimi qeyd etmişdir: “Azərbaycan kimi ölkədən yaxşı örnək götürə bilərik. Azərbaycan xalqı 1990-cı illərdə daxili parçalanmalarla dolu ağır mərhələni uğurla qət etməyə müvəffəq olmuşdur. Eyni zamanda, həmin mərhələdə Azərbaycanın 20% torpaqları Ermənistan tərəfindən işğal olunmuşdur. Ermənistanın separatçı rejimi Dağlıq Qarabağ regionunun müstəqilliyini elan etmişdir. Buna baxmayaraq, bu müstəqillik heç bir dövlət tərəfindən tanınmamış və həmin region beynəlxalq hüquqa görə Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi hesab olunur. Bu regionun erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğalı hələ də davam edir. Bütün bunlara rəğmən, Azərbaycan dini və irqi tolerantlığın nümunəsi olmağı bacarmışdır.”(2)

Qeyd edək ki, din və mədəniyyətlə bağlı yuxarıda göstərilən möhtəşəm beynəlxalq konfransların respublikamızda keçirilməsi bir tərəfdən beynəlxalq aləmdə ölkəmizin siyasi nüfuzunun yüksəldiyini göstərir, digər tərəfdən də Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə dinlərarası, mədəniyyətlərarası dialoqun səmərəli inkişafına töhvə verən bir ölkə olduğunu dünyaya tanıdır.

I FƏSİL.

QAFQAZDA İSLAM SİVİLİZASIYASI VƏ AZƏRBAYCAN

1.1.İslam dininin Azərbaycanda yayılması

Azərbaycanda islam dini ilə yanaşı xristian dini də, yəhudi dini də əsrlər boyu yaşayıb və indi də yaşayır. Qafqazda da bu mənzərə var. Hesab edirik ki, insanlar hansı dinə, hansı mədəniyyətə mənsubluğundan asılı olmayaraq, bütün başqa mədəniyyətlərə, dinlərə, mənəvi dəyərlərə də hörmət etməli, o dinlərin bəzən kiməsə xoş gəlməyən adət-ənənələrinə dözümlü olmalıdırlar. Dini nöqtəyi-nəzərdən ədavət, münaqişə, müharibə yolverilməzdir.

Heydər Əliyev

Şərqlə-Qərbin qovşağında yerləşən Azərbaycan İslam dünyasının bir parçası olaraq Qafqazda ən böyük müsəlman respublikası sayılır. Digər Qafqaz xalqları kimi Azərbaycan xalqı da tarixən həmişə öz milli-mənəvi və dini dəyərlərinə sadıq olmuş, öz adət-ənənələrinə ehtiramla yanaşmışdır.

Son illərdə islam dini, islam sivilizasiyası haqqında yeni-yeni tədqiqat əsərlərinin sayı çoxalmış, bu sahədə keçirilən beynəlxalq konfrans və simpoziumların coğrafiyası genişlənməmişdir. Xüsusən, islam mədəniyyətinə diqqətin artması ABŞ-da baş verən 2001-ci il sentyabr hadisəsindən sonra daha da mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Araşdırmalar göstərir ki, son illərdə, xüsusən, islamın tarixi mahiyyəti, dünya mədəniyyət tarixində islamın oynadığı rol, onun bəşər sivilizasiyasına verdiyi töhfələr beynəlxalq miqyasda keçirilən elmi konfransların və simpoziumların müza-

kirə obyektinə çevrilmişdir.

Belə beynəlxalq simpoziumlardan biri də 8-9 dekabr 1998-ci il tarixində ulu öndər H.Əliyevin təşəbbüsü ilə Bakı şəhərində keçirilmişdir. «İslam sivilizasiyası Qafqazda» mövzusuna həsr olunmuş bu beynəlxalq tədbir öz məzmun və mahiyyətinə görə mühüm əhəmiyyət kəsb etmiş və Qafqazda islam sivilizasiyasının rolunun elmi cəhətdən araşdırılmasında sanki vacib bir mərhələ rolunu oynamışdır. Digər tərəfdən bu simpoziumun praktiki cəhətdən də müəyyən əhəmiyyət kəsb etməsi – regionda münaqişə ocaqlarının (Şimali Qafqaz, Qarabağ, Cənubi Osetiya və s.) mövcud olması və bəzi «tədqiqatçıların» bu münaqişələrə dini don geyindirməsi baxımından elmi aktualıq daşması ilə şərtlənmişdir.

«İslam sivilizasiyası Qafqazda» adlı simpoziumda çıxış edən ulu öndər H.Əliyev bu tədbirin təkcə Azərbaycan üçün yox, həm də Qafqaz və bütün islam aləmi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etməsindən bəhs edərək demişdir: **«Məmnuniyyətlə qeyd edirəm ki, belə simpoziumun keçirilməsi ilə əlaqədar mənim qəbul etdiyim qərar artıq həyata keçirilibdir, beynəlxalq simpozium bu gün öz işinə başlayıbdır. Ümidvaram ki, simpozium çox dəyərli işlər görəcək və Qafqazda islam sivilizasiyasının rolunu və bu sahədə gələcək elmi-tədqiqat işlərinin proqramlarını müəyyən edə biləcəkdir. Bu, təkcə Azərbaycan üçün yox, bütün Qafqaz xalqları, bütün islam aləmi üçün çox əhəmiyyətli işdir.»** (3)

Ulu öndər Qafqazda yaşayan xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının zəngin coğrafi mövqeyi, tarixi kökləri, qədim mədəniyyəti haqqında çox fəxrlə danışaraq Qafqazda islamın yayılmasına diqqət yetirmiş və islamın Qafqazda yayılmasında Azərbaycanın mühüm rol oynadığını önə çəkmişdir. H.Əliyev Qafqazda yaşayan və islam dininə etiqad edən xalqların həyat və fəaliyyətində, yaşayış tərzində is-

lam dininin mühüm əhəmiyyətini qeyd etmiş və bu xalqların milli-mənəvi dəyərlərinin zənginləşməsində islam dinin böyük rol oynadığını xüsusi vurğulayaraq demişdir: **«Biz qafqazlılar özümüzün qafqazlı olmağımızla fəxr edirik. Bu nə deməkdir? Qafqazın təkcə məğrur dağları, onun gur çayları, gözəl bulaqları, meşələri, gül-çiçəkləri deyildir. Qafqazlı olmaqla fəxr etmək Qafqaz xalqlarının tarixi kökləri ilə, Qafqaz xalqlarının bəşər mədəniyyətinə verdikləri töhfələrlə bağlıdır. Bu baxımdan Qafqazda islamın yayılması və inkişaf etməsi Qafqaz xalqlarının tarixinin böyük bir hissəsini təşkil edir, eyni zamanda islam sivilizasiyasının Qafqaz xalqlarına bəxş etdiyi dəyərli töhfələrin olmasını əks etdirir. Qafqaz xalqlarının, demək olar ki, əksəriyyəti islam dininə itaət edir. İslamın Qafqazda yayılması tarixini siz alimlər yaxşı bilirsiniz. Mən, sadəcə, bir nöqtəni vurğulamaq istəyirəm ki, Azərbaycan bu sahədə mühüm yer tutur.»**(4)

Qeyd edək ki, Qafqazda islamın yayılması, əsasən, Azərbaycandan başlayır və Azərbaycan tarixinin böyük bir hissəsini təşkil edir. Bu baxımdan Azərbaycan Qafqazda islam dəyərlərinin, islam sivilizasiyasının yayılması və inkişaf etməsində xüsusi rol oynamışdır. İslam dininin qədim Qafqazda yayılmasının Azərbaycandan başladığını vurğulayan ulu öndər islamın Qafqaza yeni sivilizasiya, yeni mədəniyyət gətirdiyini xüsusi qeyd edərək demişdir: **«Məlumdur ki, Qafqazda islamın yayılması və inkişaf etməsi Azərbaycandan başlayır. İslam Qafqaz xalqlarına səadət, xoşbəxtlik gətiribdir, inkişaf, islami dəyərlər gətiribdir. Bu dəyərlər müqəddəs kitabımız Qurani-Kərimdən gələn islami dəyərlər Qafqaz xalqlarının milli-mənəvi dəyərlərinin əsasını təşkil edibdir. Məlumdur ki, Qafqazda yaşayan xalqlar islam dinini qəbul edənə qədər də böyük mədəniyyətə, tarixə və özlərinə məxsus adət-ənənlərə**

malik olmuşlar. İslamın dini-mənəvi dəyərləri Qafqaz xalqlarının qədimdən yaranmış və inkişaf etmiş mənəvi dəyərləri ilə birlikdə xalqların yüksək milli-mənəvi dəyərlərini təşkil edibdir.»(5)

Məlumdur ki, islam dininin dünyanın müxtəlif bölgələrində yayılması ilə bağlı uzun illər belə bir fikir formalaşmışdır ki, guya islam dini “qılinc gücünə”, “zorakı yolla” yayılmışdır. Hətta, xüsusən, Azərbaycanda insanların şüurunda tarixən belə bir ifadə formalaşmışdır ki, “Biz qılinc müsəlmanıyıq.” Yəni ərəb-islam qoşunları islamı bizlərə “qılinc gücünə” qəbul etdirmişlər.

Lakin tarixi mənbələr və dünyada tanınmış şərqşünas alimlər islamın zorakılıqla yayılmadığını təsdiq etmişlər. Məsələn, məhşur şərqşünas akademik V.V.Bartold yazırdı ki, islam zorakılıqla yayılmamışdır, bu dinin yayıldığı ərazilərdə nə xristianlar, nə də zərdüştler təqibə məruz qalmamışlar. (6,s.88)

İslam dininin Azərbaycanda və bütövlükdə Qafqazda yayılması prosesində zorakılığın olmaması və bu prosesin siyasi müahidələr (müqavilələr) yolu ilə həyata keçməsi faktı bir çox elmi ədəbiyyatlarda öz geniş ifadəsini tapmışdır. Məsələn, “Qafqazda islam fəthatının tarixi bir çox başqa yerlərdə olduğu kimi daha çox siyasi müahidələr tarixini xatırladır: hicrətin 18-ci ilində “Azərbaycan əhli ilə”, 21-ci ilində Muğanla, 22-ci ilində Şirvanla, 25-ci ilində Təbriz, Talış, Arran və başqa ərazilərdə yaşayan əhali ilə sülh müahidələri imzalandı. Başqa şəhər və vilayətlərdə də buna bənzər müahidələr imzalanmışdı.”(7,s.147-148)

İslamın dünyanın müxtəlif bölgələrində yayılması zamanı zorakılığa yol verilməməsi haqqında göstərişlər olduğunu bir çox tarixçi alimlər öz əsərlərində şərh etmişlər. Müəyyən mənbələrə istinad edən Azərbaycanın din alimlərinin əsərlərində də belə faktlara rast gəlmək olur. Məsələn, Şeyxü-

İslam Allahşükür Paşazadə məşhur ərəb tarixçisi Yaqut Əl Həməviyə (Bax: Mucəm əl-Buldən. I cild, Qahirə, 1906, s.161) istinad edərək göstərmişdir ki, ərəblər Qafqazda yerli əhali ilə bağladıkları müqavilələrdə öhdəlik götürürdülər ki, “əhalidən heç kim öldürülməyəcək, əsir edilməyəcək, atəş-gədələrdən heç biri dağıdılmayacaq..., əhaliyə bayramlarda öz rəqslərini ifa etməyə, əvvəllər nə edirdilərsə, onu etməyə mane olmayacaqlar.”(6,s.46)

Yerli əhali ilə bağlanan müqavilələrdə alınacaq cizyə (can vergisi) göstərilməklə, cizyənin hansı sosial təbəqələrdən alınması şərh edilir, verginin miqdarı göstərilir və bütövlükdə bağlanan müqavilənin bütün şərtləri əhaliyə izah olunurdu.

Belə müqavilələrdən biri ərəblərin Azərbaycana gəldiyi ilk vaxtlarda (hicri 18, miladi 639-cu ildə) Ərdəbil yaxınlığında Azərbaycan mərzbanı İsfəndiyar ibn Fərruxzadla bağlanmışdır. Bu müqavilənin mahiyyətini dərk etmək üçün onun məzmununa diqqət yetirək:

“Bismillahir-Rəhmanir-Rəhim! Əmirəlmöminin Ömər ibn-Xəttabın canişini Ücbə ibn Fərqəd Azərbaycanın vadilərinə, dağlarındakı, nahiyələrindəki və sərhədlərindəki əhalisinə, dinlərinin ardıcılalarına – özlərinə və mal-dövlətlərinə, dinlərinə və ailələrinə əmin-amanlıq verir o şərtlə ki, uşaqlardan, qadınlardan, dünya malından, heç nəyi olmayan mütəmadi xəstələrdən və dünyada hər şeydən əl çəkmiş abidlərdən savayı, onlar gücləri çatdıqları qədər cizyə ödəsinlər. Bu onlara və onlarla yaşayanlara aiddir. Onlar müsəlman döyüşçülərdən bir müsəlmanı bir gün-bir gecə saxlamalı və ona yol göstərməlidirlər. Onlardan kim hansı ildə orduya cəlb olundu, o həmin ilin vergisindən azad olunur, kim çıxdı – ona sığınacağına çatana kimi əmin-amanlıq verilir”.

Yazdı – Çündüb. Şahidlik etdilər – Bükeyr bin Əbdilləh əl-Leysi və simək bin Xərəşə əl-Ənsari, Yazıldı – 18-ci ildə.”

(8,s.147-148)

İslamın Azərbaycanda yayılmasından sonra xilafətin nümayəndələri ilə yerli əhali arasında bağlanan sülh müqavilələrinin mahiyyətini şərh edən AMEA-nın akademiki, tarixçi-alim Nailə xanım Vəlixanlı bu müqavilələrdən bəhs edərək yazmışdır: “Beləliklə, Azərbaycanın şimal və cənub torpaqları bütünlüklə işğal edilib Xilafət tərkibinə qatıldı. Yerli əhali ilə aralarındakı münasibəti müəyyən nizama salmaq üçün başqa yerlərdə olduğu kimi, burada da yeni müqavilələr bağlandı. Tərəflər arasında sülh münasibətlərini bərpa edən bu müqavilələrə əsasən, yerli əhali ya islamı qəbul etməli, ya da can vergisi – cizyə verməli idi. Fətuhatın ilk illərində ərəblərin işğal etdikləri ölkələrdən siyasi itaətlə yanaşı tələb etdikləri də bu və digər vergilər idi.”(9,s.30)

İslam – tarixən dini tolerantlıq mədəniyyətinə örnək olmuşdur. İslam dinində tolerantlığın yüksək olduğunu Avropanın tanınmış alimləri də öz əsərlərində dəfələrlə vurğulamışlar. Bu fikir islam dini, islam sivilizasiyası tarixini araşdıran tanınmış ingilis alimi Arnold Toynbinin (1889-1975) 2006-cı ildə Moskvada rus dilində çap olunmuş “Sivilizasiya tarixin məhkəməsi qarşısında” adlı kitabında daha geniş şərh edilmişdir. A. Toynbi islam dininin meydana gəldiyi gündən geniş yayılması səbəblərini və islamın başqa dinlərə qarşı dözümlü olduğunu vurğulayaraq yazır: “Yəhudi, xristian və zərdüştlik azlıqlarının İslam dünyasında öz varlığını indiyə qədər qoruya bilməsinin səbəbi Məhəmmədin onlara qismən dözümlü münasibəti olmuşdur; O, Quranda müsəlmanlara göstəriş verirdi ki, islam dövlətinə tabe olan qeyri-müsəlman “Kitab əhli” ilə münasibətdə ola bilərlər. Bundan başqa, islam öz yolu ilə irəlilədikcə, başqa missioner dinlər kimi islamı qəbul edənlərin əvvəlki dinlərinin elementlərini gizlicə qəbul edirdi. Bu halda və başqa hallarda da qəbul etmək kompromislə qiymətləndirilirdi.”(10,s.133)

Toynbinin yuxarıda irəli sürdüyü fikirdən aydın olur ki, yarandığı vaxtdan başqa dinlərlə, xüsusən, xristian, yəhudi və zərdüştlük dinlərinə qarşı islam dini dözümlülük nümayiş etdirmişdir. Burada A.Toynbi islamın başqa dinlərə qarşı tolerant olmasını Məhəmməd peyğəmbərin özünün bir şəxsiyyət kimi tolerant olması ilə əsaslandırır. Başqa dinlərin “İslam dünyasında öz varlığını indiyə qədər qoruya bilməməsinin səbəbi Məhəmmədin onlara qismən dözümlü münasibəti olmuşdur”-deyən A.Toynbinin fikirlərini təhlil etsək, buradan məlum olur ki, islamda tolerantlığın islamın öz mahiyyətindən irəli gəldiyini qeyd etmək əvəzinə, o, dözümlülüüyü Məhəmməd peyğəmbərin şəxsiyyəti ilə şərtləndirməyə çalışmışdır. Lakin A.Toynbinin bu fikri ilə bütövlükdə razılaşmaq çətindir. Çünki əvvəla, A.Toynbi tolerantlığın, sülhün islam dininin öz mahiyyətindən irəli gəldiyini inkar etmiş olur.

Qeyd edək ki, Qurani-Kərimdə insanlar sülhə çağrılaraq onlara müraciət edilir ki, “Ey iman gətirənlər! Hamınız bir yerdə sülhə (islama) gəlin! Şeytanın yolu ilə getməyin, çünki o, sizin açıq-aşkar düşməinizdir!” (Əl-Bəqərə, 208). Deməli, islamın müqəddəs kitabında bütün insanların sülhə çağırılması Allahın buyurduğu kimi irəli sürülmüşdür. Digər tərəfdən A.Toynbi öz əsərlərində Məhəmməd peyğəmbəri islam dininin yaradıcısı, Quranın müəllifi və görkəmli din xadimi kimi xarakterizə etmiş, lakin peyğəmbərimizin –Allahın elçisi olduğu fikrini bütöv şəkildə qeyd etməmişdir ki, bununla da razılaşmaq olmaz. Fəlsəfə elmləri doktoru, professor Y.Rüstəmovun qeyd etdiyinə görə, “A.Toynbi isə Məhəmməd peyğəmbəri ilahi mahiyyətdən məhrum edir, onu yalnız görkəmli din və dövlət xadimi kimi xarakterizə edir, pragmatik lider hesab edirdi.” (11,s.147)

İslamın təbliğ edilməsində zor və məcburiyyətin olmaması Quranda aydın şəkildə göstərilmişdir: “Dində məcbu-

riyyət (zorakılıq) yoxdur. Artıq doğruluq (iman) azğınlıqdan (küfrdən) ayırd edildi. Hər kəs Tağutu (Şeytanı və ya bütləri) inkar edib Allaha iman gətirərsə, o, artıq (qırılmaq bilməyən) ən möhkəm bir ipdən (dəstəkdən) yapışmış olur. Allah (hər şeyi olduğu kimi) eşidəndir, biləndir!" (Əl-Bəqərə, 256). Yaxud, Qurani-Kərimin başqa bir surəsində göstərilir ki, "Allahdan başqalarına tapınanları söyməyin. Yoxsa onlar da (Allaha qarşı hörmət və ehtiram) bilmədikləri üzündən Allahı düşməncəsinə söyərler..."(Ənam, 108). Göründüyü kimi, burada İslamın digər səmavi dinlərə və dini konfessiyalara dözümlülük münasibəti göstərilir. Yəni buradan aydın olur ki, İslam istənilən əks fikrə qarşı zorakılığı istisna edir, insanlar arasında dözümlülük və sülh münasibətini önə çəkir. Quranda irəli sürülən bu fikirlər islamda dözümlülüüyün prioritet olduğunu göstərən ən mühüm faktlardan biridir.

Doğrudur, Məhəmməd peyğəmbərin özünün sülhpərvər və başqa millətlərə qarşı dözümlülük nümayiş etdirməsi haqda xeyli tarixi faktlar vardır. Bu tarixi faktlardan birini şərh edən Şeyxülislam H.A.Paşazadə özünün "Qafqazda islam" adlı kitabında yazmışdır: "Məlumdur ki, islamın erkən çağlarında, müsəlman cəmiyyətinin hüduqları hələ Ərəbistan yarımadası ilə məhdudlaşdığı bir vaxtda, Həzrəti Peyğəmbər qonşu dövlətlərin başçalarına bir sıra xüsusi məktublar göndərmişdi. Belə məktublardan biri Abdallah bin Hüzeyfə əs-Səhmi vasitəsilə Sasani şahına göndərilmişdi."(12,s.46-48) Artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu vaxt Qafqazın böyük bir hissəsi Sasanilərin hökmranlığına tabe idi. Həzrəti Peyğəmbərin Sasani şahına göngərdiyi məktubda deyilirdi:

"Bismi-l-lahi-r-Rəhman-i-r-Rəhim!

Allahın rəsulu Məhəmməddən Fars şahı Xosrova. Salami-sülh o kəsə ki, Hidayət yolunu tutmuşdur və Allaha və Onun rəsuluna iman gətirmişdir və şəhadət etmişdir ki, Va-

hid Allahdan başqa ilahi yoxdur. Ona şərik olan yoxdur və Məhəmməd Onun bəndəsi və rəsuludur. Səni Əziz və Qadir Allahın dininə çağırıram. Həqiqətən, mən Allahın bütün insanlara rəsuluyam ki, sağ olan hər kəsə öyüd verəm. Kafirlər üçün belə bir söz haqlıdır: özünü (Allaha) təslim et – səlamət qalarsan! Boyun qaçırsan atəşpərəstlərin günahları üçün məsuliyyəti sən daşıyırsan.”(13,s.46-48)

Bu məktubdan görünür ki, Məhəmməd peyğəmbər çox təmkin və ləyaqətlə Xosrov şahı islam dininə sülh yolu ilə çağırır və islamın əsas prinsipini aydın şəkildə sayğı ilə şərh edir. Bu məktub Peyğəmbərin sülhpərvər olduğunu, islam dininin isə tolerant din olduğunu bir daha təsdiq edir.

Azərbaycanda və bütövlükdə Qafqazda yaşayan müxtəlif xalqların tarixən tolerant şəkildə, sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşadıklarını beynəlxalq simpoziumda vurğulayan ulu öndər H.Əliyev bütövlükdə islam dininin tolerant din olduğunu, eyni zamanda Azərbaycan xalqının başqa dinlərə qarşı dözümlü olduğunu aşağıdakı kimi şərh etmişdir: **“Dünyada bir çox böyük dinlər mövcudur. Hər dinin özünəməxsus yeri var. Biz azərbaycanlılar islam dini ilə fəxr edirik, eyni zamanda heç vaxt başqa dinlərə qarşı mənfi münasibət göstərməmişik, ədavət aparmamışıq və heç bir başqa xalqı da öz dinimizə itaət etməyə məcbur etməmişik. Ümumiyyətlə, başqa dinlərə dözümlülük, başqa dinlərlə yanaşı və qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşamaq islam dəyərlərinin xüsusiyyətidir. Bu, tarix boyu Azərbaycanda da, Qafqazda da öz əksini tapıbdir. Azərbaycanda islam dini ilə yanaşı xristian dini də, yəhudi dini də əsrlər boyu yaşayıb və indi də yaşayır. Qafqazda da bu mənzərə var. Hesab edirik ki, insanlar hansı dinə, hansı mədəniyyətə mənsubluğundan asılı olmayaraq, bütün başqa mədəniyyətlərə, dinlərə, mənəvi dəyərlərə də hörmət etməli, o dinlərin bəzən kiməsə xoş**

gəlməyən adət-ənənələrinə dözümlü olmalıdırlar. Dini nöqteyi-nəzərdən ədavət, münaqişə, müharibə yolverilməzdir. Hər halda XX əsrin sonunda və qarşıdan gələn XXI əsrdə dünyada belə hallara son qoyulmalıdır.”(14)

1.2.Çarizmin Azərbaycandakı müstəmləkəçilik siyasətində din amili.

Biz azərbaycanlılar heç vaxt inamımızdan, dinimizdən uzaqlaşmayacağıq və bu mənəvi mənbələrimizdən istifadə edərək gələcəyimizi quracağıq.

Heydər Əliyev

Tarix boyu bir çox dövlət rəhbərləri öz işğalçılıq siyasətlərini həyata keçirmək üçün həmişə din amilindən istifadə etmişlər. Məsələn, vaxtilə rus imperatoru I Pyotr 1725-ci ildə yazdığı “Vəsiyyətnamə”sində işğalçılıq siyasətində din amilindən istifadə məsələsini önə çəkmişdir. Rusiyanın sərhədlərini Hindistandan Avropayadək genişləndirməyi, Türkiyə, İran və Qafqaz torpaqlarını rus imperiyasının tərkibinə birləşdirməyi arzulayan I Pyotr “Vəsiyyətnamə”sində hətta sünni və şiə məzhəbləri arasında ixtilaf yaratmağı öz xələflərinə vəsiyyət etmişdir: “Bu məqsədi həyata keçirmək üçün həmişə Türkiyə ilə İran arasında fitnə-fəsad törətmək, davadalaş yaratmaq lazımdır. Bu işdə sünni və şiə məzhəbləri arasındakı ixtilaflar böyük, kəskin silah və basılmaz ordudur. Rusiyanın nüfuzunu Asiyada qaldırmaq üçün sünni-şiə qarşıdurmaları yaxşı vasitədir.”(15)

Rusiya imperiyasının qonşuluğunda olan iki böyük müsəlman ölkəsi arasında qarşıdurma yaratmaq yolu ilə onları zəiflətməyi nəzərdə tutan imperator həmin ölkələrin din xadimlərini ələ almağı xələflərinə xatırladaraq yazmışdır: “Bu ölkələrin müsəlmanlarının öz hüquqlarını tanımaları bizə böyük zərbə olar. Həm Türkiyə, həm də İranın din

xadimlərini ələ almaq və onlar vasitəsilə sünni-şiə qarşıdurmalarını qızıışdırmaq lazımdır.” (16)

Buradan göründüyü kimi, Rusiya imperiyasının işğalçılıq siyasətində din amilindən istifadə edilməsi I Pyotrun “Vəsiyyətnamə”sində xüsusi yer tutmuşdur.

XIX əsrin əvvəlində Şimali Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra çarizm burada öz müstəmləkəçilik siyasətini daha da dərinləşdirmək üçün bəzi tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Bu tədbirlərdən biri yerli əhalinin – azərbaycanlıların dini əqidəsinə təsir göstərmək, onları həm hüquqi-siyasi, həm də mənəvi-psixoloji cəhətdən rus çarizminin müstəmləkəçilik qaydalarına tabe etdirməkdən ibarət idi.

İslam dininin cihad prinsipini əsas tutan bacarıqlı sərkərdə Şeyx Şamilin rəhbərliyi altında çarizmə qarşı uzun illər milli azadlıq mübarizəsi aparan Şimali Qafqaz dağlılarının dini-mənəvi dəyərlərinin hansı qüvvəyə malik olduğunu artıq rus imperiyası yaxşı bilirdi. Məhz rus çarizminin Azərbaycandakı müstəmləkəçilik siyasətində qarşıya qoyduğu məqsəd Rusiya hakim dairələrinin Qafqaz canişinliyinə göndərdikləri məxfi təlimatda deyildiyi kimi, “oradakı əhalini (Şimali Azərbaycandakı – H.S.) rusca danışmaq, rusca fikirləşmək və rusca duymağa məcbur etmək”dən ibarət idi.

Rus çarizminin Qafqazdakı müstəmləkəçilik siyasətində din amilindən istifadə etməsini Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə aşağıdakı kimi şərh etmişdir: “İranın və Türkiyənin müsəlman dövlətləri olduğunu nəzərə alan və onların Qafqaz müsəlmanlarına daha çox təsir göstərə biləcəyindən ehtiyat edən Rusiya hökuməti burada həm şiəliyin, həm də sünniliyin nüfuzunu müəyyən qədər məhdudlaşdırmaq siyasəti yeridirdi. Xristianlığın təbliğini gücləndirmək və bu məqsədlə Türkiyədən və İrandan minlərlə erməninin və Rusiyadan müxtəlif bidətçi təriqətlərin nümayəndələrinin

Azərbaycana köçürülməsi, Qafqaz müsəlmanlarının Türkiyə, İran və Ərəb ölkələrindəki həmməzhəbləri ilə əlaqələrinin məhdudlaşdırılması, Məkkə, Mədinə, Məşhəd, Kərbəla, Nəcəf kimi müqəddəs yerlərə ziyarətlərin qarşısını almaq cəhdləri, müxtəlif islam mərkəzlərinin və müsəlman nüfuz sahiblərinin göstərişlərinin Qafqaz müsəlmanları üçün heç bir səlahiyyəti olmaması barədə rəsmi qərarlar, din xadimlərinin qonşu dövlətlərin nəfinə fəaliyyət göstərməkdə günahlandırılıb Qafqazdan çıxarılması və s. bu siyasətin tərkib hissəsini təşkil edirdi.”(17,s.93)

Göründüyü kimi, azərbaycanlıların dini əqidəsinə və mənəvi-psixoloji dəyərlərinə təsir edərək onların ruslaşdırılması və getdikcə xristianlaşdırılması məsələsi XIX əsrin əvvəllərində rus çarizminin qarşısında duran ən vacib məqsədlərdən biri olmuşdur. Azərbaycanlıların “ruslaşdırılması” və “xristianlaşdırılması” məqsədi ilə çar hökuməti bu dövrdə Rusiyanın və Ukraynanın mərkəzi quberniyalarından Şimali Azərbaycana xeyli malokan, duxobor və s. təriqətlərdən olan ailələr köçürmüşdür. Məsələn, təkcə 1833-1843-cü illərdə Rusiyadan Azərbaycana köçürülənlərin hesabına burada 20-yə qədər kənd yaranmışdır.

Bu köçürmələrdən sonra Azərbaycan kəndlilərinin demografik vəziyyətində, həyat tərzində, məişət sferasında müəyyən dəyişikliklər baş verdi ki, bu da yerli əhalinin mənəvi-psixoloji baxışlarında öz əksini tapmaya bilməzdi. Məsələn, yerli əhali Azərbaycana köçrülən ruslara – “həkimyyət dairələrinə yaxın adamlar kimi” yanaşmağa başladılar. Gəlmələr isə yerli əhalini – “geri qalmış tatarlar” adlandırmağa başladılar. Bəzən isə gəlmələrlə yerli əhali arasında milli məişət zəminində müəyyən münaqişələr yaranırdı.

XIX əsr Avropanın müstəmləkəçi ölkələrindən, məsələn, Böyük Britaniya və Fransadan fərqli olaraq Çar Rusiyası müstəmləkə torpaqlarında yerli əhalinin dini əqidəsinə və

milli mənəvi dəyərlərinə hörmətlə yanaşmırdı.

Belə ki, rus hakim dairələri Azərbaycanda öz müstəmləkəçilik qaydalarını möhkəmləndirmək üçün yerli əhəlinin dini işlərinə qarışaraq ruhani rəhbərlərini istədikləri vaxt vəzifədən azad edir, onların yerinə özlərinə münasib adamları təyin edirdilər. Məsələn, 1816-cı ildən Qafqazdakı rus qoşunlarının Ali Baş Komandanı təyin edilmiş A.P.Yermolov 1822-ci ildə Tiflis axundu Tanrıverdinə vəzifəsindən azad edərək İrana sürgün etdirmişdi. Bu qərarı A.P.Yermolov onunla əsaslandırır ki, guya Axund Tanrıverdi xaricdən – islam ölkələrindən dəstək alıb Qafqaz müsəlmanlarını Rusiyaya qarşı milli azadlıq mübarizəsinə qaldırmağa cəhd göstərir. A.P.Yermolovun geniş əhali kütləsinə ünvanlanan “müraciətnamə”sində göstərilirdi ki, guya axund Tanrıverdi “Rusiyanın faydalı himayədarlığını qəbul etməyərək” o, “hökumət üçün zərərli olan xaricilərlə gizli əlaqələrin qurulmasını” dəstəkləmişdir. (18,s.481)

Azərbaycanlıların rusların ağalığına qarşı getdikcə artan narazılıqlarını aradan qaldırmaq, onları müstəmləkə qaydalarına tabe etdirmək üçün Rusiyanın hakim dairələri ən müxtəlif tədbirlərə əl atırdı. Onlar başa düşürdülər ki, hər bir xalqın milli-azadlıq mübarizəsində dini mənəvi amillər həlledici rol oynayır. Buna görə də öz müstəmləkəçilik planlarını genişləndirmək istəyən rus generalları xalqın dini-mənəvi dəyərlərinə təsir etmək üçün bütün vasitələrə əl atırdılar. Belə ki, çar hökuməti Qafqaz müsəlmanlarına vahid bir mərkəzdən rəhbərlik etmək üçün 1822-ci ildə “şeyxülislam” vəzifəsini yaratdı və bu vəzifəyə Salyan axundu Məhəmməd Əli təyin edildi.

Bundan başqa, rus generalları Qafqazda islam dininin ayrı-ayrı məzhəbləri arasında düşmənçilik toxumu səpməyə çalışır və sünnilərlə şiələri bir-birinə qarşı qoymaqdan da çəkinmirdilər. Bu çirkin məqsədi həyata keçirmək üçün ça-

rizm nümayəndələri şiə və sünni məzhəblərinin başçılarını ələ almağa və onların vasitəsilə dindarlara təsir etməyə çalışırdılar.

1828-ci ildə rus qoşunları Təbrizi tutduqdan sonra Rusiyanın Qafqazdakı canişini İ.F.Paskeviç Təbrizin mücdehidi, məhşur ilahiyyat alimi Ağa Mirfəttah Təbatəbainin Zaqafqaziyanın şiə əhalisinin rus imperatorunun “üzünə ağ olduğu” görə onların “başına ağıl qoymaqdan ötrü” Tiflisə gəlməsinə nail olmuşdur. Ağa Mirfəttah Təbatəbai Tiflisə gəldiyinə görə, o, çar hökuməti tərəfindən “briliyantla bəzədilmiş qızıl medal” və birinci dərəcəli Müqəddəs Anna ordeni ilə təltif edilmişdir. Bundan başqa, A.M.Təbatəbaiyə guya imperatora xidmət etdiyinə görə 2000 onluq (çervonets), Tiflisdə gözəl bağı olan xüsusi mülk və Şirvanda illik gəliri 5360 rubl olan 15 kənd verilmişdir. (19,s.29-30)

Qeyd edək ki, A.M.Təbatəbainin çar hökuməti tərəfindən Tiflisə gətirilməsinin bir tərəfdən Zaqafqaziya müsəlmanlarının çarizmə qarşı narazılığının aradan qaldırılmasında müəyyən təsiri olsa da, digər tərəfdən belə bir ilahiyyat aliminin Azərbaycanda, o cümlədən, bütöv Qafqazda İslam marifçiliyinin genişlənməsi və yerli əhalinin dini səviyyəsinin yüksəlməsində müsbət rolu olmuşdur.

1832-ci ildə rus generalı Q.V.Rozen Zaqafqaziyanın sünni məzhəbli müsəlmanlarını “sakitləşdirmək”, “hakimiyyətə tabe etdirmək”, “onların azğın mənəviyyatını yumşaltmaq” və onları imperatora sədaqətlə xidmət etdirmək üçün yüksək ruhani nümayəndələrinə müfti dərəcəsi təyin etdi. (20,s.30) Bu məqsədlə rus generalı Q.V.Rozen milliyyətçə tatar olan və çar hökumətinə böyük xidmətlər göstərmiş Tacəddin Mustafin Əfəndini Kazan şəhərindən Qafqaza müfti vəzifəsinə gətirdi. Kapitan rütbəsi daşıyan Mustafin Əfəndi vaxtilə Şeyx Şamilin çar hökumətinə tabe olması üçün onunla danışıqlar aparmışdır. Qafqaza gəldikdən sonra Mustafin Əfəndi

Zaqafqaziya müsəlmanlarına müraciət edərək demişdir: “Ey müsəlman cəmiyyəti! Bizim kimi siz də hamıya qarşı lütfkar olan böyük imperatorun xeyirxahlığı himayəsində xoşbəxtliklərə çatacaqsınız... Bizim kimi siz də... böyük imperatora qəlbən xidmət etməklə, ona dualar oxumalısınız.”(21,s.167)

Həmin dövrdə çarizmin Azərbaycanda ruslaşdırma siyasətini xarakterizə edən Azərbaycan Demokratik Respublikasının banisi Məmməd Əmin Rəsulzadə özünün “Azərbaycan Cümhuriyyəti” əsərində bu məsələdən bəhs edərək yazmışdır: “Çarizm, Azərbaycanı ruslaşdırmaq üçün iki cəbhədən gəliyirdi. Bir tərəfdən xalqın hissiyyəti-diniyyəsini idarə edən üləma və mollaları kəndi kontroluna tabe tutur, digər tərəfdən də milli tərbiyyəyə meydan verməyərək xəlqi rus məktəblərində (uşkol) oxumağa icbar ediyordu. Birinci məqsədin təmini üçün şiə və sünnilərə məxsus olmaq üzrə ayrı-ayrı iki idarəyi-ruhaniyyə təsis eləmiş, bütün molla və əfəndiləri bu idarə vasitəsilə kəndisinə tabe birər məmur kibi qullanmışdır. İkinci məqsədi təmin üçün də müəyyən ruslaşdırma proqramilə uşkollar (məktəblər) təsis edilmişdir.”(22,s.16)

Öz müstəmləkəçilik planlarını hər vasitə ilə möhkəmləndirməyə çalışan çar çinovnikləri xalqın dini-mənəvi dəyərlərinə, minillik əqidəsinə, milli adət-ənənələrinə ciddi təsir göstərməklə azərbaycanlıları ruslaşdırmaq planlarını həyata keçirə bilmirdilər. Əksinə, çarizmin yerlərdəki nümayəndələri xalqa qarşı nə qədər özbaşınalıq edirdilərsə, əhali arasında onlara qarşı narazılıq getdikcə artırdı. Belə ki, rus çinovniklərinin özbaşınalıqlarından cana doymuş xalq 1837-ci ildə üsyan etdi. Tarixə Quba üsyanı adı ilə daxil olmuş bu milli-azadlıq hərəkatı təxminən 16 min kəndlini və şəhərini əhatə etmişdir. Üsyan amansızcasına yatırıldı.

Bu hadisədən sonra çar hökuməti Azərbaycandakı müstəmləkəçilik siyasətində müəyyən manevrlərə əl atdı. Yük-

sək müsəlman təbəqələrinin xalq arasında geniş nüfuza malik olduğunu görən çarizm onların cəmiyyətdəki mövqeyini hüquqi cəhətdən yüksəltmək üçün xüsusi bir komitə yaratdı. 1843-cü ildə yaradılan bu komitə – “yüksək müsəlman təbəqələrinin (bəy, xan, məlik, qazi və s.) hüquqlarını araşdıran xüsusi komitə” – adlandırıldı. Bu komitə yüksək təbəqələrin hüquqlarının əvvəlki illərə nisbətən yüksəlməsinə və həmin təbəqələrə müəyən imtiyazlar verilməsinə nail oldu. Bununla da çarizm xalqın milli-azadlıq hərəkətində yüksək təbəqələrin təsirini azaltmaq yolunda müəyyən addımlar atdı.

Digər tərəfdən çar hökuməti hakim dairələrin istəyini yerinə yetirməyən, çarizmə qarşı genişlənən narazılığa qoşulan bəzi nüfuzlu dini rəhbərləri cəzalandırmağa başladı. Məsələn, müsəlmanlar arasında imperiya xofu yaratmaq üçün Şuşa qazisi Mirzə Əbdülqasım həbs edilib Metex qalasına salındı. Nuxa qazisi Abdal Lətif Əfəndi çar məmurları tərəfindən izlənildiyini hiss edib 1844-cü ildə Həcc ziyarəti məqsədilə Məkkəyə gedərək Azərbaycanı tərk etdi.(23,s.26)

Ümumiyyətlə, Şimali Azərbaycan işğal olunduqdan sonra əhali arasında böyük nüfuza malik olan Azərbaycan xanlarından Qarabağ xanı Mehdiqulu xan, Şirvan hakimi Mustafa xan, Bakı hakimi Hüseynqulu xan, Talış xanı Mir Həsən xan rus müstəmləkəçilərinin özbaşnalığına dözə bilməyərək İrana köçməyə məcbur olmuşlar.

II FƏSİL

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNDƏ DÖVLƏT-DİN MÜNASİBƏTLƏRİNİN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ

2.1. Heydər Əliyev dini-mənəvi dəyərlərimiz haqqında

Hər xalqın öz adət-ənənəsi var, öz milli-mənəvi və dini dəyərləri var. Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizlə fəxr edirik, bizim xalqımız yüz illərlə, min illərlə adət-ənənələrimizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi yaradıblar və bunlar indi bizim xalqımızın mənəviyyatını təşkil edən amillərdir.

Heydər Əliyev

Azərbaycan xalqını vahid ideologiya ətrafında birləşdirən onun zəngin mədəniyyəti, mənəvi dəyərləri, adət-ənənələri ilə yanaşı, həm də islam dinidir. Azərbaycan dövləti ölkəmizdə milli-mənəvi, dini dəyərlərin qorunması istiqamətində ciddi işlər görməkdədir. Dinə dövlət qayğısı göstərən müstəqil Azərbaycan Respublikası, həm də sivil, dünyəvi və demokratik dövlət olduğunu Konstitusiyamızda bəyan etmişdir.

Təəssüf ki, son vaxtlar bəzi mətbuat orqanları və xarici kütləvi informasiya vasitələri Azərbaycanda guya dindarlara qarşı zorakılıq göstərilməsi, onların hüquqlarının pozulması ilə bağlı böhtan və şaiyələr yaymaqla məşğul olurlar. Onlar Azərbaycan dövlətinin din siyasəti haqqında böhtan xarakterli məqalələr çap etdirməklə ictimai şüurda yanlış təsəvvür yaratmaq istəyirlər. Bütün bu halların qarşısını almaq üçün əsas Ulu öndər H.Əliyev tərəfindən qoyulmuş Azərbaycan dövlətinin din siyasətinin şərh edilməsini zəruri hesab edirik.

Müşahidələr göstərir ki, din pərdəsinə bürünən bəzi

adamlar xaricdən idarə olunan radikal dindarlar və onların xarici havadarları respublikamızı demokratik inkişaf yolundan döndərmək, dövlət idarəçiliyində şəriət qanunlarını tətbiq etmək, Azərbaycanda dindar, teokratik cəmiyyət qurmaq, ölkəmizdə qeyri-stabillik yaratmaq, dövlətçiliyimizə zərbə vurmaqdan ibarətdir. Lakin Azərbaycan xalqının intellektual və mədəni səviyyəsi bir qrup radikal dindarların təxribatçılıq hərəkətinə uymasına imkan verməyəcəkdir. Xalqımız yüksək inkişafa qədəm qoymuş ölkəmizin beynəlxalq aləmdəki nüfuzunun daha da yüksəldilməsində əllərindən gələni əsirgəməyəcəklər.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra, Ümummillə lider Heydər Əliyev ikinci dəfə hakimiyyətə qayıtdıqdan (1993) sonra milli-dini dəyərlərimizin qorunmasında, İslam dininə ehtiram göstərilməsində, xalqımızın dini əqidəsinin daha da möhkəmləndirilməsində öz əməli fəaliyyəti ilə böyük rol oynamışdır.

Ulu öndər **Heydər Əliyev** İslam dininin mahiyyəti, onun mütərəqqi, qüdrətli bir din olduğu və Azərbaycan xalqının həyatında mühüm rol oynadığını həmişə vurğulamışdır. Ulu öndər hələ 1993-cü ildə Təzəpir məscidində dindarlarla görüşlərinin birində İslamın tərəqqipərvər və dünyəvi əhəmiyyətindən bəhs edərək demişdir: **«Bizim dinimiz mütərəqqi dindir. Əsrlər boyu İslam dini özünün mütərəqqi olduğunu və eyni zamanda, İslam dininə itaət edən adamların hamısına özünün nə qədər tərəqqipərvər və nə qədər dünyəvi əhəmiyyətli olduğunu sübut edir, müsəlmanlara daimi xoşbəxtlik bəxş edir. Bizim dinimiz müsəlmanları həyatlarında rast gəldiyi çətinliklərdən xilas etməyə, düşmənlərə qarşı mübarizədə qalib gəlməyə və özlərini, öz ölkələrini, öz dinini, öz məsləkini qoruyub saxlamağa həmişə yardım etmişdir. Heç şübhə yoxdur ki, İslam dini indiyə qədər olan tarixində dünyaya nümayiş etdirdiyi əzəmətini, qüdrətini bundan sonra**

daha da gücləndirəcək və bütün İslam dininə itaət edən adamların hamısını xoşbəxtliyə, səadətə gətirib çıxaracaqdır.» (24)

Buradan göründüyü kimi, ulu öndər burada İslam dininin ictimai həyatda tərəqqipərvər rol oynadığını vurğulamaqla, onun dünyəvi əhəmiyyət daşdığını, insanları səadətə və xoşbəxtliyə çıxaracağını da qeyd etmişdir.

Heydər Əliyev həmişə İslam dininin bütün atributlarına hörmətlə yanaşmış və bu əməli ilə başqa insanlara nümunə göstərmişdir. Buna misal olaraq, qeyd etmək lazımdır ki, H.Əliyev bütün dini bayram və mərasimlərdə həmişə dindarların yanında olmuş, dini bayramların keçirilməsi münasibətilə xalqı təbrik etmiş və onlara uğurlar diləmişdir. Məsələn, 5 sentyabr 1993-cü il tarixində Peyğəmbərimiz əleyhissələmin mövlud günü münasibətilə Təzəpir məscidində dindarlar qarşısında çıxış edən ulu öndər Məhəmməd peyğəmbər əleyhissələmin bəşər tarixində oynadığı roldan bəhs edərək demişdir: **«Bəşəriyyət tarixində Məhəmməd peyğəmbərin (s) dünyaya gəlməsi və onun sonrakı fəaliyyəti, bəşəriyyətin böyük bir hissəsinin dinin – islam dininin yaranmasının bünövrəsini qoymuşdur. Ulu Peyğəmbərimiz Məhəmməd əleyhissələmin yaydığı İslam dini və onun bütün müsəlman aləminə qoyduğu yadigar – Qurani-Kərim əsrlər boyudur ki, müsəlman dininə məxsus olan insanların həyatında çox böyük rol oynayır. Onların həyatı, yaşayışı, bu günü və gələcəyi, bu dünyada, o dünyada xoşbəxt olması üçün zəmin yaratdı.»(25)**

H.Əliyev Azərbaycanda 1993-cü ildə prezident seçildikdən sonra Səudiyyə Ərəbistanı Krallığına səfər edərək Ümrə ziyarətini yerinə yetirmiş və Mədinə şəhərində Peyğəmbər məscidinin şərəf kitabına aşağıdakı sözləri yazmışdır: **«Müqəddəs Mədinə şəhərini, İslamın müqəddəs abidələrini, Həzrəti Məhəmməd peyğəmbərin məqbərəsini, məscidini ziyarət etdiyim üçün bir müsəlman kimi özü-**

mü xoşbəxt hesab edirəm. Allaha şükür olsun ki, uzun illər qəlbimdə yaşayan arzuma, niyyətimə nail oldum. Bu tarixi hadisə qəlbimdə böyük həyəcan və rahatlıq hissi yaratdı. Bir daha islam mənbəyinin nə qədər ümumbəşəri, fəlsəfi, elmi əsaslara malik olduğunu dərk etdim. Böyük Allahın Böyüklüyünü dərk etdim.»(26,s.97)

İslam dinini Azərbaycan xalqının milli-mənəvi sərvəti hesab edən ulu öndər islamın insanları paklığa, saflığa çağırdığını vurğulamışdır. 1994-cü il 26 avqust tarixində mövlud bayramı münasibətilə Təzəpir məscidində təntənəli mərasimdə dindarlar qarşısında çıxış edərkən H.Əliyev İslam dininin tərbiyəvi əhəmiyyətindən bəhs edərək demişdir: **«İslam dini həmişə insanları saflığa, təmizliyə, ülvə mənəviyyata dəvət etmişdir. Qurani-Kərim insanları düzlük, mənəvi paklıq ruhunda tərbiyə edir. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının bu ağır, çox çətin, keşməkeşli dövründə bütün bunların bizdən ötrü böyük əhəmiyyəti var.»(27)**

Öz çıxışında insanların mənəvi tərbiyəsinin əhəmiyyətini xüsusi qeyd edən H.Əliyev göstərmişdir: **«Mənəviyyətimiz nə qədər yüksək olarsa, biz insanlarda, hər bir azərbaycanlıda, müsəlmanda Vətənə, öz amallarına sədaqət, mənəvi saflıq əhval-ruhiyyəsi tərbiyə edə bilsək, Azərbaycan bu ağır böhran dövründən, çətinliklərdən tezliklə və müvəffəqiyyətlə çıxacaqdır.»(28)**

Buradan göründüyü kimi, respublikamızın Ermənistanla müharibə şəraitində olması, ölkədə xaos və müxtəlif siyasi qruplaşmaların hökm sürdüyü, sosial-iqtisadi çətinliyin mövcud olduğu bir dövrdə uzaqgörən rəhbər xalq bu çətinlikdən çıxartmaq üçün İslam dininin bəşəri dəyərlərinin gücünə arxalanmış, xalqımızın milli-mənəvi birliyinin qorunub saxlanılmasına çalışmışdır.

Ulu öndər İslam dininin sülh, qardaşlıq və əmin-amanlıq dini olduğunu həmişə vurğulamış və onun başqa dinlərə qarşı düşmən olmadığını fikrini öz çıxışlarında dəfələrlə bəyan

etmişdir: «İslam dini başqa dinlərə qarşı heç vaxt düşmən olmamışdır. Çünki bu dinlərin hamısı Allahdan gəlir. Azərbaycanda müsəlmanlarla yanaşı başqa dinlərə etiqad edən adamlar da yaşayır. Onlar da Azərbaycanın bərabərhüquqlu vətəndaşlarıdır. Çalışmalıyıq ki, dini, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, Azərbaycanın bütün vətəndaşları eyni hüquqlu olsunlar və onların hamısının birliyini, vəhdətini təşkil edək. Bu da Alləhtəalanın buyurduğu, bizim yolumuzdur.»(29)

Azərbaycanda islam dininin inkişafını dəyərləndirən ulu öndər çıxışlarının birində İslam dininin inkişafına dövlət qayğısından bəhs edərək demişdir: «Biz bir dövlət kimi İslam dininin son dövrdə geniş və çox sürətlə inkişaf etməsini bəyənirik və bundan sonra da Azərbaycan Respublikasında, müstəqil Azərbaycanda hər bir insanın sərbəst olaraq öz dini adət-ənənələrinə xidmət və onlardan istifadə etməsinə bütün imkanları yaradacağıq. Nəinki imkanlar yaradacağıq, biz islam dininin inkişafı üçün dövlət tərəfindən lazımi tədbirlərin hamısını görəcəyik. Çünki biz yaxşı bilirik ki, İslam Azərbaycan xalqının, bütün İslam aləminə mənsub olan insanların, məxluqun ən yüksək mənəviyyat mənbəyidir.»(30).

H.Əliyev İslam dini ilə bağlı beynəlxalq elmi tədbirlərin respublikamızda keçirilməsinin həmişə təşəbbüskarı olmuşdur. Onun təşəbbüsü və dəstəyi ilə 1993-2002-ci illərdə İslam dini və islam mədəniyyəti ilə bağlı Bakıda çoxlu tədbirlər keçirilmişdir.

Azərbaycan İslam dünyasının bir parçası olduğuna görə, Şərqlə Qərbin qovuşuğunda yerləşdiyinə və Qafqazda ən böyük İslam respublikası olduğuna görə bu beynəlxalq simpoziumun Bakıda keçirilməsini təbii hesab etmək olar. Digər tərəfdən H.Əliyevin İslam dəyərlərinə bağlılığı İslam dini ilə bağlı bu böyük tədbirin Azərbaycanda keçirilməsini labüd etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, ulu öndər «İslam siviliza-

siyası Qafqazda» mövzusunda beynəlxalq simpoziumun Bakıda keçirilməsi haqqında hələ 1998-ci ilin fevralında sərəncam imzalamışdır.

Qeyd edək ki, İslam dininin və islam sivilizasiyasının Qafqazda yayılması ilə bağlı məsələlərin elmi cəhətdən araşdırılması zərurətini, eyni zamanda, respublika, regional və beynəlxalq təşkilatların müraciətlərini nəzərə alaraq ulu öndər bu aktual və vacib tədbirin Bakıda keçirilməsini dəstəkləmişdir. Simpoziumda Türkiyə, Rusiya, ABŞ, Misir, Almaniya, Fransa, Küveyt və digər ölkələrdən gəlmiş nümayəndələr iştirak etmişlər. Tədbirdə Heydər Əliyev böyük nitq söyləmişdir. İslamın Qafqazda yayılmasının Qafqaz xalqlarının həyatındakı sosiomədəni əhəmiyyətini şərh edən ulu öndər bu haqda demişdir: **«Azərbaycanda islam dini VII əsrdən yayılıb və Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin əsasını təşkil edir. Bizim çoxəsrlik islam dövrü tariximiz zəngindir. Bu gün iftixar hissi ilə deyirik ki, Azərbaycan islam mədəniyyəti, islam dini ilə bağlı olan dahi insanların – Nizami, Füzuli, Nəsimi, Tusi, Qətran Təbrizi və bir çox digər böyük şəxsiyyətləri dünya sivilizasiyasına böyük töhfələr vermiş və islam mədəniyyətini zənginləşdirmişdir. Biz bunlarla fəxr edirik. Biz Azərbaycanlılar öz tariximizlə, milli-mənəvi dəyərlərimizlə fəxr edirik, öz doğma ana dilimizlə fəxr edirik. Bunlar hamısı bizim milli mədəniyyətimiz, milli-mənəvi dəyərlərimizdir. Bunlara görə də biz islam dininə, islam mədəniyyətinə mənsub olmağımızla da fəxr edirik.»**(31)

Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda islamın yayılması, genişlənməsindən danışan və Qafqaz islamşünaslığında Azərbaycanın önəmli rol oynadığını vurğulayan H.Əliyev bu fikri aşağıdakı məntiqlə əsaslandırırmışdır: **«Bu günkü simpoziumun gedişini dinləyərək mən belə fikrə gəlirəm ki, Azərbaycan Qafqazda İslam sivilizasiyası araşdırmalarının mərkəzi ola bilər. Azərbaycanın buna haqqı da**

vardır. Mən nitqimin əvvəlində islamın Qafqazda yayılmasında Azərbaycanın rolu haqqında danışdım. Tarixi faktlar onu göstərir ki, Azərbaycandan bir az şimalda olan xalqlar İslamı yalnız XVII əsrdə qəbul ediblər. Ancaq Azərbaycan xalqı, yəni bizim indi yaşadığımız bu Azərbaycan islamı hələ VII əsrdə qəbul edibdir. Görürsünüz, qısa bir məsafədə islamın Şimala doğru yayılması üçün nə qədər vaxt lazım olubdur. Bunu araşdırmaqlar daha dəqiq göstərə bilər. Ancaq şübhəsiz, bunların hamısının yolu Azərbaycandan keçibdir. Əgər İslamın sərhəddi bir neçə əsrdə Qafqazda Dərbəndlə məhdudlaşsıbsa və İslam Dərbənddən Şimala yalnız sonralar, yəni XV-XVI əsrlərdə keçibsə, bu onu göstərir ki, İslam dini Azərbaycanda nə qədər güclü olubdur.»(32)

Ulu öndər islamşünaslığın bir elm kimi Azərbaycanda dərinlən araşdırılmasını genişləndirməyi irəli sürürdü. Sovet hakimiyyəti illərində respublikamızda islamşünas alimlərin az olduğunu, bu elmin tədqiqinə diqqət yetirilməməsinə, islamşünaslıq elminin zəif inkişaf etməsinin səbəblərini sosial-ideoloji və siyasi şərtlərlə əsaslandıran ümummilli lider bu məsələni aşağıdakı kimi şərh etmişdir: «**Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanın özündə demək olar ki, islamşünaslar çox az idi, bəlkə də yox idi. Bunun da səbəbini sizə deyim. Məsələn, keçmiş Sovetlər İttifaqında islamşünaslar, əsasən, Moskvada idilər. Çünki islama mən dediyim həmin kommunist ideologiyası tərəfindən o qədər mənfi münasibət var idi ki, islama mənsub olan alimlərin özləri islamşünaslıqla məşğul olmaqdan çəkinirdilər, qorxurdular. Digər tərəfdən də hesab edirdilər ki, bu, dünya elmi üçün o qədər də əhəmiyyətli bir sahə deyildir, yaxşı olar ki, başqa bir sahə ilə məşğul olsunlar.**»(33)

Buradan göründüyü kimi, Sovet dövründə Azərbaycanda islamşünaslıq elminə olan münasibəti və bunun əsas sə-

bəbinin siyasi-ideoloji mahiyyətini H.Əliyev açıq şəkildə izah etmişdir.

Eyni zamanda bütün Qafqaz üzrə Azərbaycanda islamşünaslığın araşdırılması mərkəzinin yaradılması ideyasını irəli sürən ulu öndər bu sahədə müəyyən işlərin görülməsini vurğulamışdır. Xüsusən, Azərbaycanda bu ideyanın həyata keçirilməsinə şəxsən dəstək verəcəyini bəyan edən ümummilli lider bu haqda demişdir: **“Bu işləri görmək üçün Azərbaycanda islamşünaslıq elmini inkişaf etdirmək lazımdır. Azərbaycanın Elmlər Akademiyası, Bakı Dövlət Universiteti və elmi tədqiqat institutları bəlkə də bu sahə üçün xüsusi təşkilatlar, orqanlar, elmi mərkəzlər yaratmalıdırlar. Hər halda indi mən qəti deyə bilmərəm. Belə təşəbbüslər olsa, mən onları dəstəkləyəcəyəm, bunlar üçün şərait də yaradacağam. Buna arxayın olun.”** (34)

Buradan göründüyü kimi, islam dininə ehtiram və məhəbbət, dini-milli dəyərlərimizə hörmət, islamşünaslıq elminin inkişaf etdirilməsinə ciddi qayğı göstərmək istəyi ulu öndərin dini-mənəvi dəyərlərimizə bağlılığını göstərən mühüm faktlardır.

2.2. Müstəqillik dövründə dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsində H. Əliyevin rolu

Azərbaycan müstəqil dövlətdir. Azərbaycan xalqı öz milli azadlığına, müstəqilliyinə nail olmuşdur. Bu milli, mədəni, dini ənənələrimizin bərpasına şərait yaratmışdır. Biz bu şəraitin möhkəmlənməsi üçün bundan sonra da çalışacağıq və əmin ola bilərsiniz ki, prezident kimi mən bu yolda əlimdən gələni əsirgəməyəcəm.

Heydər Əliyev

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ölkəmizdə dövlət-din münasibətlərinin yeni istiqaməti for-

malaşmış, respublikamızda dini tolerantlığın daha da inkişaf etdirilməsində hüquqi baza yaradılmışdır.

Müstəqil respublikamızın ilk dövrlərində dini ənənələrimizin bərpası və möhkəmləndirilməsi, Azərbaycan dövlətinin din siyasətinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri olmuşdur. Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycançılıq konsepsiyasına uyğun olaraq ölkədə dövlət-din münasibətlərinin, millətlərarası və dinlərarası dialoqun genişlənməsi üçün əlverişli şərait yaradılmış, bu sahədə beynəlxalq hüquq normalarına uyğun qanunvericilik bazası bərqərar olmuşdur. Bu sahədə H.Əliyev tərəfindən yaradılmış müdrik siyasi-mənəvi xətt Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən bu gün uğurla davam etdirilir və zənginləşdirilir.

Ulu öndər hələ 1994-cü ildə Təzəpir məscidində dindarlar qarşısında çıxış edərkən ölkəmizin müstəqilliyi bərpa olunduqdan sonra milli, dini ənənələrimizin möhkəmləndirilməsindən bəhs edərək demişdir: **«Azərbaycan müstəqil dövlətdir. Azərbaycan xalqı öz milli azadlığına, müstəqilliyinə nail olmuşdur. Bu milli, mədəni, dini ənənələrimizin bərpasına şərait yaratmışdır. Biz bu şəraitin möhkəmlənməsi üçün bundan sonra da çalışacağıq və əmin ola bilərsiniz ki, prezident kimi mən bu yolda əlimdən gələni əsirgəməyəcəm.»**(35)

Dövlət-din münasibətlərinin düzgün tənzimləndiyi Azərbaycanın bu sahədə digər ölkələrə nümunə ola biləcəyini irəli sürən Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə Heydər Əliyevin dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsi sahəsindəki rolundan bəhs edərək demişdir: **«Heydər Əliyev həzrətlərinin əsasını qoyduğu dövlət-din münasibətləri özünəməxsus bir örnek kimi təkcə bizim ölkə üçün deyil, bütün dünya üçün**

nümunə ola bilər. Bizim bu gün bir araya gəlməkdə əsas məqsədimiz Azərbaycan gerçəkliklərini öyrənmək və yaymaqdır. İnşallah, bu ali məqsədə birlikdə nail olacağıq.» (36,s.23)

A.Paşazadə müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranmasında, Azərbaycanda din siyasətinin və dövlət-din münasibətlərinin formalaşmasında H.Əliyevin rolunu şərh edərək demişdir: «**Müstəqil dövlətimizin yaranmasında, möhkəmlənməsində və nüfuzunun artmasında Heydər Əliyev həzrətlərinin müstəsna xidmətləri olmuşdur. O, hakimiyyətə yenidən qayıtdıqdan sonra ölkəmizdə dini sahədə sabitliyə nail olunması, konfessiyalar arasında dözümlülük mühitinin qorunub saxlanmasında və daha yüksək səviyyədə bərqərar olunması istiqamətində böyük işlər görülmüş, dini icmaların fəaliyyəti üçün hüquqi-mənəvi şərait yaradılmışdır. Bu məqsədyönlü fəaliyyətin nəticəsi olaraq, Azərbaycanda mövcud dinlərin nümayəndələri öz ayinlərini sərbəst yerinə yetirir, tam hüquqlu vətəndaşlar kimi ölkənin ictimai həyatında yaxından iştirak edirlər.**»(37,s.24)

Məlumdur ki, Azərbaycan dövləti dünyəvi dövlətdir və bu baxımdan din dövlətdən və dövlət dindən ayrındır. Bütün bunlar Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında öz əksini tapmışdır. Məsələn, Azərbaycan Konstitusiyasının 7-ci maddəsinin 1-ci bəndində göstərilmişdir: «**Azərbaycan dövləti demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar respublikadır.**»(38,s.5) Konstitusiyanın 18-ci maddəsi isə din və dövlət münasibətlərinə həsr olunmuşdur. Burada göstərilmişdir:

«**I. Azərbaycan Respublikasında din dövlətdən ayrındır. Bütün dini etiqadlar qanun qarşısında bərabərdir.**

II. İnsan ləyaqətini alçaldan və ya insanpərvərlik prinsiplərinə zidd olan dinlərin yayılması və təbliği qadağandır.

III. Dövlət təhsil sistemi dünyəvi xarakter daşıyır.»(39,s.8)

Buradan göründüyü kimi, dinin dövlətdən ayrı olması, eyni zamanda, bütün dini etiqadların qanun qarşısında bərabər olması, dövlət təhsil sisteminin dünyəvi xarakter daşması Konstitusiyada təsbit olunmuşdur.

Ulu öndər dövlət ilə dini qurumlar arasındakı münasibətlərin hüquqi əsaslarını aşağıdakı kimi şərh etmişdir: **«Azərbaycan öz Konstitusiyasına görə, həm də dünyəvi bir dövlətdir. Dövlət ilə dini qurumlar arasındakı münasibətlər Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının müvafiq müddəaları ilə, “Dini etiqad azadlığı haqqında” qanunla və digər qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir. Biz dini ilk növbədə mədəniyyətin, tarixi irsin, milli mətəlitetimizin bir fenomeni və ayrılmaz bir hissəsi kimi qəbul edirik.»**(40)

Konstitusiyanın 48-ci maddəsində isə dini etiqad və vicdan azadlığının hüquqi məsələləri aşağıdakı kimi təsbit olunmuşdur:

«I. Hər kəsin vicdan azadlığı vardır.

II. Hər kəsin dinə münasibətini müstəqil müəyyən-ləşdirmək, hər hansı dinə təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə etiqad etmək, yaxud heç bir dinə etiqad et-məmək, dinə münasibəti ilə bağlı əqidəsini ifadə etmək və yaymaq hüququ vardır.

III. Dini mərasimlərin yerinə yetirilməsi, ictimai qaydanı pozmursa və ya ictimai əxlaqa zidd deyildirsə, sərbəstdir.

IV.Dini etiqad və əqidə hüquq pozuntusuna bəraət qazandırır.»(41,s.16-17)

Azərbaycanda dövlətin din siyasətinin həyata keçirilmə-sini təmin etmək məqsədilə ulu öndər H.Əliyevin təşəbbü-sü ilə 2001-ci ilin iyununda Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi yaradılmışdır. Bu komitə ölkəmizdə mövcud olan dini strukturların fəaliyyətinin tənzimlənməsi və dövlətin din siyasəti sahəsində müxtəlif funksiyalarını yerinə yetirir.

Dövlət komitəsi öz fəaliyyətində hüquqi cəhətdən əsasən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, “Dini etiqad azadlığı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa (1992) və digər müvafiq qanun və normativ-hüquqi aktlara əsaslanır.

Dövlətin din siyasətinə aid olan məsələlərdə dinlə bağlı qanunvericilik aktlarında dini icmaların və dini təşkilatların dövlət siyasətinə müdaxilə etməsinə hüquqi cəhətdən imkan verilmir. Bu vəziyyət bir daha onu göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında həm nəzəri, həm də əməli cəhətdən din dövlətdən, dövlət dindən ayrılır və bu siyasətin formalaşması ulu öndər H.Əliyevin fəaliyyətinin nəticəsidir.

Azərbaycanda dövlət-din münasibətlərinin düzgün qurulmasında, respublikada dini əmin-amanlığın və sabitliyin yaranmasında H.Əliyevin mühüm rol oynadığını vurğulayan Moskva və Ümumrusiya sabiq Patriarxı II Aleksi Azərbaycanın bu sahədə nümunə göstərməsi ilə bağlı öz fikirlərini şərh edərək demişdir: **«Azərbaycan qədim dini ənənələrə və mədəniyyətə malik bir ölkədir. Bu gün Azərbaycan dini əmin-amanlığa və sabitliyə ilham verən örnekdir. Bunun əsası Azərbaycan prezidenti H.Əliyevin müdrik siyasəti sayəsində qoyulmuşdur. Dünyəvi hakimiyyət və ənənəvi dini icmaların konstruktiv fəaliyyəti və qarşılıqlı ünsiyyəti nəticəsində yaranmış dövlət-din münasibətlərinin nadir modeli Azərbaycan Respublikasında öz əksini tapmışdır. Belə zənn edirəm ki, bu sahədə Azərbaycanda toplanmış təcrübə diqqətlə öyrənilməli və təhlil olunmalıdır.»**(42,s.10)

Buradan göründüyü kimi, dövlət-din siyasətinin formalaşmasında Azərbaycan modelini nümunə kimi göstərən II Aleksi bu siyasətin yaradılmasında H.Əliyevin rolunu önə çəkmiş və bu sahədə Azərbaycanda toplanmış təcrübənin öyrənilməsini tövsiyə etmişdir.

H.Əliyevin din siyasətinin xüsusiyyətlərindən bəhs edən

fəlsəfə elmləri doktoru, professor R.Əliyev yazmışdır: **«Milli liderimiz H.Əliyev göstərirdi ki, din xüsusi, incə sahədir və buna görə dövlətin bu sahədə siyasətini çox ehtiyatla, incə, diplomatik şəkildə, bütün tərəflərin maraqlarını gözləməklə, öz qanunlarımızı və qoşulduğumuz konvensiyaları pozmamaqla həyata keçirmək lazımdır. Ulu öndər qeyd edirdi ki, dünyəvi ateist dövlət demək deyildir. Bu o deməkdir ki, dövlət öz fəaliyyətində şəriəti, yaxud digər dini qanunları deyil, demokratiya qanunlarını rəhbər tutur.»**(43,s.45)

H.Əliyev dövlət-din münasibətlərini dindarların maraqlarını gözləməklə, ölkəmizdə qüvvədə olan qanunlar və Azərbaycanın qoşulduğu konvensiyalar əsasında qurulmasını tövsiyə etmişdir.

Ulu öndər H.Əliyevin dövlətçilik prinsiplərinə sadıq qalan prezident İlham Əliyev bu gün sabitliyə və tolerantlığa əsaslanan dövlət-din münasibətlərinin möhkəmləndirilməsi üçün əlindən gələni edir.

Prezident İlham Əliyev Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında və digər qanunvericiliklə irəli sürülən əsas müddəaları əldə rəhbər tutaraq, dinlərarası münasibətlərin inkişaf etdirilməsi, respublikamızda yaşayan bütün xalqların hüquqlarının qorunması, bütövlükdə dövlət-din siyasətinin uğurla davam etdirilməsi ilə bağlı məsələləri öz çıxışlarında həmişə vurğulamışdır. 6 noyabr 2009-cu il tarixində Bakı şəhərində “Dinlərarası dialoq: qarşılıqlı anlaşmadan birgə əməkdaşlığa doğru” mövzusunda keçirilmiş Beynəlxalq konfransda prezident İlham Əliyev bu haqda demişdir: **«Azərbaycanda din ilə dövlət ayrıdır. Azərbaycan dünyəvi dövlətdir. Ancaq bununla bərabər, din ilə dövlət birdir. Bu birlik bizi qarşımızda duran amallar ətrafında birləşdirir. O da Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini daha da möhkəmləndirmək, Azərbaycanda sabitliyi daim yüksək səviyyədə saxlamaq, Azərbaycan xalqının rifah**

halının yaxşılaşdırılması üçün əməli tədbirlər görmək, Azərbaycanda dinlərarası münasibətlərin həmişə müsbət istiqamətdə inkişaf etməsini təmin etmək, Azərbaycanda yaşayan bütün xalqların hüquqlarını qorumaq amallarıdır.» (44,s.41)

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 3-4 aprel 2007-ci il tarixində “Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər” mövzusunda Bakıda keçirilən beynəlxalq konfransın iştirakçılarına göndərdiyi təbrik məktubunda Azərbaycanda H.Əliyevin dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsində mühüm rol oynadığını vurğulayaraq demişdir: **“Çoxmillətli və çox konfessiyalı dövlət olan müstəqil Azərbaycan Respublikasının bütöv bir tarixi mərhələsi biləvasitə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Ulu öndər ictimai siyasi həyatın bütün sahələrində, o cümlədən, dövlət-din münasibətlərinin sivil prinsiplərə uyğun olaraq tənzimlənməsində, dini etiqad və vicdan azadlığının maneəsiz təminatında, dini-mənəvi, əxlaqi-etik dəyərlərin cəmiyyətin prioritet yaşayış normalarına çevrilməsində müstəsna xidmətlər göstərmiş, bu sahədə özündən sonra böyük siyasi irs və dövlətçilik təcrübəsi miras qoymuşdur.”** (45,s.4)

2.3. Azərbaycanda dini etiqad azadlığının hüquqi və sosioloji aspektləri

Azərbaycan öz Konstitusiyasına görə, həm də dünyəvi bir dövlətdir. Dövlət ilə dini qurumlar arasındakı münasibətlər Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının müvafiq müddəaları ilə, “Dini etiqad azadlığı haqqında” qanunla və digər qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir.

Heydər Əliyev

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra başqa sahələrdə olduğu kimi, dini və milli-mənəvi dəyərlərin qorun-

ması sahəsində də hüquqi bazanın yaradılmasını həyata keçirmişdir. Belə ki, respublikamız 1991-ci ildə müstəqillik qazandıqdan bir az sonra, yəni 20 avqust 1992-ci il tarixində “Dini etiqad azadlığı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir. Qanun qəbul edildikdən sonra indiyə kimi ölkəmizin sosial-iqtisadi və milli-mənəvi inkişaf istiqamətlərinə uyğun olaraq bu qanuna müxtəlif illərdə bir çox əlavələr və dəyişikliklər edilmişdir. Müxtəlif illərdə mövcud qanuna əlavə və dəyişikliklərin edilməsi onun həm hüquqi, həm də sosioloji aspektlərinin araşdırılmasını zəruri etmişdir. “Dini etiqad azadlığı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa əlavə və dəyişikliklər, əsasən – 7 iyun 1996-cı il tarixli (117-IQD sayılı), 5 noyabr 1996-cı il tarixli (188-IQD sayılı), 27 dekabr 1996-cı il tarixli, 10 oktyabr 1997-ci il tarixli (380-IQD sayılı), 8 may 2009-cu il tarixli (812-IIIQD sayılı), 30 iyun 2009-cu il tarixli (841-IIIQD sayılı), 10 iyun 2011-ci il tarixli və s. vaxtlarda prezident sərəncamları ilə təsdiq edilmişdir.

Dini etiqad azadlığının əsas hüquqi mahiyyəti 6 fəsil, 31 maddədən ibarət olan bu qanunun 1-ci maddəsində təsbit olunmuşdur. Burada göstərilir ki, «Hər bir kəs dinə münasibətini müstəqil müəyyənləşdirir, hər hansı dinə təkbəşinə və ya başqaları ilə etiqad etmək, dinə münasibəti ilə əlaqədar əqidəsini ifadə etmək və yaymaq hüququna malikdir. Hər bir şəxsin dinə münasibətinin müəyyənləşdirməsində, dinə etiqadında, ibadətlərdə, dini ayin və mərasimlərin icrasında iştirak etməsində, dini öyrənməsi yolunda hər hansı maneçiliyə yol verilmir. Dini etiqadların, dini həyat tərzinin və zor işlədilməklə və ya insanlar arasında nifaq salmaq məqsədi ilə təbliği, dini etiqada məcbur etmək qadağandır.»(46,s.571)

Buradan göründüyü kimi, mövcud qanuna görə, respublikamızda hər bir kəs dinə münasibətini müəyyənləşdirməkdə, istədiyi dinə etiqad etməkdə sərbəstdir. Eyni zamanda,

dini etiqadların, dini ibadətlərin zor işlətməklə və ya insanlar arasında nifaq salmaqla təbliğ edilməsi qanunla qadağandır. Qeyd edək ki, mövcud qanunun 1-ci maddəsində dini təhlükəsizliyin təmin edilməsi baxımından əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər tərəfindən dini təbliğatın qadağan edilməsi təsbit olunmuşdur.

«Dini etiqad azadlığı haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun əsas vəzifələri 3-cü maddədə aydın şəkildə göstərilmişdir. Belə ki, bu qanun: cəmiyyətdə sosial ədaləti, bərabərliyi, vətəndaşların dinə münasibətindən asılı olmayaraq onların hüquqlarının və qanuni mənafelərinin müdafiəsini təmin edir, dini qurumlarla münasibətdə dövlətin vəzifələrini müəyyənləşdirir, adamların dünyagörüşündən və dini əqidəsindən asılı olmayaraq milli əxlaqın və humanizmin təzahürü, vətəndaşların əmin-amanlığı və əməkdaşlığı üçün əlverişli şəraiti himayə edir, dini qurumların fəaliyyəti ilə əlaqədar münasibətləri nizama salır.

Qanunun növbəti (4-cü maddə) maddəsində göstərilir ki, ölkə vətəndaşlarının dinə münasibətlərindən asılı olmayaraq siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni həyatın bütün sahələrində bütün vətəndaşlar qanun qarşısında bərabərdirlər. Dövlət və dini qurumların hüquqi münasibətlərindən bəhs edən qanunun 5-ci maddəsində aydın şəkildə göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasında din və dini qurumlar dövlətdən ayrılır. Bunu nəzərə alaraq “dövlət ona aid olan hər hansı işin yerinə yetirilməsini dini qurumlara tapşurmır və onların fəaliyyətinə qarışmır.” Lakin buna baxmayaraq dini qurumlar Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunlarına əməl edir və məsuliyyət daşıyırlar. Qanuna görə, dini qurumlar siyasi partiyaların fəaliyyətində iştirak etmir və onlara maliyyə yardımı göstərmir. Digər tərəfdən din xadimləri dövlət orqanlarının tərkibinə seçildikdə və ya vəzifəyə keçdikdə onların din xadimi kimi fəaliyyəti həmin müddətdə dayan-

dırılır.

Qanunda göstərilir ki, bütün dinlər və dini qurumlar qanun qarşısında bərabərdir. Bir din və dini qurum üçün digərinə nisbətən hər hansı üstünlük və ya məhdudlaşdırmalar müəyyən edilməsinə yol verilmir. Mövcud qanunda irəli sürülən hüquqi müddəalar bir daha Azərbaycan Respublikasının sivil, dünyəvi, demokratik, milli və dini cəhətdən tolerant bir ölkə olduğunu göstərir.

Dinin təhsil qurumları ilə hüquqi münasibətlərinə gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, qanunvericilikdə bu məsələlər də öz hüquqi ifadəsini tapmışdır. Burada (maddə 6) dövlət təhsil sisteminin dindən ayrı olduğu göstərilir, eyni zamanda dinşünaslıq, dini-idraki, dini-fəlsəfi fənlər, müqəddəs dini kitabların əsasları ilə tanışlıq dövlət təhsil müəssisələrinin tədris proqramına daxil edilə bilər, həmçinin vətəndaşlar istədikləri dildə fərdi qaydada və ya başqaları ilə birlikdə ilahiyyatı öyrənə və dini təhsil ala bilərlər.

Dini etiqad azadlığı haqqında mövcud qanunvericiliyin II fəslində dini qurumlar, dini icmalar, dini mərkəzlər və idarələr, dini tədris müəssisələrinin hüquqi təsnifatının şərh edilməsi və dini qurumların əsas funksiyalarının izah edilməsini əhatə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, rəsmi şəkildə Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçmiş müxtəlif dini qurumlar, dini icmalar, dini birliklər, dini tədris müəssisələri və s. bu qanunla və özlərinin təsdiq edilmiş nizamnamələrinə (əsasnamələrinə) müvafiq olaraq fəaliyyət göstərirlər. Hər bir dini qurumun nizamnaməsi (əsasnaməsi) dindar şəxslərin ümumi yığıncağında və ya dini qurultay və konfranslarda qəbul olunur. Hüquqi prinsiplərə görə, yaradılması nəzərdə tutulan dini qurumların nizamnaməsində (əsasnaməsində) aşağıdakıların göstərilməsi tələb olunur:

- dini qurumun növü, dini məsuliyyəti və yeri;
- dini qurumun əsas fəaliyyət istiqamətləri;

- dini qurumun əmlak vəziyyəti;
- yaradılmış yeni dini qurumun müəssisələr, kütləvi informasiya vasitələri, digər dini qurumlar, tədris müəssisələri təsis etmək hüquqları (maddə 11).

Qanunvericiliyin “Dini qurumların dövlət qeydiyyatına alınması” adlanan maddəsində (maddə 12) dini icma və s. dini ictimai birliklərin dövlət qeydiyyatına alınması şərh edilmişdir. Burada göstərilir ki, dini birliklərin dövlət qeydiyyatına alınması üçün dini işlər üzrə müvafiq icra hakimiyyəti orqanına (yəni – Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinə) təsis sənədi və nizamnamə (əsasnamə) təqdim edilir. Bundan sonra dini işlər üzrə müvafiq icra hakimiyyəti orqanını 15 gün ərzində həmin sənədləri öz rəyi ilə birlikdə hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı orqanına göndərir. Ümumiyyətlə, dini qurumların dövlət qeydiyyatına alınması, yaxud dövlət qeydiyyatından imtina edilməsi, eyni zamanda mübahisəli məsələlərin həlli və məhkəməyə müraciət etmək hüququ Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericiliyinə uyğun həyata keçirilir.

Qanunun III fəslinə əsasən, dini qurumların əmlak vəziyyəti ilə bağlı hüquqi məsələlər təsbit olunmuşdur. Bu fəsildə dövlətin, ictimai təşkilatların və ya vətəndaşların mülkiyyəti olan əmlakdan istifadə (maddə 16), tarix və mədəniyyət abidələri olan əmlakın istifadəyə verilməsi (maddə 17), dini qurumların istehsal və təsərrüfat fəaliyyəti (maddə 19), fəaliyyətinə xitam verilmiş dini qurumların əmlakı barəsində hüquqi vəziyyət və s. məsələlər öz hüquqi şərhini tapmışdır.

Mövcud qanunun 4-cü fəslində dini etiqad azadlığı ilə əlaqədar vətəndaşların və dini qurumların hüquqları, dini ayinlərin və mərasimlərin keçirilməsinin hüquqi tərəfləri (maddə 21), dini ədəbiyyat və dini təyinatlı əşyaların istifadəsi, istehsalı, idxalı və yayılmasının hüquqi əsasları (maddə 22), dini qurumların xeyriyyə və mədəni-maarif fəaliyyə-

ti (maddə 23), dindarların və dini qurumların beynəlxalq əlaqələri (maddə 24) və s. məsələlər təsbit olunmuşdur.

Qanunun 4-cü fəslində sovet rejimindən yenicə qurtulmuş və öz müstəqilliyini elan etmiş Azərbaycan Respublikasının dindar vətəndaşları üçün dini etiqad azadlığı ilə bağlı bir çox əməli məsələlər öz hüquqi ifadəsini tapmışdır. Məsələn, sovet dövründə dini ibadət və ayinləri qeyri-leqal şəkildə həyata keçirən bəzi hərbi qulluqçular, dövlət məmurları və s. sosial qruplar mövcud qanunun qəbul edilməsindən sonra bu sahədə müəyyən hüquqi azadlıqlar əldə etdilər. Bununla bağlı qanunun 21-ci maddəsində hərbiçilərin ibadət etmələri ilə əlaqədar göstərilirdi ki: “Qoşun hissələrinin komandanlığı (müstəsna hallardan başqa) hərbi qulluqçuların boş vaxtlarında ibadət etmələrinə və dini ayinləri yerinə yetirmələrinə mane ola bilməz. Əsgəri bölmələrdə hərbi rəhbərliyin razılığı ilə ruhanilərin fəaliyyətinə yol verilir.” (47,s.578)

Ordudan başqa digər dövlət idarələrində də leqal şəkildə dini ibadətin həyata keçirilməsinə icazə verilməsi bu qanunda təsbit olunmuşdur. Belə ki, qanunda göstərilmişdir ki: «Xəstəxanalarda, qospitallarda, qocalar və əlillər evlərində, yataqxanalarda, ibtidai həbs yerlərində ibadətlər və dini ayinlər orada olan şəxslərin xahişi ilə keçirilir. Həmin idarələrin müdiriyyəti ruhanilərin dəvət olunmasına yardım göstərir, ibadətin, ayinin və ya mərasimin keçirilməsi vaxtının və başqa şərtlərin müəyyənləşdirilməsində iştirak edir. Digər hallarda açıq ibadətlər, dini ayinlər və mərasimlər, yığıncaq, mitinq, nümayiş və yürüşlərin keçirilməsi üçün müəyyən edilmiş qaydada icra olunur.» (48,s.578)

Yuxarıda göstəriləni kimi, qanunda mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri də dini ədəbiyyat və dini təyinatlı əşyaların istifadəsi, istehsalı, idxalı və yayılması məsələsidir. Bu məsələ ilə bağlı qanunun 22-ci maddəsində qeyd olunmuşdur ki: “Dini qurumlar dini işlər üzrə müvafiq

icra hakimiyyəti orqanının razılığı ilə dini təyinatlı ədəbiyyatı, əşyaları və dini məzmunlu başqa məlumat materiallarını istehsal, idxal edə və sərbəst yaya bilər.” (49,s.578)

Qanunun 5-ci fəslində dini icma və dini qurumlarda əmək fəaliyyətinin hüquqi və sosial aspektləri əhatə olunmuşdur. Hər şeydən əvvəl qanunun bu fəslində dini qurumlarda əmək-hüquq münasibətləri (maddə 25), dini qurumlarda işləyən vətəndaşların əmək hüququ, onların sosial təminatı və sosial sığortası (maddə 26, 27) təsbit olunmuşdur. Mövcud qanunun 6-cı fəslində isə dövlət orqanları ilə dini qurumlar arasında sosial-hüquqi münasibətlər təsbit olunmuşdur. Bu bölmədə dini işlər üzrə müvafiq icra hakimiyyəti orqanının (qeyd edək ki, mövcud qanun qəbul ediləndə Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi yaradılmamışdı və bu qurumu digər müvafiq icra orqanları əvəz edirdi) əsas funksiyası, fəaliyyət istiqamətləri müəyyən qədər şərh edilmiş, dini etiqad azadlığı haqqında qanunvericilik üzərində nəzarətin həyata keçirilməsinin hüquqi aspektləri öz ifadəsini tapmışdır.

Mövcud qanunun şərhı və sosioloji müşahidələr göstərir ki, qanun qəbul olunandan (1992) indiyə kimi Azərbaycan cəmiyyətində bütün sahələrdə irəliyə doğru böyük inkişaf baş verməsinə baxmayaraq, dini məsələlər, dini etiqad azadlığının bəzi hüquqi tərəfləri, xüsusən, dini etiqad azadlığı və dini təhlükəsizliyin qarşılıqlı münasibətləri ilə bağlı əvvəlki qanunda bəzi hüquqi boşluqlar vardır. Məhz qanunda olan bu boşluqların doldurulması üçün vaxtaşırı olaraq dini etiqad azadlığı ilə bağlı qanunvericiliyə əlavə və dəyişikliklər edilmişdir. Mövcud qanunvericilikdə və ona edilən əlavə və dəyişikliklərdə irəli sürülən hüquqi və sosioloji aspektlərin sosial-fəlsəfi cəhətdən araşdırılması mövcud yarım bölmənin əsas mahiyyətini təşkil edir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanda siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni sahədə inkişaf və yüksəlişə doğru ciddi

dəyişiklik baş verdikcə ölkəmizin qanunvericilik sistemində də hüquqi cəhətdən bu inkişafı uzlaşan dəyişikliklər də baş vermişdir.

Qeyd edək ki, “Dini etiqad azadlığı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa vaxtaşırı olaraq müxtəlif illərdə bir çox yeni əlavə və dəyişikliklər edilmişdir. Bu qanuna edilən əlavə və dəyişikliklər, həm hüquqi, həm də müxtəlif sosioloji aspektləri əhatə etmişdir. Məsələn, Milli Məclisin 8 may 2009-cu il tarixli qərarına görə, qanunun 8-ci maddəsinə aşağıdakı məzmununda üçüncü hissə əlavə olunmuşdur: “İslam dininə aid ibadət yerlərinə rəhbərlik edən din xadimləri müvafiq icra hakimiyyəti orqanına məlumat verməklə Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi tərəfindən təyin edilir.”(50,s.1571)

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin həmin qərarına əsasən, qanunun 21-ci maddəsinə “İslam dininə aid ayin və mərasimlərin aparılması yalnız Azərbaycan Respublikasında təhsil almış Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları tərəfindən həyata keçirilə bilər” məzmununda üçüncü hissənin əlavə edilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Sosioloji müşahidələrə görə, burada göstərilən əlavələrin edilməsi ondan irəli gəlmişdir ki, 90-cı illərin əvvəllərində ölkədə yaranmış xaos və hərc-mərclik nəticəsində istər dini ibadət yerlərinə rəhbərlik edilməsi, istərsə də dini ayin və mərasimlərin həyata keçirilməsində müəyyən çatışmazlıqlar yaranmışdır. Məhz mövcud qanuna vaxtaşırı edilən əlavələr qanunda olan bəzi hüquqi boşluqların aradan qaldırılmasına xidmət edirdi.

Bundan başqa 6-cı maddənin dördüncü hissəsinin aşağıdakı redaksiyada verilməsi nəzərdə tutulmuşdur: “Dini qurumlar öz nizamnamələrinə (əsasnamələrinə) uyğun olaraq qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada gənclərin və yaşlıların dini təhsili üçün tədris müəssisələri yaratmaqla

müəyyən olunmuş formada təlim-tərbiyə prosesini həyata keçirə bilərlər.”(51,s.1080)

Qanunda olan bu boşluqlardan biri də burada dini qurumların dövlət qeydiyyatına alınması (maddə 12) təsbit olunduğu halda, “Dini qurumların ləğv edilməsi”nin bu qanunda öz əksini tapmaması idi. Bunu nəzərə alaraq, “Dini qurumların ləğv edilməsi” adlanan 12-ci maddədən sonra 12-1-ci maddə ilə qanuna əlavə olunmuşdur. Bu maddəyə görə, dini qurumların ləğv edilməsi aşağıdakı hallarda mümkün ola bilər:

1) təsisçilərin və ya nizamnamə (əsasnamə) ilə buna vəkil edilmiş orqanın qərarı ilə;

2) müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müraciəti əsasında məhkəmənin qərarı ilə.

Bu qanunun 1-ci maddəsinin üçüncü hissəsi nəzərə alınmaqla, dini qurum məhkəmə qaydasında aşağıdakı əsaslarla ləğv edilə bilər:

1) dini qurum tərəfindən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının, bu qanunun və digər qanunların pozulması, yaxud həmin qurumun yaranma məqsədlərinə zidd olan fəaliyyətin həyata keçirilməsi;

2) dini etiqadın və dini həyat tərzinin zor tətbiq edilməsi ilə hədələməklə, habelə irqi, milli, dini, sosial ədavət və ya düşmənçilik yaratmaq məqsədilə təbliğ edilməsi, dini etiqadı ifadə etməyə (nümayiş etdirməyə), dini mərasimləri yerinə yetirməyə və ya dini mərasimlərdə iştirak etməyə məcbur etmə, insan ləyaqətini alçaldan və ya insanpərvərlik prinsiplərinə zidd olan dinin (dini cərəyanın) yayılması və təbliğ edilməsi;

3) ictimai təhlükəsizliyin və ictimai qaydanın pozulması;

4) terrorçuluğa, terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə, təxribata və ya zorakı cinayət əməllərinə yönəlmiş hərəkətlərin edilməsi;

5) dünyəvi təhsil alınmasına mane olma;

6) dini qurumun üzvlərinin və digər şəxslərin dini qurumun xeyrinə öz əmlaklarından imtina edilməsinə təhrik və məcbur etmə;

7) zor tətbiq etməklə və ya digər qanunsuz əməllərlə şəxsin dini qurumdan çıxmasına mane olma;

8) şəxsləri qanunla müəyyən edilmiş vəzifələrin icrasından imtina edilməsinə və digər qanunsuz hərəkətlərin edilməsinə təhrik etmə;

9) dövlət qeydiyyatına alınması üçün tələb olunan məlumatlarda və ya sənədlərdə edilmiş dəyişikliklər barədə məlumatın müvafiq icra hakimiyyəti orqanına təqdim edilməsi tələbinə təkrarən əməl olunmaması.(52,s.1081-1082)

Yuxarıda qeyd olunan əlavə və dəyişikliklər dini qurum, dini icma və dini birliklərin ləğv edilməsi hallarının sosial-hüquqi şərtlərini göstərir. Dini qurumların ləğv edilməsi hallarının mövcud qanuna əlavə edilməsi son illərdə dini təhlükəsizliyə olan təhdidlər, dini radikalizm meyillərinin artması, beynəlxalq terrorçuluğun dindən istifadə etməsi, bəzi qüvvələrin dini etiqad azadlığından sui-istifadə edərək qanunçuluğu pozmaq zərurətindən irəli gəlmişdir.

Müşahidələr göstərir ki, bəzi beynəlxalq təşkilatlar Azərbaycanda dini etiqad azadlığı haqqında qanunvericiliyin həyata keçirilməsi haqqında hazırladıqları hesabatlarda heç də həmişə obyektiv məlumat vermirlər. Məsələn, bir müddət əvvəl İrqiçilik və dözümsüzlüyə qarşı Avropa Komissiyasının Azərbaycan üzrə hesabatının "Dini qruplar" bölməsində ölkəmizdə guya dini sahədə bir sıra neqativ halların olduğunu göstərmişlər. Həmin hesabatda iddia olunurdu ki, guya Azərbaycanda bəzi dini qurumlara qarşı ayrı-seçkilik edilir, bəzi dini icmaların qeydiyyatdan keçməsinə dövlət qurumları tərəfindən problemlər yaradılır.

Lakin hamıya məlumdur ki, həmin hesabatda irəli sü-

rülən fikirlər əslində respublikamızdakı reallığı əks etdirmir. Azərbaycanda dini etiqad azadlığı ilə bağlı qanunvericilikdə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan məsələlərin yüksək səviyyədə olduğunu respublikamıza gələn xarici ölkə nümayəndələri, o cümlədən dini liderlər, elm və mədəniyyət işçiləri, müxtəlif peşə adamları da dəfələrlə təsdiq etmişlər.

Həm xarici ölkələrdə, həm də ölkə daxilində fəaliyyət göstərən bəzi KİV-lərdə Azərbaycanda müxtəlif dini icmaların qeydiyyatdan keçməsinə dövlət qurumları tərəfindən problem yaradılması haqqında bəzi məqalələrin çap olunması təəssüf doğurur. Çünki mətbuatda Azərbaycanın reallığına uyğun olmayan bu cür məqalələri çap etdirənlər, ya Azərbaycan gerçəkliyindən xəbəri olmayanlar, ya da dinlə bağlı olan ölkə qanunvericiliyinin mahiyyətini düzgün dərk etməyən insanlardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızda dini icmaların qeydiyyatı ölkə qanunvericiliyinə uyğun olan hüquqi qaydalar əsasında həll edilir. Bununla əlaqədar olaraq Milli Məclisin İnsan Haqqları Komitəsinin sədri, fəlsəfə elmləri doktoru, professor Rəbiyyət xanım Aslanova mətbuata verdiyi açıqlamalarda bu məsələyə aydınlıq gətirərək demişdir: "Sadəcə bəzi təriqətlər qeydiyyatdan keçmədiyinə görə iradlar bildirirlər. Biz isə işimizi Avropanın keçdiyi yolla, qəbul etdiyi qərarlarla, oradakı nümunələrlə davam etdiririk. Avropa Parlamentinin 1178 sayılı tövsiyyəsində qeyd olunur ki, Avropa Məkanına daxil olan ölkələrdə insanların şüuruna təsir edən, arasında irqçilik, rasizim və qarşıdurma ideyaları yayan təriqətlərin qeydiyyatı alınması dayandırılmalıdır. Bu qadağa Avropanın hər yerində mövcuddur. Biz beynəlxalq təcrübədən bəhrələnərək, milli məkanın xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq qanunu dəyişmişik. İndi qanunun müddəaları Avropanın hüquq məkanına, həm də Azərbaycanın milli maraqlarına kifayət qədər cavab verir."(53)

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi, mədəni inkişafı, ölkəmizin Avropaya inteqrasiyası, Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə nüfuzunun artması, dövlətimizin yeni-yeni beynəlxalq konvensiyalara qoşulması başqa sahələrdə olduğu kimi, dini etiqad azadlığı, milli-mənəvi dəyərlər sahəsində də qanunvericiliyin müasir tələblərə uyğun şəkildə dəyişdirilməsini zəruri etmişdir.

Göstərilən zərurətdən irəli gələn səbəblərə görə, AR Milli Məclisinin 10 iyun 2011-ci il tarixli iclasında “Dini etiqad azadlığı haqqında” qanuna bəzi dəyişikliklər edilmişdir. Bu dəyişikliklərdən ən mühümü “Peşəkar dini fəaliyyət və din xadimi” adlı yeni maddənin mövcud qanuna əlavə edilməsidir. Qanuna əlavə edilən bu maddə iki hissədən ibarətdir. Bu maddənin birinci hissəsi – “peşəkar dini fəaliyyət”, ikinci hissəsi isə “din xadimi” – anlayışlarını ifadə edir. Burada “peşəkar dini fəaliyyət” dedikdə – dini mərasimlərin tələb olunan səviyyədə keçirilməsi, dini tərbiyə, dini təhsil, dinlərin yayılması, dini ayinlərin icrası, moizə və xütbələrin oxunması, “Quran”ın düzgün təfsir olunması və s. başa düşülür. “Din xadimi” dedikdə isə ali və orta səviyyəli dini təhsilə malik olan, peşəkar dini fəaliyyətlə məşğul olan, xalq arasında öz dini savadı ilə fərqlənən din xadimi başa düşülür. Qeyd edək ki, qanun qəbul olunan vaxtlarda (1992) Azərbaycan cəmiyyətində peşəkar din xadimi anlayışı yox idi. Fikrimizcə, görünür bu səbəbdən 1992-ci ildə mövcud qanun qəbul edilən zaman bu qanuna “dini fəaliyyət və peşəkar din xadimi” ilə bağlı ayrıca maddə daxil edilməmişdir. Lakin müstəqil respublikamızın indiki dövründə ümumi dünyagörüşünə görə müasir tələblərə cavab verən, hərtərəfli dini savada malik olan, dinşünaslıq və ilahiyat ixtisası sahəsində yaxşı mütəxəssislərin fəaliyyətinə mühüm sosial ehtiyac vardır. Məhz bu sosial ehtiyac “peşəkar din xadimi” anlayışının mövcud qanunvericilikdə hüquqi cəhətdən təsbit olunmasını zəruri etmişdir.

Göstərmək lazımdır ki, məlum (ideoloji) səbəblərə görə sovet dönməndə Azərbaycanca ali dini təhsil almaq mümkün deyildi. Çünki keçmiş SSRİ-də islam dini üzrə ali dini təhsil təkçə Özbəkistanın paytaxtı Daşkənd şəhərində mövcud idi. Qeyd edək ki, Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin indiki başçısı şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadə, vaxtilə həmin Daşkənd universitetində ali dini təhsil almışdır. Yuxarıda göstərilən səbəblərə görə, o vaxtlar peşəkar din xadimlərinin hazırlanması qeyri-mümkün olsa da, o dövrdə leqal və ya qeyri-leqal şəkildə Azərbaycanda mollalıqla məşğul olanlar var idi. Həmin mollalıqla məşğul olanların bəziləri öz dindar valideynlərindən, bəziləri də yaşlı molla yanında qeyri-leqal şəkildə müəyyən dini dərslər alaraq Quran oxumaq, yas mərasimlərini idarə etmək, kəbin kəsmək, məhərrəmlik mərasimi dövründə məscidlərdə fəaliyyət göstərmək və s. şəriət işlərini yerinə yetirməklə məşğul idilər. Əlbəttə, bu mollaların əksəriyyəti dini savadı az olan, dini ayin və mərasimləri öz bildikləri kimi şərh edən, təbiət hadisələrini elmi cəhətdən izah edə bilməyən, mövhumat və xurafata çox meyilli insanlar idi. Məhz buna görə də, dini mərasimlərdə iştirak edən və islam dininin əsl mahiyyətini anlamağa çalışan bir çox insanlar, xüsusən, gənclər həyatda baş verən bəzi sosial-təbii hadisələrin elmi səbəblərini dərk etmək üçün dinlə bağlı kifayət qədər müəyyən suallara qaneedici cavablar ala bilmirdilər.

Gənclərimizin dini mərasimlərdə, o vaxtkı mollalardan kifayət qədər dini bilgilər ala bilməməsinin əsas səbəblərindən biri, əvvəla, həmin mollaların əksəriyyətinin savad dərəcəsinin aşağı olması idi. İkincisi isə, həmin dövrdə bəzi mollaların peşə yönümü və sosial vəziyyəti də insanları qıvcıqlandırır. Məsələn, vaxtilə sürücü, satıcı işləmiş, hətta həbsxanalarda yatıb-çıxmış adamların, sonradan molla kimi dini mərasimləri idarə etməsi və dini əxlaqdan danışmasını

insanlar həzm edə bilmirdilər. Məhz bu kimi hallar o vaxtkı mollalara qarşı insanlarda mənfi münasibətin formalaşmasına səbəb olurdu və həmin mollalar cəmiyyətdə peşəkar din xadimi statusuna yiyələnmə bilmirdilər.

Lakin bununla yanaşı, sovet dönəmində də, tək-tək də olsa, dinşünaslıq və ilahiyyatı yaxşı bilən, öz savadı, davranışı və əxlaqı ilə xalq arasında xüsusi hörmətə malik olan din xadimləri olmuşdur. Məsələn, o vaxtlar xalq arasında böyük nüfuza malik olan Mir Məhəmməd ağa, Mir Sultan ağa, Şeyx Məhəmməd, Mir Səfər ağa və s. kimi din xadimləri nəinki, Cəlilabad və Biləsuvarda, hətta bütün cənub bölgəsində tanınırdı. Bu cür din xadimlərini tanıyan insanlar indi də onları hörmət və ehtiramla xatırlayırlar. Fikrimizcə, vaxtilə xalq arasında hörmət və nüfuz sahibi olmuş bu cür din xadimlərinin həyat və fəaliyyətlərinin işıqlandırılması, indiki gənclərimizdə milli-mənəvi və dini dəyərlərimizin formalaşdırılmasına müəyyən fayda verə bilər.

Ümumiyyətlə, dini etiqad azadlığı cəmiyyətdə tək-cə hüquqi məsələ deyil, bu həm də insanların ictimai şüuru ilə bağlı olan sosial məsələlərdəndir. Buna görə də, cəmiyyətimiz inkişaf etdikcə dini etiqad azadlığı ilə bağlı olan mövcud qanunvericilik sahəsində yeni-yeni əlavə və dəyişikliklərin baş verməsini zəruri hesab edirik. Son illərdə dini etiqad azadlığı ilə əlaqədar olan qanunvericiliyə edilən əlavə və dəyişikliklər ölkəmizdə dini tolerantlığın yüksəldilməsini göstərən faktlardan biridir.

Hazırkı şəraitdə dini etiqad və vicdan azadlığının ölkəmizdəki durumunu şərh edən prezident İ.Əliyev bu azadlıqların ölkə qanunvericiliyinə və beynəlxalq hüquqi sənədlərin tələblərinə uyğun olaraq təmin edilməsini vurğulayaraq dini etiqad azadlığının hüquqi və sosial əhəmiyyətindən bəhs edərək demişdir: **“Bu gün ölkəmizdə dini etiqad və vicdan azadlığının Azərbaycan Respublikasının Konsti-**

tusiyasına, eyni zamanda, beynəlxalq hüquqi sənədlərin tələblərinə uyğun olaraq təmin edilməsi üçün zəruri hüquqi-siyasi şərait yaradılmışdır. Azərbaycanda dünya dinləri ənənəvi olaraq qarşılıqlı etimad və əməkdaşlıq şəraitində fəaliyyət göstərir, yüzlərlə islam və qeyri-islam dini icmaları və təriqətlər dini inanclarını azad və sərbəst şəkildə icra edirlər. Son illər tarixi mədəniyyət abidələrinin, məscid və ziyarətgahların, yəhudi və xristian məbədlərinin bərpası və təmiri, o cümlədən regionda ən böyük sineqoqun inşası, vaxtilə bolşeviklər tərəfindən dağıdılmış rus pravoslav kilsə kompleksinin əsaslı surətdə yenidən qurularaq, dindarların istifadəsinə verilməsi – bütün bunlar Azərbaycan gerçəkliyini əks etdirən sağlam dini-mənəvi durumun göstəriciləridir.”(54,s.5)

2.4. Dini təhlükəsizlik – milli təhlükəsizliyin tərkib hissəsi kimi

Gənclərimiz dinimizi olduğu kimi öyrənməli, qəbul etməli və ondan istifadə etməlidirlər. Biz heç vaxt imkan verə bilmərik ki, ayrı-ayrı şəxslər, ayrı-ayrı qüvvələr öz şəxsi mənafeələrini güdürək, İslam dini pərdəsi altında Azərbaycan gənclərinin tərbiyəsini və mənəviyyatını zədələsinlər.

Heydər Əliyev

Hər bir ölkənin vətəndaşlarının təhlükəsizliyinin təmin olunması həmin ölkənin qarşısında duran vacib məsələlərdən biridir. Bu baxımdan hər bir ölkə öz milli maraqlarını, geosiyasi vəziyyətini, seçdiyi inkişaf modelini nəzərə alaraq öz milli təhlükəsizlik konsepsiyasını hazırlayaraq onu həyata keçirir.

Müstəqillik qazanmış Azərbaycan Respublikası da öz milli təhlükəsizlik konsepsiyasını hazırlayaraq onu həyata keçirməkdədir. 23 may 2007-ci il tarixli Prezident Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası xalqımızın milli maraqlarını əhatə edən uzunmüddətli strateji proqramdır. Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası (MTK) giriş, 4 bölmə, 22 yarımbölmə və yekun müddəalardan ibarətdir.

Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasının mündəricatında irəli sürülən əsas məsələlər aşağıdakılardır:

I.Təhlükəsizlik mühiti.

II.Azərbaycan Respublikasının milli maraqları.

III.Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinə təhdidlər.

Ölkəmizin milli təhlükəsizliyinə təhdidlər bu konsepsiyada geniş şərh edilmişdir ki, bunlardan bəzilərinə diqqət yetirək:

3.1.Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi, ərazi bütövlüyü və konstitusiya quruluşu əleyhinə qəsdlər.

3.2.Qanunun aliliyinə nail olunması, ictimai asayişin qorunması və insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində dövlət funksiyalarının yerinə yetirməyə qarşı fəaliyyət.

3.3.Separatçılıq, etnik siyasət və dini ekstremizm. (55)

Buradan göründüyü kimi, dini təhlükəsizlik milli təhlükəsizlik konsepsiyasının 3.3.-yarımbölməsində konkret şəkildə öz ifadəsini tapmışdır. Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik siyasətinin əsas istiqamətləri konsepsiyanın IV bölməsində geniş şərh edilmişdir. Konsepsiyanın 4.32-ci yarımbölməsində **“Milli və dini tolerantlıq mühitinin qorunması”** – adlanan hissə MTK-nın əsas istiqamətlərindən biri kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Göstərmək lazımdır ki, dini təhlükələr, dinlərarası münaqişələr, təriqətlərarası ziddiyyətlərlə bağlı müxtəlif bölgələrdə baş verən toqquşmalar tarixdən bizə yaxşı məlum-

dur. Səlib müharibələrini, Şimali İrlandiyada (Belfast) XIII əsrdən indiyə kimi katoliklərlə protestantlar arasındakı dini zəmində baş verən münaqişələri yuxarıda deyilənlərə misal göstərmək olar.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, başqa bölgələrdən fərqli olaraq Şərqlə Qərbin qovuşuğunda yerləşən Azərbaycanda tarixən müxtəlif dinlərə və mədəniyyətlərə mənsub olan xalqlar bir ailə kimi həmişə sülh və əminamanlıq şəraitində yaşamışlar. 2011-ci il 10-11 oktyabrda Bakıda “XXI əsr: ümidlər və çağırışlar” devizi ilə keçirilən Beynəlxalq Humanitar Forumda çıxış edən Azərbaycan Respublikasının prezidenti İ.Əliyev tarixən ölkəmizin milli və dini dözümlülük ənənəsinə malik olduğunu vurğulayaraq demişdir: **“Həç vaxt Azərbaycanda milli, yaxud dini zəmində heç bir qarşıdurma, anlaşılmazlıq olmamışdır. Həç vaxt ayrışçılığa yol verilməmişdir və bu gün müstəqil Azərbaycan bu ənənələrə sadıqdır.”**(56)

Qeyd edək ki, Prezident İ.Əliyevin Forumda söylədiyi bu fikirlər Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasının müvafiq bölməsində öz əksini tapmışdır. Bununla yanaşı, dinindən və milliliyyətindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların qanun qarşısında bərabərliyi prinsipləri, ölkədə bərqərar edilmiş milli və dini tolerantlıq mühitinin qorunması da dövlət qarşısında duran prioritet məsələlərdən biri kimi mövcud konsepsiyada öz ifadəsini tapmışdır.

Bu məsələ konsepsiyada aşağıdakı kimi formulə edilmişdir: “Azərbaycan Respublikası həmişə müxtəlif millətlərin və dinlərin sülh şəraitində birgə yaşayışına nümunə olmuşdur. Azərbaycan dövləti cəmiyyətin maraqlarından irəli gələn rəşional milli siyasət kursunu, dini tolerantlıq mühitinin qorunması və inkişafını, bütün vətəndaşların qanun qarşısında bərabərliyi və qanunun aliliyini, demokratik hüquq və azadlıqların, həmçinin insanların bu hüquq və azadlıqların-

dan sərbəst istifadə imkanlarının təmin edilməsini müvafiq riskin real təhdidə çevrilməsinin qarşısının alınması və neytrallaşdırılmasının mühüm şərtləri qismində nəzərdən keçirilir. Hazırkı mərhələdə ölkədə bərqərar edilmiş milli və dini tolerantlıq mühitinin qorunması və inkişafı dövlət qarşısında duran başlıca vəzifələrdən hesab olunur.”(57)

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsində Dini Qurumlar üzrə Dövlət Komitəsinin (DQDK) fəaliyyəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. DQDK yarandığı gündən Respublikamızda fəaliyyət göstərən müxtəlif dini icmaların qeydiyyatdan keçirilməsi, onların müvafiq qanunvericiliyə uyğun şəkildə fəaliyyət göstərməsinə nəzarət edilməsi, başqa ölkələrin dini qurumları ilə əməkdaşlıq məsələlərinin həyata keçirilməsi, respublikamızda mövcud olan müxtəlif dini konfessiyalar arasında dini dözümlülüyün qorunub saxlanması sahəsində mühüm rol oynamışdır. Qeyd edək ki, DQDK-nin 10 illik fəaliyyətinə nəzər salmaq, bu müddətdə komitənin dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsi sahəsində gördüyü işlərə bir daha diqqət yetirmək məqsədilə 2011-ci il 21 iyunda Bakıda dinşünaslıq sahəsində mütəxəssislər, dini icma rəhbərləri, QHT və KİV nümayəndələrinin iştirakı ilə “DQDK 10 il” mövzusunda dəyirmi masa keçirilmişdir. Toplantının yekununda tədbir iştirakçıları Azərbaycan Prezidenti İ.Əliyevə müraciət ünvanlayıblar. Müraciətdə ulu öndər H.Əliyevin 21 iyun 2001-ci il tarixli, 512 sayılı Fərmanı ilə DQDK-nin yaradılmasının əhəmiyyəti vurğulanmış və göstərilmişdir ki, ölkəmizdə zərərli dini cərəyanların və ekstremist meyillərin qarşısının alınması, eləcə də bu sahədə mövcud problemlərin həlli istiqamətində xeyli iş görülmüşdür.

Bununla yanaşı dini problemlər sahəsində qarşıda hələ görüləsi işlərin çox olduğunu bildirərək, xüsusən, gənclər arasında dini maarifləndirmə işlərini genişləndirməyi vur-

ğulayan tədbir iştirakçıları aşağıdakı məzmununda Prezidentə müraciət etmişlər: “Bununla belə, ümumiyyətlə, regionda dini problemlərin mürəkkəb olduğu və həlli müəyyən zaman tələb etdiyi üçün ölkəmizdə uzun müddət ərzində siyasiləşmiş radikal dini qrupları və təriqətləri birdəfəlik zərərsizləşdirmək, eləcə də dini maarifləndirmə sahəsində mövcud boşluqları tamamilə aradan qaldırmaq hələ də mümkün olmayıb.”(58)

Azərbaycan prezidenti İ.Əliyevə ünvanlanan bu müraciətin məzmunundan məlum olur ki, ölkəmizdə dini təhlükəsizliklə bağlı hələ də müəyyən problemlər mövcuddur. Məhz bu cür problemlərin aradan qaldırılması və milli təhlükəsizliyə təhdidlər yaradan məsələlərin həll edilməsi hazırda qarşıda duran mühüm vəzifələrdən biridir. Sosioloji müşahidələr göstərir ki, insanlar ölkəmizin indiki inkişaf səviyyəsində mənəviyyatımıza zərər vuran dini radikalizmi məqbul hesab etmir, dinin siyasiləşdirilməsinin əleyhinə çıxır, milli və dini ekstremizmə qarşı tədbirlər görülməsini tələb edirlər.

Sosioloji müşahidələrə və elmi ədəbiyyatın araşdırılmasına əsaslanaraq müstəqil Azərbaycan respublikasının milli təhlükəsizliyinə dinlə bağlı təhdidləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Müxtəlif yollarla xaricdən gətirilən zərərli dini kitabların, audio-video vəsaitlərin əhali arasında yayılması;

2. İnformasiya müharibəsində din amilindən istifadə edilməsi;

3. Azərbaycanda rəsmi qeydiyyatdan keçməyən, lakin icazəsiz fəaliyyət göstərən bəzi dini icmaların, dini-siyasi qrupların, din pərdəsi altında qruplaşan terrorçu dəstələrin qanunazidd fəaliyyətinə son qoyulmalıdır.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, milli təhlükəsizliyimizə dinlə bağlı təhlükə yaradan amillərdən biri xarici ölkələrdən Azərbaycana bəzi dini-siyasi ədəbiyyatların gətirilməsi

və müxtəlif yollarla respublikamızda yayılmasıdır. Çox təəssüf ki, dəfələrlə aşkar edilmişdir ki, bu cür dini-siyasi ədəbiyyatlarda və audio-video vəsaitlərdə dövlətçiliyimizə və xalqımızın milli maraqlarına zidd olan radikal dini çağırışlar, dini dözümsüzlük təbliğ edən ideyalar, dini ayrışdırıcılıq yaradan prinsiplər, gənclərimizin şüuruna mənfi təsir edə bilən müxtəlif çağırışlar öz əksini tapır.

Göstərmək lazımdır ki, ölkəmizdə fəaliyyət göstərən bəzi radikal dini qruplar dini ədəbiyyatların metroda satışına qadağa qoyulmasına qarşı hay-küy salaraq KİV-də bu haqda dövlət qurumlarına qarşı əsassız iradlar bildirməklə məşğuldurlar. Bu məsələlər bəzi dini qrupların dinlə bağlı qanunvericilikdən xəbərsiz olduqlarından irəli gəlir. Məsələn, metro stansiyasında dini ədəbiyyatın satışına qadağa qoyulması "Dini etiqad azadlığı haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanununun 22-ci maddəsinin 3-cü hissəsinə əsasən, (qanuna edilmiş əlavələrdən sonra) dini təyinatlı ədəbiyyatın, əşyaların və dini məzmunlu başqa materialların satışı yalnız ixtisaslaşdırılmış satış yerlərində həyata keçirilə bilər.

Qanunda göstərilən bu hüquqi tədbirləri dindarlارın hüquqlarının pozulması kimi başa düşmək lazım deyil. Təəssüf ki, hüquqi savadı az olan bəzi adamlar bu tədbirləri dindarlارın hüquqlarının pozulmasına yönəlmiş normativ-hüquqi qaydalar kimi başa düşürlər. Əslində bu tədbirlər vətəndaşlar arasında dini mənsubiyyətinə görə nifaq salan, cəmiyyətdə dinlərarası ayrışdırıcılığı təbliğ edən radikal məzmunlu dini ədəbiyyatın və zərərli təbliğat vasitələrinin yayılmasının qarşısını almağa kömək edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu cür kitabların və audio-video vasitələrin ölkəmizə gətirilməsinə və yayılmasına məhdudiyyət qoyulması, təhlükəsizlik baxımından müvafiq orqanlar tərəfindən atılan normal addımlar kimi qiymətləndirilməlidir.

Faktlar göstərir ki, cəmiyyətdə ictimai asayışı pozan, əhalinin rahatlığına qarşı təhlükə törədən, milli təhlükəsizliyə təhdid yaradan hallar ölkəmizə qarşı yönəlmiş informasiya müharibəsidir. Azərbaycanın sürətli sosial-iqtisadi, mədəni inkişafını gözü götürməyən bəzi ölkələr informasiya müharibəsində din amilindən ölkəmizə qarşı vaxtaşırı istifadə edirlər.

Məsələn, orta məktəbdə şagird qızların hicab qalmaqalı, qeydiyyatdan keçməmiş İslam partiyasının üzvlərinin guya dövlət qurumları tərəfindən sıxışdırılması və s. bu kimi böhtan xarakterli məlumatların qonşu ölkələrin kütləvi informasiya vasitələrində işıqlandırılmasını Azərbaycana qarşı informasiya müharibəsinin bir forması kimi dəyərləndirmək olar.

Azərbaycanın sosial-iqtisadi və mədəni sahədə yüksək inkişafını gözü götürməyən bəzi ölkələr öz KİV-lərində guya Azərbaycanda islam dininin sıxışdırılması, dindarların hüquqlarının pozulması və s. haqqında böhtan xarakterli müxtəlif informasiyalar yayırlar.

Böhtan xarakterli bu cür informasiyalara cavab olaraq respublikamızda tanınmış şərqşünas alim, Milli Məclisin üzvü, AMEA-nın Şərqşünaslıq İnstitutunun direktoru, filologiya elmləri doktoru, professor Gövhər Baxşəliyeva ölkəmizdəki dini durumun vəziyyəti, dindarlara yaradılmış normal şəraiti və dövlət-din münasibətlərinin hüquqi əsaslarını şərh edərək yazmışdır: "Bu gün Azərbaycanda dindarların islami ayinləri icra etməsində heç bir maneə yoxdur, buna hər cür şərait yaradılmışdır. Bununla belə dinin dövlətdən ayrı olması barədə ölkə Konstitusiyasında əksini tapmış prinsip dönmədən həyata keçirilir. Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması və fəaliyyəti zərərli təriqətlərin, missioner təşkilatların qarşısını almaqla cəmiyyətimizdə islamın layiqli yer tutmasına şərait yaratmışdır."(59)

Respublikamızda dini vəziyyət və dindarlara münasibətlə bağlı reallığı əks etdirməyən yazıların bəzi yerli qəzetlərdə işıqlandırılması da bu qəbildəndir. Yəni KİV-lərdə Azərbaycanın reallığını əks etdirməyən bu cür məqalələrin dərc olunması da xaricdə fəaliyyət göstərən antiazərbaycan qruplarına ölkəmizə qarşı informasiya müharibəsində din amilindən istifadə etmək üçün təkan vermiş olur. Professor G.Baxşəliyevanın fəlsəfi məntiqə və real faktlara əsaslanan bu fikirlərini Azərbaycanda mövcud olan dini duruma qarşı böhtanlar yağdıran daxildə və xarici ölkələrdəki KİV-lərin böhtan dolu iddialarına qarşı tutarlı cavab kimi qiymətləndirmək olar.

Yuxarıda yazılanlardan göründüyü kimi, ölkəmizin milli təhlükəsizliyinə dinlə bağlı olan təhdidlər müxtəlif yönümlüdür. Bunların içərisində hazırkı şəraitdə maddi və mənəvi cəhətdən xarici ölkələr tərəfindən dəstəklənən və icazəsiz fəaliyyət göstərən bəzi dini-siyasi qrupları ən təhlükəli hesab etmək olar. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, bu cür qruplar milli və dini ekstremizmə və terrorizmə meyilli olduqlarına görə onların fəaliyyəti cəmiyyətin sabitliyi üçün daha çox təhlükə yaradır ki, bunları da milli təhlükəsizliyimizə qarşı təhdid hesab etmək olar.

Azərbaycan dünyəvi, sivil bir dövlət olaraq həmişə dini ekstremizmə qarşı çıxmış, dini dözümsüzlüyü pisləmiş və bu sahədə başqa dövlətlərlə əməkdaşlıq etmiş və etməkdədir. Azərbaycan terrorizmə, dini ekstremizmə qarşı mübarizə aparan ölkələrlə əməkdaşlığa üstünlük verir.

Azərbaycan Prezident Administrasiyanın rəhbəri, akademik R.Mehdiyev 2011-ci il sentyabrın 21-də Rusiyanın Yekaterinburq şəhərində keçirilən təhlükəsizlik məsələlərinə cavabdeh olan yüksək vəzifəli şəxslərin beynəlxalq görüşündə iştirak etmişdir. Dünyanın 65 ölkəsinin nümayəndələrinin iştirak etdiyi bu beynəlxalq toplantıda bir çox aktual

məsələlər, o cümlədən beynəlxalq informasiya təhlükəsizliyi, təbii və texnogen fəlakətlər zamanı əməkdaşlıq, transmilli cinayətkarlığa qarşı mübarizə məsələləri müzakirə edilmişdir. Bu beynəlxalq görüşdə akademik R.Mehdiyev "Millətlərarası düşmənçilik və dini dözümsüzlüklə əlaqədar böhranlı vəziyyətlərdə ekstremizmin təzahürlərinə qarşı mübarizə sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın fəallaşdırılması problemləri" mövzusunda məruzə ilə çıxış etmişdir. Öz məruzəsində ekstremizmin mahiyyətini elmi cəhətdən izah edən R.Mehdiyev qeyd etmişdir ki, "Ekstremizmə ən ümumi formada müxtəlif məsələlərə ifrat baxışların tərəfdarı olmaq kimi tərif verilir. Lakin ekstremizm, sadəcə, radikal baxışların ifadəsi deyildir. Çox vaxt o ciddi cinayətlər törədilməsinə səbəb olur." (60)

R.Mehdiyev ekstremizmin çoxsaylı formaları arasında milli və dini ekstremizmi ən təhlükəli forma hesab edərək bunu aşağıdakı kimi əsaslandırmışdır: "Ekstremizmin çoxsaylı formaları arasında ən təhlükəli formalar kimi milli və dini ekstremizmi qeyd etmək lazımdır. Onların dağıdıcı potensialı olduqca böyükdür, çünki onlar böyük insan qruplarını, hətta bütöv xalqları da əhatə edə bilər." (61)

Dini ekstremizmin genişlənərək, radikal qruplarla birləşərək cəmiyyətdə sabitliyi pozmağa, ictimai təhlükəsizliyin təmin olunmasına mənfi təsir göstərərək sosial vəziyyəti kəskinləşdirməyə çalışdığını vurğulayan akademik dini-siyasi ekstremizmin cəmiyyət üçün yaratdığı təhlükəni aşağıdakı kimi şərh etmişdir: "Bu gün müxtəlif ekstremist qruplar öz məqsədləri üçün radikal dini ideyalardan istifadə etməklə dünyəvi və demokratik dövlət quruluşunu dəyişməyə yönəlmiş fəaliyyəti həyata keçirməyə çalışırlar. Onlar cəmiyyətdə sabitliyi pozmağa, dini və sosial vəziyyəti kəskinləşdirməyə çalışırlar." (62)

Qeyd edək ki, dinin siyasiləşdirilməsi, yaxud siyasi fəaliyyətdə dindən istifadə, dini ayrışdırıcıliyi yaratmaq, başqa

dinlərə qarşı nifrət təbliğ edilməsi bir çox ölkələrdə, o cümlədən Avropanın inkişaf etmiş ölkələrində də müşahidə olunur. Məsələn, 2011-ci il 22 iyul tarixində Norveçdə 32 yaşlı Andreas Breyvikin törətdiyi dini-siyasi xarakter daşıyan terror aktını buna misal göstərmək olar. İnformasiya agentliklərinin məlumatına görə, əvvəlcə Oslo şəhərinin hökumət binasının yerləşdiyi məhəllədə böyük partlayış törədən A.Breyvik, sonradan polis paltarı geyərək Utoya adasında yerləşən gənclərin yay düşərgəsinə gələrək düşərgədə toplanmış keçirən çoxsaylı gəncləri güllələmişdir.

Bu terror aktı zamanı 80-a yaxın adam qətlə yetirilmiş, 100-dən çox isə itgin düşmüşdür. Siyasi müşahidəçilərin fikrinə görə, Avropada müsəlmanların sayının artmasını təhlükə kimi qəbul edən 32 yaşlı terrorçu, qeyri-Qərb ölkələrindən gələn müsəlmanlara Norveçdə sığınacaq verən Sosial-Demokrat partiyasını düşmən hesab etdiyinə görə, onlara qarşı terror törətmişdir. Siyasi müşahidəçilərin rəyinə görə, terrorçu özü bu fikri məhkəmədə etiraf etmişdir.

Qeyd edək ki, Norveçdə islamofobiyanı dəstəkləyən siyasi təşkilatlardan biri Tərəqqi Partiyasıdır ki, bu partiyanın siyasi baxışları A.Breyvikin siyasi baxışları ilə üst-üstə düşür. A.Breyvik vaxtilə həmin partiyanın üzvü olmuş, sonradan partiya sıralarından çıxmışdır. Terrorçu öz siyasi baxışlarını törətdiyi cinayətdən bir az əvvəl Londonda çap etdirdiyi 630 səhifəlik "Avropa müstəqillik deklarasiyası" (2011) adlı kitabında şərh etmişdir.

Məhkəmə zamanı A.Breyvik Qərbi Avropanın müsəlmanların əlinə keçməsinin qarşısını almaq üçün bu cinayəti törətdiyini bildirmişdir. O, Avropanı xilas etmək üçün öldürmək istədiyi adamların siyahısında Böyük Britaniyanın sabiq baş naziri Toni Bleyer, Britaniya şahzadəsi Çarlz, Almaniya kansleri Anqela Merkel, o vaxtkı Fransa prezidenti Nikola Sarkozi və digər nüfuzlu şəxslərin adları olduğunu vurğula-

mışdır. A.Breyvik internetə yerləşdirdiyi videoçarxda özünü orta əsr cəngavərləri ilə müqayisə etmiş və başqalarını da “səlib yürüşçüsü” olmağa, Avropanın islamlaşdırılmasına qarşı və marksizmə qarşı mübarizə aparmağa çağırmışdır. (63)

Buradan göründüyü kimi, Norveç kimi Avropanın inkişaf etmiş bir ölkəsində baş verən bu müdhiş cinayət hadisəsi dini dözümsüzlük, başqa dinlərə qarşı nifrət təbliğ edən hadisə kimi insanların şüuruna daxil olmuş, əsasən, müsəlmanlara və multukulturalizm siyasətinə qarşı yönəldilmişdir. Bu faktlar bir daha onu göstərir ki, terrorçuların, dini ekstremistlərin vətəni yoxdur. Belələri istənilən bölgədə cinayət törədə bilər. Bəzi radikal dini qruplar əvvəlcə təbliğat metodundan istifadə edərək əhalinin həssas təbəqələrinin ağır sosial-iqtisadi vəziyyətindən sui-istifadə edib onları öz tərəflərinə cəkiirlər, sonra isə müxtəlif təxribatlarda onlardan istifadə edirlər.

Akademik R.Mehdiyev Yekaterinburqdakı toplantıda son vaxtlar Azərbaycanda da dini ekstremizmlə, terrorçuluqla məşğul olan bəzi təxribatçı qrupların fəaliyyəti haqqında məlumat vermiş, onların zərərsizləşdirildiyini bildirərək demişdir: “Məsələn, son illərdə Pakistanda Şimali Vəziristan ərazisində “Əl-Qaidə” düşərgələrində hazırlıq keçmiş qanunsuz silahlı dəstənin üzvləri məhkum edilmiş, “Sumqayıt camaatı” terror qrupu zərərsizləşdirilmişdir. Bundan əlavə, dini təmayüllü “Ceyşulla”, “Hizbut-Təhrir”, “Əl-Qaidə Qafqaz”, “İmam Mehdiinin şimal ordusu” və başqa terror təşkilatlarının özəkləri ləğv edilmiş, həmin təşkilatların 189 üzvü cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmuşdur... Qeyd etdiyim faktlar ona dəlalət edir ki, millətçi ekstremizmlə bərabər, dini ekstremizm Azərbaycanın milli təhlükəsizliyi üçün ciddi risklərdir.”(64)

Buradan məlum olur ki, Azərbaycanda fəaliyyət göstər-

miş təxribatçı qruplar beynəlxalq terror şəbəkələri ilə əlaqədar olmuş və xarici ölkələrdə yerləşən terror qrupları tərəfindən idarə olunmuşdur. Ancaq təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, zaman-zaman insanlar dinlə bağlı ülvî və bəşəri missiyanı tamam başqa məcrada inkişaf etdirərək, dini, mədəniyyəti siyasi amallara xidmət etdirməyə çalışmışlar. Xüsusən də, son vaxtlar bu prosesi daha intensiv müşahidə edirik. Din liderlərinin şəxsiyyətlərinin təhqiri, dinlərin digər din mənsubları tərəfindən təhqir olunması, müqəddəs kitabların yandırılması və biri digərinə qarşı yalan və böhtanlarla çıxış etməsi kimi faktlar bu proseslərin əleyhinə mübarizənin aktuallığını və vacibliyini göstərir.

Faktlar göstərir ki, Azərbaycanda dini tolerantlıq mədəniyyəti tarixən yüksək olmuşdur. Azərbaycanda dinlərin bərabər və sülh içində yaşaması tarixin bütün mərhələlərində müşahidə olunmuşdur. Bütün dinlər bərabər hüquqlu olaraq cəmiyyətin inkişaf prosesinə eyni istiqamətdə öz töhfələrini vermişlər və bu gün də bu missiyanı həyata keçirməkdədirlər. Əlbəttə, bu İslam dininin bütün insanlara təbliğ etdiyi ümumbəşəri və humanist dəyərlərin bəhrəsidir. Biz bu yanaşmanı bütün dini mətn və kitablarda müşahidə edə bilərik. Xristian, İslam və Buddizm kimi dinlər öz müqəddəs kitablarında sülhü, əminamanlığı və sevgini insanlığa əsas amal kimi hər zaman tövsiyyə etmiş və bu da, təbii ki, öz növbəsində insanlara, dinlərə, mədəniyyətlərə tolerant şəraitdə yaşamağı, yaratmağı öyrətmişdir.

Dini ayrışdırıcıya rəvac verilməsi dinlərarası münasibətlərin qızıqdırılması da dini ekstremizmə təkan verir. Çox təəssüf ki, dinlərin təhqir olunması, başqa dinlərə qarşı düşmənçilik hisslərinin qızıqdırılması orta əsrlərdə yox, ictimai şüurun, elm və texnikanın yüksək inkişaf etdiyi XXI əsrdə baş verir. Məsələn, amerikalı keşişin İslamın müqəddəs kitabı olan "Qurani-Kərimi" oda atıb yandırması bütün müsəl-

manları hiddətləndirmişdir.

H.Əliyev Fondunun prezidenti, YUNESKO-nun və İSES-KO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban Əliyeva 7-9 aprel 2011-ci ildə Bakıda keçirilən Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumunda bu hadisənin dinlərarası münaqişənin qızışdırılmasına təkan verdiyini pisləyərək demişdir: “Biz elə bir dövrdə yaşayırıq ki, hətta insanların ən müqəddəs, ən ülvəi hissləri ilə oynamaq istəyənlər də tapılır. Bizim hər birimiz müxtəlif dinə mənsubuq və bu dinlərin dəyər sistemləri olduqca yaxındır. Biz müxtəlif dinlərdə bir Tanrıya dua edirik və dualarımızın mahiyyəti də eynidir. Lakin biz bu gün insanlıqdan kənar və ağılasıgmaz bir faktla üzləşirik. Özünü din xadimi adlandıran biri müqəddəs kitabı “Qurani-Kərim”i oda atıb yandırır. Nədir belə hərəkətin adı? Nədir onun məqsədi? Hansı siyasi qüvvələrin sifarişidir bu? Belə insanlar kimə və nəyə xidmət edirlər? Lakin biz belə bir dəhşətli halın, hadisənin dünya ictimaiyyəti tərəfindən qəti şəkildə pislənməsi ilə də rastlaşmadıq. Nəticədə cəzasız qəddarlıq bir az da, daha da dəhşətli qəddarlıqla nəticələndi və biz bunun da şahidi olduq.”(65)

Bu istiqamətdə, BMT-nin Baş Assambleyasının “Dinlərin təhqir olunması əleyhinə mübarizə” adlı A\ RES\ 65/224 sayılı Qətnaməsində bu məsələlərin gündəmə gətirilməsi təqdirə layiq davranış və hərəkətdir. Bu gün bütün BMT-nə üzv olan ölkələrin qətnaməyə qoşulması və bu istiqamətdə bəzi önəmli addımların atılması gecikmiş bir davranış olsa da, ancaq bu dövr üçün olduqca vacib bir addımdır.

Azərbaycan Respublikasının da bu qətnaməyə qoşulması sevindirici və təqdirəlayiqdir. Dinlərin tolerant şəraitdə yaşaması və ümumbəşəri dəyərlər kontekstində inkişaf etməsi baxımından Azərbaycanın tutduğu mövqe və izlədiyi siyasət bir model kimi bu gün dünyaya təqdim edilə bilər. Bu baxımdan “Dinlərin təhqir olunması əleyhinə mübarizə” is-

tiqamətində bəzi təkliflərimiz yerinə düşərdi:

1.Dinlər və bu dinlərin bütün müqəddəs şəxsləri, kitabları, mətnləri və inancları müqəddəs hesab edilməli və heç bir vəziyyətdə bu dinlər və onların ehtiva etdiyi dəyərlər heç bir şəkildə təhqir olunmamalıdır.

2.Dövlətin siyasətinə uyğun şəkildə cəmiyyətdə dini maarifləndirmə işləri aparılmalı və bu istiqamətdə maarifləndirici vəsaitlər hazırlanmalıdır.

3.Kütləvi informasiya vasitələrində dinləri təhqir və aşağılayan heç bir sözə, ibarəyə, ifadəyə, və hərəkətə yol verilməməlidir.

4.Ölkənin Konstitusiyasına müvafiq olaraq dinlərin təbliği, inancların yaşanması və ibadətlərin yerinə yetirilməsi təmin edilməlidir.

5.Dini sahədə cəmiyyətdə ayrışeçkilik, hərc-mərclik, özbaşınalıq, radikal və fanatik bütün davranışların və hərəkətlərin qarşısının alınması üçün maarifləndirici tədbirlər görülməlidir.

6.Hər hansı bir cəmiyyətdə dinlərin tolerant dəyərlər içində yaşaması və fəaliyyət göstərməsi insanlara elmi və metodik yollarla aşılmalıdır.

III FƏSİL

QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ DİNLƏRARASI VƏ MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI DİALOQ-DAVAMLI İNKİŞAFIN ƏSASIDIR.

3.1.Qloballaşma və Azərbaycan

*Azərbaycan qloballaşmanın inkişafına müsbət mə-
nada öz töhfəsini verir. Mənim ölkəm dünya miqya-
sında geostrateji əhəmiyyətə malik öz coğrafi mövqe-
yindən, ehtiyatlarından və potensialından istifadə
edərək Şərq ilə Qərb arasında zəngin tarixi keçmiş-
dən başlanan və gələcəyə istiqamətlənən körpü rol-
nu səmərəli surətdə həyata keçirir.*

Heydər Əliyev

Son vaxtlar qloballaşma haqqında xeyli əsərlər yazılmış və onun müxtəlif istiqamətləri elmi araşdırmaların tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Məlumdur ki, XX əsrdə bəşəriyyətin elmi-texniki, so-
sial-iqtisadi, ictimai-siyasi, incəsənət və mədəniyyət sahə-
sində əldə etdiyi uğurlar, onun bütün tarix boyu əldə etdiyi
nailiyyətlərdən qat-qat yüksək olmuşdur.

Qloballaşma termini də XX əsrin 80-ci illərində meyda-
na gəlmişdir. Qloballaşma termininin yaranması Amerika
alimi T.Levitin adıyla bağlıdır. Lakin bu terminin elmi döv-
riyyəyə çıxarılmasında Amerika sosioloqu R.Robertsonun
mühüm rolu olmuşdur. Bundan başqa, alimlərdən A.Kinq, A.
Toynbi, B.Şnayder, S.Xattinqton, A.Peççei, M.Uoters, C.Soros,
K.Omaye, M.S.Maklun, A.N.Bueva, Y.V.Yakovets və başqaları
tərəfindən qloballaşmanın mahiyyəti, onun istiqamətləri və
perspektivləri haqda bir çox araşdırmalar aparılmışdır.

Respublikamızda isə qloballaşmanın fəlsəfi tədqiqi,

əsasən, AMEA-nın Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunda həyata keçirilməkdədir.

Terminoloji cəhətdən qloballaşmanın hərfi mənasına gəldikdə “qlobal”, “hər şeyi əhatə edən”, “ümumdünya”, “ümumi planetar” hadisə mənasını bildirir. Sosial-fəlsəfi planda qloballaşmanın mahiyyətini şərh edərkən prosesin sosiallığını və dünyəviliyini başa düşmək lazımdır.

Qloballaşmada iqtisadi və maliyyə cəhətdən də integrasiya prosesi baş verir. Bu prosesdə pul vahidi kimi ABŞ dolları əsas tədiyyə vasitəsinə çevrilmişdir. Bəzən bu baxımdan bir çox tədqiqatçılar qloballaşmanı amerikanlaşma kimi təqdim edirlər. Digər tərəfdən bəzi tədqiqatçılar isə ABŞ-ın dünyada gedən hərbi-siyasi (Əfqanıstan, İraq və s.), sosial-iqtisadi və mədəni proseslərə müdaxiləsini əsas götürərək qloballaşmanı amerikanlaşma kimi izah edirlər. Məsələn, məşhur Amerika politoloqu N.Kissincer 12 sentyabr 1999-cu ildə İrlandiyanın “Trinti Kollec”də söylədiyi mühazirəsində demişdir: “Əsas məsələ budur ki, hamının qloballaşma adlandırdığı proses əslində ABŞ-ın bütün sahələrdə hökmran rolunun genişləndirilməsinin sadəcə başqa cür adlandırılmasıdır.”(66,s.12-13)

Qloballaşma – beynəlxalq səviyyədə integrasiya prosesinin ən yüksək mərhələsi olub dünya ölkələrinin mədəniyyət, iqtisadiyyat və institusional yaxınlaşmasıdır. İqtisadi baxımdan qloballaşma ümumdünya investisiya və integrasiya mühitinin yaradılmasıdır. Siyasi kontekstdə isə qloballaşma müasir beynəlxalq geosiyasi mərkəzlər arasında siyasi mübarizə və siyasi rəqabətə əsaslı təsir göstərən amillərdir. Bəzi tədqiqatçılar qloballaşmanı bəşəriyyətin mövcudluğuna əsaslı şəkildə təhlükə yaradan proses kimi şərh edirlər. Bu fikirlər hazırda qloballaşmaya qarşı çıxan antiqlobalistlər hərəkatının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Sosial-fəlsəfi anlamda qloballaşmanı ümumbəşəri miqyasda tərəqqi prosesinin tərkib hissəsi kimi dəyərləndirmək

olar. BMT-nin təşəbbüsü ilə 2000-ci ilin sentyabr ayında Amerikanın Nyu-York şəhərində keçirilən **“Minilliyin Forumu”nda iştirak edən Ümummilli liderimiz H.Əliyev qloballaşma prosesinin mahiyyətindən bəhs edərək demişdir: “Dünyanın inkişafının indiki mərhələsinin başlıca meyli qloballaşmadır. Bu mürəkkəb və heç də birmənalı olmayan prosesin perspektivləri bizim hamımızı düşündürür. Qloballaşma dövlətlərin davamlı inkişafının, bütövlüyünün və idarəetmə sistemlərinin stabilliyinin təmin olunmasına, iqtisadi münasibətlərdə ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılmasına, xalqların rifah halının yüksəlməsinə kömək etməlidir.”**(67,s.3-4)

Əksər alimlər qloballaşma prosesini informasiya-kommunikasiya vasitələrinin inkişafı nəticəsində baş verən təzahür kimi qiymətləndirir. Belə ki, informasiya inqilabı qloballaşma prosesinin genişlənməsinə öz təsirini göstərmişdir. Digər tərəfdən qloballaşma informasiya sahəsində baş verən proseslərə yeni tələbat yaratmışdır.

İnformasiya inqilabının qloballaşma prosesinə təsiri məsələlərini araşdırmaq üçün Amerikanın Harvard universitetinin professoru S.Xattingtonun “Sivilizasiyaların mübarizəsi” təliminə diqqət yetirmək lazımdır. S.Xattingtonun fikrinə görə, qloballaşma prosesi sürətləndikcə millət-dövlət anlayışı getdikcə aradan qalxır, ayrı-ayrı ölkələrin mədəniyyətində oxşar cəhətlər və eyniliklər yaranır. Lakin ayrı-ayrı sivilizasiyaların mədəniyyətinin üst qatında olan fərqlər silinsə də, alt laylarda olan etnik fərqlər arasında münasibətlər kəskinləşir və müxtəlif mədəni mərkəzlər arasında qarşıdurma artır. S.Xattingtona görə, bu prosesdə informasiya mühitinin genişlənməsi əsas rol oynayır. (68,s.300)

Müasir informasiya texnologiyaları müxtəlif ölkələrdə baş verən prosesləri bir-biri ilə yaxınlaşdırmış, onların paralel şəkildə rabitəsi təmin edilmişdir. İnformasiya texnologiyalarının tətbiqi nəticəsində cəmiyyətin intellektu-

allaşmasının sürətlənməsi vacib sosial amil kimi çıxış edir. İnformasiya texnologiyalarının inkişafı hər hansı bir ölkədə mənəviyyata xüsusi təsir edir.

Müşahidələr göstərir ki, qloballaşma prosesinin güclənməsi əvvəllər dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində əsas aparıcı rol oynayan milli və dini dəyərlərin əhəmiyyətinin qismən itirilməsinə səbəb olur. Qloballaşma prosesində hər hansı cəmiyyətdə milli dil və etnik sosial əlaqələrin dağılması onların əvəzinə beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi olan ingilis dilinin əhəmiyyətinin artması müşahidə edilir. Eyni zamanda, bu proses milli və dini dəyərlərin tədricən azalmasına və kütləvi mədəniyyətin formalaşmasına müəyyən dərəcədə öz təsirini göstərməkdədir.

Rus alimi A.N.Buyevanın fikrinə görə, qloballaşma prosesində informasiya texnologiyaları ictimai-siyasi sistemin inkişafında katalizator rolunu oynayaraq müxtəlif sosial proseslərə təkan verir. (69,s.15) Belə ki, qlobal kompüter şəbəkələri müxtəlif bölgələrdə yaşayan insanlara lazımi məlumatları qısa müddətdə əldə etmək imkanı yaradır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə informasiya texnologiyaları əhaliyə dövlət orqanları tərəfindən bəzi xidmətlərin göstərilməsinə (əmək haqqı və təqaüdlərin bankomatlardan götürülməsi və s.) şərait yaradır. İnformasiya texnologiyalarının inkişafı vətəndaşlarla dövlət orqanları arasında effektiv münasibətlərin yaranmasına şərait yaradır və bu da öz növbəsində inzibati idarəetmə mexanizminin şəffaflığını və səmərəliliyini artırır.

Qloballaşma çoxsaylı informasiya resursları yaradır ki, bu da kütləvi informasiya vasitələrinin (KİV) genişlənməsinə təsir edir. KİV-in genişlənməsi öz növbəsində dünyanın hər hansı bir güşəsində baş verən hadisələr haqqında insanları məlumatlandırır, onların dünyagörüşü səviyyəsinin artmasına təsir edir. KİV-in genişlənməsi nəticəsində insanlar öz həyatının bütün cəhətlərini əhatə edə bilən güclü informa-

siya məkanında yaşamaq imkanı əldə edirlər. Beləliklə, KİV insanın informasiya ehtiyaclarının həyata keçirilməsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və qloballaşma prosesinin genişlənməsinə xidmət edir.

Informasiya texnologiyaları cəmiyyətin sosial-iqtisadi münasibətlərinə də müəyyən təsir göstərir. Məsələn, istehsal prosesində məhsuldarlığın artırılması, istehsal olunan məhsulların reklam olunması, işçilərin bacarıqlarının artması, yeni ixtisasların meydana gəlməsi, ətraf mühitin mühafizəsi və digər bu kimi sosial-iqtisadi məsələlərin həll edilməsi informasiya texnologiyalarının qloballaşma prosesinə təsirini göstərən amillərdəndir.

Sosial-iqtisadi cəhətdən getdikcə inkişaf edən müstəqil respublikamız da dünyada gedən qloballaşma prosesindən kənarda qalmamışdır.

Dünyəvi dövlət quruculuğunu həyata keçirən Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzu getdikcə artır və geostrateji əhəmiyyəti yüksəlir. Hazırda dünyada gedən qloballaşma prosesində fəal iştirak edən respublikamızın Şərq və Qərb arasındakı münasibətlərin inkişafında da rolu yüksəlir. Son illərdə respublikamızın beynəlxalq enerji layihələrinin reallaşmasındakı iştirakı buna sübutdur. Bu baxımdan ümummilli liderimiz H.Əliyev Minilliyin Zirvə görüşündəki (Nyu-York, 2000) öz çıxışında qloballaşma prosesində Azərbaycanın geostrateji əhəmiyyətindən bəhs edərək demişdir: **“Azərbaycan qloballaşmanın inkişafına müsbət mənada öz töhfəsini verir. Mənim ölkəm dünya miqyasında geostrateji əhəmiyyətə malik öz coğrafi mövqeyindən, ehtiyatlarından və potensialından istifadə edərək Şərq ilə Qərb arasında zəngin tarixi keçmişdən başlanan və gələcəyə istiqamətlənən körpü rolunu səmərəli surətdə həyata keçirir. Biz Böyük İpək yolunun bərpası, Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin yaradılması və Xəzər hövzəsinin karbohidrogen ehtiyatlarının hasilatı və dünya bazarlarına**

nəqli üçün çox böyük səylər göstəririk.”(70,s.4)

Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin sonlarından başlayaraq ictimai şüurda ən geniş yayılmış anlayışlardan biri qloballaşmadır. İnformasiya texnologiyalarına əsaslanan qloballaşma prosesi artıq dünyada sosial, iqtisadi, siyasi, ekoloji, mədəni və s. sahələri əhatə etməklə reallığa çevrilmişdir.

Qloballaşma – hər şeydən əvvəl yer kürəsində bütün ictimai fəaliyyətin beynəlmilləşməsi ilə əlaqədardır. Qloballaşma prosesini reallaşdıran beynəlmilləşmə onu ifadə edir ki, müasir dövrdə bütün bəşəriyyət siyasi-iqtisadi, sosial-mədəni, ekoloji və s. əlaqə və münasibətlərin vahid sisteminə daxil olur. Hazırkı şəraitdə bu münasibətlərin genişlənməsi informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı nəticəsində qloballaşma meylini gücləndirmiş və insanlarda global təfəkkürün formalaşmasına zəmin yaratmışdır.

Müasir qloballaşma prosesi elmi biliklər sisteminə insan probleminin, o cümlədən davamlı insan inkişafının öyrənilməsinə yeni yanaşmanın üzə çıxarılmasına səbəb olmuşdur. Qloballaşma prosesində sosial-iqtisadi, siyasi və hüquqi-mənəvi dəyişikliklərin araşdırılması və bütövlükdə sivilizasiyanın davamlı inkişafa keçməsinin tədqiq edilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Öz geosiyasi əhəmiyyətinə görə, Şərq və Qərb arasındakı münasibətlərin inkişafında mühüm rol oynayan Azərbaycan Respublikası qloballaşma prosesində də fəal iştirak edir. Respublikamızda uğurla həyata keçirilən neft strategiyası və ölkəmizin beynəlxalq enerji layihələrinin reallaşmasındakı fəal iştirakı yuxarıda dediklərimizə sübutdur.

Dövlət idarəçiliyində varislik prinsipinə əməl edən prezident İ.Əliyev ulu öndər H.Əliyevin daxili və xarici siyasət kursunu ləyaqətlə davam etdirməkdədir. Belə ki, Azərbaycanın beynəlxalq layihələrdə iştirak etməsi, irimiqyaslı enerji layihələrində aparıcı rol oynaması respublikamızın qloballaşma prosesində fəal iştirakını göstərən faktdır.

Məsələn, 2009-cu il yanvarın 26-27-də Macarıstanın paytaxtı Budapeşt şəhərində NABUKKO layihəsinə dair Sammitdəki çıxışında prezident İ.Əliyev Azərbaycanın qloballaşmada fəal iştirakını vurğulayaraq bu haqda demişdir: **“Azərbaycan regionun və Avropanın enerji təhlükəsizliyində öz rolunu oynayır. Son illər ərzində başladığımız və uğurla həyata keçirdiyimiz layihələr regionda artıq yeni vəziyyət yaradıbdır. Dünyada ilk dəfə olaraq, Xəzərin enerji siyasəti ölkəmiz, xalqımız, qonşularımız və bütün region üçün artıq böyük fayda verir.”**(71)

Qloballaşma prosesində fəal iştirak edən və bu prosesə öz töhfəsini verən Azərbaycan qlobal enerji layihələrinin səmərəli əməkdaşlığa xidmət etməsinin tərəfdarıdır. Dünya ölkələri ilə səmərəli əməkdaşlığa və bərabər tərəfdaşlığa üstünlük verən Azərbaycan Respublikası bu fikrini beynəlxalq toplantılarda dəfələrlə bəyan etmişdir. NABUKKO layihəsinə dair Sammitdə öz çıxışının sonunda prezident İlham Əliyev bu haqda demişdir: **“NABUKKO-dakı iştirakımıza gəldikdə, əlbəttə ki, əməkdaşlığımızın əlavə aspektlərini görmək istərdik. Biz maliyyə dəstəyinə ehtiyac duymuruq və özümüzü təmin edən ölkəyik. Bizə sıx inteqrasiya, Avropa İttifaqı ilə daha çox proqramlar, birgə səylər nəticəsində həll olunan məsələlər və səmərəli tərəfdaşlıq lazımdır. Bütün bunlar üçün yaxşı əsaslar var. Əminəm ki, enerji layihələri bu tərəfdaşlığı gücləndirəcəkdir. Bizim enerji siyasətimiz və fəlsəfəmiz ondan ibarətdir ki, enerji məsələləri xalqları ayırmalı deyil, birləşdirməlidir.”**(72)

Qloballaşmanı təkcə, siyasi və sosial-iqtisadi proseslə xarakterizə etmək düzgün deyil. Tədqiqatçılar Qloballaşmanın cəmiyyətin bütün sahələrini, o cümlədən mədəniyyətin sahəsini də əhatə etdiyini göstərirlər. Məsələn, akademik R.Mehdiyevin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi: “Qloballaşma heç də təkcə, iqtisadi fenomen, fərdin həyat şəraitini yaxşı-

laşdırmaq və informasiyadan istifadənin və onun ötürülməsinin yeni yollarını yaratmaq demək deyildir. Qloballaşma cəmiyyət həyatının bütün sahələrini, o cümlədən sosial-siyasi aspektini əhatə edən çoxsəpkili prosesdir. O, milli sosial-iqtisadi qurumları vahid dünya iqtisadi və ictimai sistemi ilə qarşılıqlı sürətdə bağlayan ümumdünya hadisəsidir.”(73)

Qloballaşma dövründə mədəni müxtəlifliyin – multikulturalizmin qorunub saxlanılmasının vacibliyini göstərmək üçün qeyd etmək lazımdır ki, bəşəriyyətin fundamental mədəni sərvəti onun müxtəlifliyindədir. Fərqli mədəniyyətlərin mövcudluğunun qorunması, mədəni müxtəlifliyin zənginliyini dərk etmək, qarşılıqlı inam və anlaşma şəraitində mədəni əməkdaşlığa hörmətlə yanaşma, qloballaşma dövründə mədəniyyətlər və dinlərarası dialoqun davam etdirilməsinə zəmin yaradır. Mədəni müxtəlifliyin tanınması ilə bağlı BMT Konvensiyasına qoşulan Azərbaycan Respublikası mədəniyyətlərarası dialoqun zəruriliyini dərk edərək Şərq və Qərb ölkələri arasında mədəni əməkdaşlığın genişləndirilməsinə rəvac verməkdədir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev müasir qloballaşma dövründə milli-mənəvi dəyərlərin qorunması məsələsinə də ciddi diqqət yetirilməsini irəli sürürdü. Dünyəvi dövlət olan Azərbaycanın beynəlxalq aləmə inteqrasiyasının mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini qeyd edən prezident qloballaşma prosesində milli və dini dəyərlərimizin yad təsirlərdən qorunmasının da indiki şəraitdə vacib məsələ olduğunu önə çəkərək bu haqda demişdir: **“Azərbaycan müasir, müasirləşən, dünya birliyinə sürətlə qovuşan ölkədir. Baxmayaraq ki, bizim dini, milli ənənələrimiz çox güclüdür. Azərbaycan dünyəvi dövlətdir. Təbii ki, qloballaşma prosesləri bizdən də yan keçə bilməz. Sadəcə olaraq, mən hesab edirəm, biz elə etməliyik ki, qloballaşma adı altında öz milli dəyərlərimizi unutmayaq. Biz milli dəyərlərimizə sadıq olmalıyıq. Hər bir**

ölkə, hər bir xalq üçün onun milli dəyərləri hər şeydən üstün olmalıdır.”(74,s.22-23)

Buradan göründüyü kimi, dünyada gedən qloballaşma prosesinin mahiyyətini dərinlən dərk edən prezident İlham Əliyev bu prosesdə qarşılaşdığımız inkişafa aparan bəşəri dəyərlərdən faydalanmağı, lakin bununla yanaşı, milli-mənəvi və dini dəyərlərimizi qorumağı, milli mentalitetimizə xas olmayan dəyərləri qəbul etməməyi, xalqımızın milli dəyərlərinə sadıq olmağı vurğulayır. Qeyd edək ki, terminaloji cəhətdən qloballaşmaya özünəməxsus yanaşma irəli sürən dövlət başçısının aşağıdakı fikri həm nəzəri, həm də praktiki cəhətdən xüsusi maraq doğurur. İ.Əliyev qloballaşmaya Azərbaycandan baxışı aşağıdakı kimi şərh etmişdir: **“Biz qloballaşma deyəndə Azərbaycanda beynəlxalq əməkdaşlığı, xoş münasibətləri, dostluğu nəzərdə tuturuq. Qloballaşma adı altında xalqlara zidd olan, milli mentalitetə xas olmayan dəyərlər aşılammamalıdır. Hər halda biz buna hazır olmalıyıq ki, milli mənlirimizi qoruyaq.”(75,s.22-23)**

3.2.Davamlı inkişafa keçidin sosial-humanitar aspektləri

Dünyanın inkişafının indiki mərhələsinin başlıca meyli qloballaşmadır. Bu mürəkkəb və heç də birmənalı olmayan prosesin perspektivləri bizim hamımızı düşündürür. Qloballaşma dövlətlərin davamlı inkişafının, bütövlüyünün və idarəetmə sistemlərinin stabilliyinin təmin olunmasına, iqtisadi münasibətlərdə ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılmasına, xalqların rifah halının yüksəlməsinə kömək etməlidir.

Heydər Əliyev

1992-ci il 13-14 iyun tarixində Braziliyanın Rio-de-Janeyro (RİO) şəhərində keçirilən BMT-nin «Ətraf mühit və

inkişaf» adlı beynəlxalq konfransında Davamlı inkişaf konsepsiyası qəbul edilmişdir. Bu konfransın qlobal əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bəşəriyyətin mövcudluğu və gələcək inkişafının ətraf mühitin imkanlarından asılı olduğu tarixdə ilk dəfə olaraq dünya ölkələrinin hökumət və dövlət rəhbərləri səviyyəsində rəsmi olaraq etiraf edilmişdir.

BMT-nin RİO konfransının yekun sənədlərində göstərilmişdir ki, «Hökumətlər müvafiq beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq şəraitində Davamlı inkişafın milli strategiyasını qəbul etməlidirlər.» Rio-de-Janeyroda irəli sürülən bu çağırış artıq BMT tərəfindən dünya ölkələri üçün sosial-iqtisadi və ekoloji proqram kimi təklif olunmuşdur. BMT-nin RİO-92 konfransında qəbul edilmiş və davamlı inkişaf üzrə öz milli strategiyalarını hazırlamaq üçün dünya ölkələrinə tövsiyyə edilmiş ən mühüm sənəd – «XXI əsrin gündəliyi» (Aqenda 21) adlanan sənəddir. Bu sənəd XXI əsr üçün dünya ölkələrinin iqtisadi, sosial və ekoloji aspektlərini əhatə edən və hər bir ölkədə milli səviyyədə davamlı inkişaf konsepsiyasını hazırlamaq üçün ümumi fəaliyyət proqramıdır. (76,s. 25-26)

Davamlı inkişaf konsepsiyasının məntiqi mahiyyəti Planetin təbii ehtiyatlarından səmərəli və qənaətlə istifadə, təbii mühitin qorunub saxlanması, indiki və gələcək nəsillərin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması şərtilə insanların tələbatının ağıllı şəkildə ödənilməsi, xalqlar arasında sülh və əmin-amanlığın qorunub saxlanılmasına yönəlmiş iqtisadi, sosial, ekoloji və mədəni inkişafı nəzərdə tutur.

Son illərdə nəşr olunmuş elmi ədəbiyyatı araşdıraraq belə qənaətə gəlmək olar ki, bəşəriyyətin yaşayışı, əsasən, özündə milli mədəniyyəti və ümumbəşəri dəyərləri birləşdirən vahid ekoloji mədəniyyətin yaradılmasından asılıdır. Belə vahid əsasla söykənən çoxnövlü mədəniyyət davamlı inkişafın ekohumanist dəyərlərinə xidmət edir. Davamlı inkişafa keçid prosesində qlobal ekoloji təhlükəsizliyin təmin

olunması yeni mədəni sintezin vacib şərtidir. Vahid ekoloji mədəniyyətin yaradılması insanı və təbiəti birləşdirməyə, daha dərin təfəkkürə əsaslanan yeni üsullar yaradılmasına imkan verir.

Vahid ekoloji mədəniyyətin meyarı ekoloji etikanın dəyərləri ilə şərtlənir. Ekoloji etika insanın insana, cəmiyyətə olan münasibətləri ilə yanaşı insanın bütövlükdə təbiətə olan münasibətlərinin məcmusunu da özündə ehtiva edir. Ekoloji etikanın mühüm prinsiplərindən biri təbii sərvətləri, ətraf mühit dəyərlərini, bütövlükdə təbii şəraiti gələcək nəsillər üçün qoruyub saxlamaqdan ibarətdir. Bu baxımdan ekoloji etikanın prinsipləri davamlı inkişafın bəzi prinsipləri ilə üst-üstə düşür. Məsələn, davamlı inkişafın prinsiplərinə uyğun gələn ekoloji etikanın aşağıdakı tələblərini buna misal göstərmək olar:

- Gələcək nəsillərin mövcudluq imkanlarının məhv edilməsinə yönəlmiş hərəkətlərdən imtina edilməsi;

- Ətraf mühit haqqında qərar qəbulunda gələcək nəsillər qarşısındakı məsuliyyət hissənin prioritet təşkil etməsi;

- İndiki nəsillərin mənafeyi naminə gələcək nəsillərin mənafeyinin qurban verilməsinin yolverilməz olması və s.

Buradan göründüyü kimi, davamlı inkişaf konsepsiyasının mahiyyətinin əks olunduğu RİO bəyannaməsinin – «İnkişaf hüququ elə həyata keçirilməlidir ki, ətraf mühitin saxlanılması və inkişafı indiki və gələcək nəslin tələbatının ödənilməsinə də nəzərdə tutmalıdır» – adlanan 3-cü prinsipi ekoloji etikanın əsas tələbləri ilə üst-üstə düşür.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı bir cəmiyyətdə davamlı inkişafa keçilməsində yeni şüurun formalaşması zəruri şərtlərdən biridir. Ətraf mühitə münasibətdə yeni şüurun formalaşması məqsədyönlü mədəni transformasiyanın əsasını təşkil edə bilər. İnsanın hər hansı bir fəaliyyəti müəyyən əqidə, bilik və təcrübə əsasında şüurlu olaraq formalaş-

dırılır. Fərdi şüurun və ekoloji mədəniyyətin formalaşması həmin fərdin davranışında, tələbatında dəyişiklik edir. Eyni zamanda cəmiyyətin ekoloji şüurunun və mədəniyyətinin formalaşması ictimai tələbatların, davranışların, onun forma və səviyyələrinin ictimai şüurda dərk edilməsindən asılıdır.

Qlobal ekoloji problemlərin təsiri daha çox hiss olunduqca (hazırda dünyanın müxtəlif bölgələrində baş verən təbii fəlakətlər, istiləşmə, sel və daşqınların çoxalması və s.) ekoloji şüurda cəmiyyətin və təbiətin davamlı inkişafına cəhdlərlə əlaqədar yeni prinsipial komponentlər meydana gəlir. Daha doğrusu, ekoloji mədəniyyətə söykənən şüur təbii obyektləri dünyanın dərk edilməsi kimi görür və onlara təbiət sisteminin tərkib hissəsi kimi qorunub saxlanmaq mənasını verir. İnsanların şüurunda davamlı inkişafa keçilməsinin zəruriliyi də bununla şərtlənir.

Davamlı inkişafa keçilməsində sosial-humanitar aspektlər mühüm rol oynayır. Sosial-humanitar aspektlərin əsas mahiyyəti insana qayğının gücləndirilməsi və insanların fəaliyyət imkanlarının və başarıq potensiallarının artırılmasını təmin etməkdən ibarətdir.

Son illərdə Respublikamızda insan inkişafına xidmət edən sosial-humanitar aspektlərin yaxşılaşdırılması üçün xeyli işlər görülmüş və müəyyən tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu tədbirlərdən biri prezident İ.Əliyevin “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı”nın həyata keçirilməsi üzrə Tədbirlər Planı (2011-2015-ci illər) haqqında Sərəncamın imzalanmasıdır. İctimai həyatın bütün sahələrində irəliyə doğru ciddi dəyişikliyi nəzərdə tutan bu Tədbirlər Planı özündə siyasi-iqtisadi, sosial-humanitar, mədəniyyət, turizm, idman və digər bölmələrə aid sistemli və əhatəli layihələrin həyata keçirilməsini əks etdirən strateji sənəd sayıla bilər.

Qeyd edək ki, prezident İ.Əliyevin digər (28 iyun 2011-ci il tarixli) Sərəncamı ilə bu Dövlət Proqramına bəzi dəyişikliklər edilmişdir. Bu dəyişikliklər ölkəmizdə son illərdə sürətli iqtisadi inkişafın və sosial-humanitar sahədə aparılan islahatların nəticəsi olaraq meydana çıxıb. Məhz bu reallıqları nəzərə alan dövlət başçısı yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramında hazırkı şəraitin yeni tələblərinin öz əksini tapmasına qərar verib. Göstərmək lazımdır ki, həyata keçirilən tədbirlərə uyğun olaraq:

- Bakı şəhərinin və onun qəsəbələrinin sosial-iqtisadi inkişafına dair;

- Əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair;

- Dəmiryolu nəqliyyat sisteminin inkişafına və turizmin inkişafına dair;

- Kosmik sənayenin yaradılması və inkişafına dair dövlət Proqramları.

Yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf üzrə fundamental strateji tədbirlər yuxarıda göstərilən Dövlət Proqramına əlavə edilmişdir. Bundan başqa, sığorta-pensiya sistemində aparılan islahatlara aid, kurortların inkişafına dair, eləcə də elm, təhsil və mədəniyyətin inkişafına dair proqramlar da sözügedən strateji sənədin tərkib hissəsinə daxil olunub.

Ümumiyyətlə, son illərdə yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişafı ilə bağlı ölkəmizdə mühüm nəticələr əldə olunub. Belə ki, respublikamızda əgər 2001-ci ildə yoxsulluğun səviyyəsi 49% təşkil edirdisə, hazırda bu göstərici 7%-ə bərabərdir. Dövlət Proqramında həyata keçirilməsi vacib olan tədbirlərdən biri-qeyri neft sektorunun aparıcı sahələrinin, xüsusilə də, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, sənaye, kənd təsərrüfatı və turizm bölmələrinin inkişafı üçün davamlı investisiya layihələrinin həyata keçirilməsindən ibarətdir.

Davamlı inkişafa keçilməsində sosial-humanitar aspektlərin mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzərdə tutan respublikamızın rəhbərliyi daima bu sahəyə diqqəti artırmışdır. Son illərdə Azərbaycandakı sosial-iqtisadi inkişafın nəticələrinə əsaslanan Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev bu haqda demişdir: **«Sosial sahədə qarşımızdakı vəzifələr əhalinin rifah halını yaxşılaşdırmaq, aztəminatlı təbəqənin sosial müdafiəsini gücləndirmək, yoxsulluğu bütövlükdə Azərbaycanda aradan qaldırmaqdır....Azərbaycanda yoxsullar olmamalıdır. Bu sosial bəla olmamalıdır. Buna nail olmaq üçün konkret proqramlarımız, düşünülmüş siyasət vardır. Son 7 il ərzində (2003-2010-cu illər nəzərdə tutulur-H.S.) yoxsulluq səviyyəsinin 4 dəfə aşağı düşməsi görülmən işlərin nəticələrinin təzahürüdür.»**(77)

Məlumdur ki, davamlı inkişafın əsas prinsiplərindən biri –gələcək nəsillərin mənafeyinə toxunmadan indiki nəsillərin tələbatının təmin edilməsidir. Davamlı inkişafın bu prinsipini əsas tutan prezidentimiz İ.Əliyev xalqımızın və ölkəmizin gələcəyi haqda indidən fikirləşməyi, gələcək nəsillərin mənafeyi haqda düşünməyi önə çəkərək bu haqda demişdir: **«Əlbəttə ki, biz gələcək haqqında fikirləşməliyik. Baxmayaraq ki, təbii resurslarımız belə demək olsa, ən azı yüz il bizə yaxşı həyat təmin edəcəkdir. Ancaq ondan sonra nə olacaq?! Əlbəttə bunu indidən proqnozlaşdırmaq çətindir. Amma hər halda biz çalışmalıyıq, 10 il, 20 il, 50 il qabağa baxmalıyıq. Dünya necə inkişaf edəcək?! Azərbaycan nəyin bahasına inkişaf edəcək?! Bölgədə vəziyyət necə olacaq ?! Demografik vəziyyət necə olacaq?! Biz bütün bu işləri bu gün hazırlamalıyıq.»**(78)

Dövlət başçısının respublikamızın inkişafı haqqındakı bu fikirləri ölkəmizin davamlı inkişafa keçilməsinin zəruriliyini göstərir. Eyni zamanda prezidentin gələcək inkişaf

haqqındakı müddəaları davamlı inkişafın təmin olunmasında da dövlətin rolunun artırılmasını önə çəkir.

Davamlı insan inkişafının təmin edilməsində, o cümlədən insan amilinə diqqət yetirilməsində dövlətin rolundan bəhs edən akademik R.Mehdiyev bu haqda demişdir: «Tarixi proseslər göstərir ki, dövlət hələ ki, fərdlərin öz potensiallarını inkişaf etdirməsi üçün yeganə və ən optimal institut olaraq qalır. Dövlətin müasir dövrün tələblərinə uyğun, universal dəyərlər əsasında fəaliyyəti bəşəriyyətin inkişafını səciyyələndirir. Yer kürəsi hər birimizin, hər bir vətəndaşın ümumbəşəri xəzinəsi və sərvətidir. Ona görə də, dövlət ilk növbədə, məhz insan amilinin inkişafına xidmət etməli və onun gələcəyini düşünməlidir.»(79)

Davamlı inkişafın sosial-humanitar tərəfləri beynəlxalq təşkilatların, o cümlədən BMT-nin də həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Müstəqil və demokratik dövlət olan Azərbaycan hakimiyyəti də BMT-nin sosial-humanitar prinsiplərini öz fəaliyyətində həmişə nəzərə almaqdadır və dövlətimizin həyata keçirdiyi tədbirlərdə bu fəaliyyətin təzahürünü görmək olar. Belə ki, 4 noyabr 2010-cu il tarixində Bakı şəhərində BMT İP-nin İnsan İnkişafı hesabatının təqdimat mərasimi keçirilmişdir. BMT İP-nin Azərbaycan Prezident Administrasiyası ilə birgə keçirdikləri bu təqdimat mərasimi – «Millətlərin həqiqi sərvəti: İnsan inkişafına aparan yollar» – devizi altında təşkil olunmuşdur. Təqdimat mərasimində beynəlxalq təşkilatların, hökumət qurumlarının, Bakıda fəaliyyət göstərən diplomat korpuslarının, vətəndaş cəmiyyəti institutlarının nümayəndələri, elm adamları və mediya nümayəndələri iştirak etmişlər.

Təqdimat mərasimində çıxış edənlər Davamlı İnsan İnkişafının öyrənilməsinin əhəmiyyəti, İnsan inkişafının göstəricilərinə yeni yanaşmalar, 90-cı ildən sonra İnsan İnkişafı (İİ) indeksində baş verən dəyişikliklərə toxunmuşlar. Mə-

lumdur ki, BMT İnkişaf Proqramının insan inkişafı haqqındakı hesabatı ilk dəfə olaraq 1990-cı ildə hazırlanaraq dünya ictimaiyyətinə açıqlanmışdır. BMT-nin ilk hesabatı mərhum iqtisadçı alim Məhbud-ul-Haqqın rəhbərliyi ilə hazırlanmışdır və Məhbud-ul-Haqq hesabatın əsas devizi kimi – «Hər bir dövlətin həqiqi sərvəti – onun insanlarıdır» – prinsipini irəli sürmüşdür. Məhz Bakıda keçirilən bu tədbir BMT-nin ilk insan inkişafı hesabatının 20 illiyinə həsr olunmuşdur.

Qeyd edək 90-cı illərin ortalarından sonra ölkəmizdə aparılan uğurlu sosial-iqtisadi islahatlar, 2003-cü ildən sonra respublikamızda ictimai həyatın bütün sahələrində baş verən irəliləyişlər ölkəmizdə insan inkişafı indeksinə müsbət təsir etmişdir. Bunu nəzərə alan BMT-nin Bakıdakı sabiq reüzydent nümayəndəsi F.Akçura təqdimat mərasimindəki çıxışında demişdir: «İnsan İnkişafının orta illik tempinə görə Azərbaycan keçmiş Sovet İttifaqı ölkələri arasında son 10 il ərzində aparıcı dövlət olmuşdur. Azərbaycan bu istiqamətdə hətta dünya üzrə qabaqcıl sayılan iki dövləti – Çin və Hindistanı da arxada qoymağa müvəffəq olmuşdur.»(80)

Qeyd edək ki, davamlı inkişafa keçilməsinin sosial-humanitar aspektləri çoxcəhətli olub ictimai həyatın bir çox sahələrini əhatə edir. Bu aspektlərdən biri cəmiyyətdə əhəlinin maddi rifah halının yaxşılaşdırılması, yoxsulluğun azaldılması, yaşayış üçün insanların həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasıdır. Əlbəttə, bütün dünya ölkələrində müxtəlif səviyyədə yoxsulluq mövcuddur. Davamlı inkişaf konsepsiyasında irəli sürülən yoxsulluq anlayışı təkcə maddi aspektləri əhatə etmir. Burada yoxsulluq anlayışı, həm də insanların savadlılıq və sağlamlıq dərəcəsi ilə əlaqədardır. Bu baxımdan insan yoxsulluğu anlayışı maddi tərəflərlə yanaşı, mənəvi yoxsulluğu, insanın şüur dərəcəsini, mədəni səviyyəsini də özündə ehtiva edir. Yoxsulluq dərəcəsi müxtəlif ölkələrdə BMT tərəfindən irəli sürülən müəyyən indikatorlar vasitə-

silə qiymətləndirilir. Zaman keçdikcə ayrı-ayrı ölkələrin inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq yoxsulluq dərəcəsini qiymətləndirən indikatorlar dəyişir.

Son illərdə respublikamızın sürətli sosial-iqtisadi inkişafı nəticəsində ölkəmizdə yoxsulluğun səviyyəsi 7%-ə enmiş və sosial-humanitar sahədə xeyli irəliləyiş baş vermişdir. Ölkəmizdə bu sahədə həyata keçirilən tədbirlər dediklərimizi bir daha sübut edir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 15 sentyabr tarixli 3043 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı»-nın həyata keçirilməsi üzrə Tədbirlər Planının (2011-2015-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyev 28 iyun 2011-ci il tarixli sərəncam imzalanmışdır.

Bu sərəncamdan sonra yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramında yeni dəyişikliklərin edilməsi ilə bağlı zərurət yaranmışdır. Dövlət Proqramında yeni dəyişikliklərin edilməsi ölkəmizdə sosial-iqtisadi və mədəni sahədə baş verən sürətli inkişafə əlaqədar olmuşdur.

Prezidentin bu sərəncamı 2008-2015-ci illərdə Respublikamızda yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramının həyata keçirilməsi üzrə Tədbirlər Planının ikinci mərhələsinin (2011-2015-ci illər) işə başlamasında start rolu oynayır. Birinci mərhələdə (2008-2011-ci illərdə) respublikamızın davamlı inkişafa keçməsi prosesində sosial-iqtisadi amillər əsas yer tuturdusa, 2-ci mərhələdə (2011-2015-ci illərdə) sosial-humanitar və sosiomədəni aspektlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bunu yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramının həyata keçirilməsi üzrə 2011-2015-ci illər üçün nəzərdə tutulmuş Tədbirlər Planında irəli sürülən kompleks tədbirlərin siyahısından da

aydın görmək olar. (81)

Tədbirlər Planında sosial-humanitar aspektlər çoxşahəli olmaqla yanaşı, həm də onların həyata keçirilməsində məsul olan icraçı təşkilatların adları və icra müddəti konkret göstərilmişdir. Tədbirlər Planında sosial-humanitar aspektlər, əsasən, «İnsan kapitalının inkişafı və sosial tərəqqi», adlanan 3-cü bölmədə öz ifadəsini tapmışdır.

Bu bölməyə:

-3.1. Təhsil;

-3.2. Səhiyyə;

-3.3. Ətraf mühitin davamlı idarə olunması;

-3.4. Mədəniyyət

-3.5. Gender siyasəti;

-3.6. Uşaq və gənclər siyasəti və s. sosiomədəni məsələlər daxil edilmişdir.

Bu bölmədə mədəniyyət, gender, uşaq və gənclər siyasəti ilə bağlı həyata keçiriləcək tədbirlər daha çox diqqəti cəlb edir ki, bunlar da davamlı insan inkişafının təmin edilməsinə xidmət edir. 2011-2015-ci illərdə mədəniyyətlə bağlı həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan tədbirlər planına aşağıdakı məsələlər daxil edilmişdir:

– Xalq tətbiqu sənətinin qorunması məqsədilə Bakı şəhərində və regionlarda mövcud olan mədəniyyət evlərinin nəzdində xalq tətbiqu sənəti emalatxanalarının yaradılmasının dəstəklənməsi;

– Mədəni turizm obyektləri kimi istifadəsi nəzərdə tutulan mədəniyyət obyektlərinin siyahısının və mədəni turizm marşrutlarının tərtib edilməsi;

– Tarix və mədəniyyət abidələri ətrafında yaşayan icmaların bu abidələrin qorunması işinə cəlb edilməsi və onlar üçün gəlir əldə etmək imkanlarının yaradılması;

– Ölkə üzrə şəhər (rayon), mərkəzi və digər kütləvi kitabxanaların internetə çıxışının təmin edilməsi, kitabxana-

larda avtomatlaşdırılmış informasiya – axtarış sistemlərinin yaradılması, eləcə də kitab fondlarının konservasiyası və bərpa edilməsi;

– Yaşlı və gənc nəsil yazıçılarının, rəssamlarının və bəstəkarlarının xüsusi təqaüd fondunun maliyyələşdirilməsinin davam etdirilməsi.

Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının prezidenti İ.Əliyevin 28 iyun 2011-ci il sərəncamına görə «2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı»nda sosial-humanitar sahədə edilən dəyişikliklər aşağıdakılardan ibarətdir:

- Azərbaycan Respublikasında kurortların inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2009-2018);

- Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı (2009-2013).

- Dövlət Proqramında “Təhsil” hissəsindən sonra aşağıdakı məzmununda «Elm və mədəniyyət» hissəsi əlavə edilmişdir. Bunlar aşağıdakılardır:

- Azərbaycan Respublikasında elmin inkişafı üzrə Milli strategiya və Azərbaycan Respublikasında elmin inkişafı üzrə Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi ilə bağlı Dövlət Proqramı (2009-2015);

- Azərbaycan teatrı Dövlət Proqramı (2009-2019);

- Azərbaycan kinosunun inkişafına dair Dövlət Proqramı (2008-2018);

- Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (Elektron Azərbaycan) (2010-2012);

- Azərbaycan Respublikasında kitabxana-informasiya sahəsinin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2008-2013); (82).

Prezidentin bu sərəncamı bir daha göstərirdi ki, respublikamızın davamlı inkişafa keçilməsində mədəniyyətin insan həyatındakı rolu günü-gündən artmaqdadır və insanların

maddi rifahının artması onların mədəniyyətlə bağlı tələbatlarının genişlənməsinə də təsir göstərir.

Azərbaycanda davamlı inkişafa keçidin sosial-humanitar istiqamətlərindən biri də ölkəmizdə gender bərabərliyinin təmin edilməsidir. Son illərdə gender tədqiqatları bir çox elmlərin diqqət mərkəzinə çevrilmişdir. Artıq gender bərabərliyi məsələsi beynəlxalq hüququn inkişafının əsas atributlarından olub, beynəlxalq təşkilatların sənədlərində, ümumdünya konfrans və simpoziumlarının materiallarında öz əksini tapmışdır.

Dünyanın sivil ölkələrində olduğu kimi respublikamızda da gender tədqiqatları XX əsrin 90-cı illərinin ortalarından genişlənməyə başlanmışdır.

Ümummilli lider H.Əliyevin 6 mart 2000-ci il tarixli «Azərbaycan Respublikasında Dövlət Qadın siyasətinin həyata keçirilməsi haqqında» fərmanı ölkəmizdə gender tədqiqatlarının genişlənməsinə ciddi təkan vermişdir. Fərmandə davamlı inkişaf və gender bərabərliyi ilə bağlı beynəlxalq sənədlərdə irəli sürülən əsas prinsipləri rəhbər tutaraq qadınlar üçün kişilərlə bərabər imkanlar yaradılması, qadınların hüquqlarının müdafiəsinin gücləndirilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının qanunlarında dəyişikliklər və əlavələr edilməsi üçün təkliflər verilməsi haqqında tapşırıqlar verilmişdir.

Ölkəmizdə gender problemlərinin araşdırılmasında institusional sahədə də bəzi tədbirlər həyata keçirilmişdir. Belə ki, 1998-ci il yanvarın 14-də «Azərbaycanda qadınların rolunun artırılması haqqında» respublika prezidentinin sərəncamına əsasən, Qadın Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi yaradılmışdır. Sərəncama əsasən, Nazirlər Kabinetinə tapşırılmışdır ki, ölkənin siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında qadınların rolunun artırılması məqsədilə müvafiq təkliflər işləyib hazırlansın. Bundan sonra 1998-ci ilin sentyabr ayın-

da müstəqil Azərbaycan Respublikasında ilk dəfə Respublika qadınlarının birinci qurultayı keçirilmişdir (83,s.55).

Ümumiyyətlə, araşdırmalar göstərir ki, son illərdə ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafı yüksəldikcə cəmiyyətdə sosial-humanitar sahələrə dövlətin qayğısı da artmaqdadır.

3.3.Davamlı inkişaf və mədəniyyət

Azərbaycan insanın, bəşəriyyətin beşiyi olan nadir ölkələrdən biridir. Burada həyat çox erkən yaranmışdır və Azıx mağarasında tapılmış Azıxantrop Azərbaycanın ən qədim ibtidai insan məskənlərindən biri olmasını sübut edir. Qobustandakı və Gəlinqayadakı qayaüstü təsvirlər, petroqliflər Kür-Araz, Xocalı mədəniyyət nümunələri, kurqan tapıntıları sübut edir ki, hətta miladdan əvvəlki minilliklərdə də Azərbaycanda inkişaf etmiş mədəniyyət mövcud olmuşdur.

Heydər Əliyev

Buradan göründüyü kimi, ulu öndər Heydər Əliyev arxeoloji və etnoqrafik faktlar əsasında Azərbaycanın qədim tarixə və zəngin mədəniyyətə malik olduğunu qeyd etməklə, Azərbaycanın «bəşəriyyətin beşiyi olan nadir ölkələrdən biri» olduğunu vurğulamışdır.

Bu fikri ölkəmizə gələn əcnəbilər də zaman-zaman etiraf etmiş və xalqımızın yaratdığı maddi-mənəvi mədəniyyət nümunələrinə heyran olmuşlar. Azərbaycanın bir çox mədəniyyət nümunələri hazırda dünya muzeylərini bəzəməkdədir.

Müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan mədəniyyətinin inkişaf istiqamətləri zənginləşmiş və çoxşaxəli olmuşdur. Belə ki, son illərdə mədəniyyətimizdə həm milli irsin qorunub saxlanması, həm də onun dünya mədəniyyətinə

inteqrasiya edilməsində böyük işlər görülmüş, bu sahədə respublikamızda bir çox dövlət proqramları hazırlanmış və çoxsaylı tədbirlər həyata keçirilmişdir. Son illər hazırlanmış bir çox proqramlarda mədəniyyət sahəsində dövlət siyasətinin strateji istiqamətləri öz ifadəsini tapmışdır.

Bu proqramlarda mədəniyyət sahəsində dövlət siyasətinin strateji məqsədlərinin həyata keçirilməsi əsas prioritet təşkil edir. Bu məqsədlər ölkənin mədəni potensialının, mədəni irs, mədəniyyət sərvətləri və milli adət-ənənələrimizin qorunub saxlanılması və inkişaf etdirilməsindən ibarətdir. Bu baxımdan 2009-2013-cü illəri əhatə edən regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə əlaqədar olan Dövlət Proqramında aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

1. Regionlararası mədəni əlaqələrin möhkəmləndirilməsi, milli mədəniyyətin ümumdünya mədəni proseslərinə inteqrasiyası;

2. Azərbaycan Respublikasının mədəni irsinin qorunmasının təmin edilməsi, o cümlədən daşınar mədəniyyət sərvətlərinin, muzey fondlarının sayının artırılması;

3. Ölkənin tarixi-mədəni irsinin və mədəni potensialının qorunması və bu məqsədlə muzey işi sahəsində sistemli islahatların aparılması;

4. Kitabxana fondlarında müasir komplektləşdirmə mexanizminin yaradılması, kitabxanaların informasiya təminatı və ölkə üzrə kitabxana-informasiya kompüter şəbəkəsinin yaradılması və inkişafı;

5. Mədəniyyət obyektləri və digər sahə təşkilatları arasında əməkdaşlıq və kooperasiya sisteminin yaradılması;

Yuxarıda göstərilən bütün bu tədbirlərin həyata keçirilməsi regionların sosial-iqtisadi inkişafı kontekstində mədəniyyətin inkişafına təkan verəcəkdir.

Qeyd edək ki, 2009-cu il Azərbaycan mədəniyyəti üçün

çox uğurlu olmuşdur. Bu baxımdan 2009-cu ildə Bakının İslam mədəniyyətinin paytaxtı elan edilməsi və İslam mədəniyyəti ilə bağlı 100-ə yaxın tədbirin həyata keçirilməsi Azərbaycan mədəniyyətinin İslam dünyasına integrasiyasında müəyyən rol oynamış və xalqımızın mədəniyyətinin daha da zənginləşməsinə xidmət etmişdir.

Şərq və Qərb mədəniyyətinin qovşağında yerləşən Azərbaycan Respublikası eyni zamanda, Qərb ölkələri ilə də mədəni əlaqələrin genişləndirilməsi sahəsində xeyli mühüm tədbirlər həyata keçirmişdir. Bu baxımdan 2009-cu ildə Avropanın bir neçə ölkəsində Azərbaycan mədəniyyəti günləri keçirilmiş, xüsusən, İsveçrədə Azərbaycan mədəniyyətinə həsr edilmiş 100 günlük mədəni tədbirlər silsiləsi həyata keçirilmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, 2009-cu ilin Azərbaycan mədəniyyəti üçün uğurlu olması Bakının İslam Mədəniyyətinin Paytaxtı elan edilməsi ilə əlaqədar olmuşdur. Bu beynəlxalq proqram çərçivəsində il boyu həyata keçirilən çoxsaylı tədbirlər Azərbaycanın islami dəyərlərə bağlı olduğunu, tarix boyu bu dəyərləri qoruyub saxladığını və ona ehtiramla yanaşdığını bir daha təsdiq etdi. Bütün bunlar respublikamızın tarixində ən böyük mədəniyyət hadisəsi olmaqla, ölkəmizin İslam dünyasına integrasiyası sahəsində yeni dövrün başlanğıcını qoydu.

İndi isə «İslam Mədəniyyətinin Paytaxtları» Beynəlxalq Proqramının yaranması və mahiyyətini oxucuların nəzərinə çatdırmaq istərdik.

İslam Konfransı Təşkilatı tərəfindən həyata keçirilən və 2005-2014-ci illəri əhatə edən «İslam Mədəniyyətinin Paytaxtları» Proqramı ilk dəfə İslam ölkələri mədəniyyət nazirlərinin 2004-cü ildə Əlcəzairdə keçirilən IV İslam Konfransında təsdiq edilmişdir. Bu Proqram çərçivəsində həyata keçirilən layihədə Şərq regionundan hər il bir müsəlman

ölkəsinin şəhəri İslam Mədəniyyətinin Paytaxtı elan olunur və həmin şəhərin İslam sivilizasiyasındakı rolu geniş və hərtərəfli təbliğ edilir. Proqramdakı prinsipə görə, İslam mədəniyyətinin Paytaxtı statusunu alan şəhərin həm İslam, həm də dünya mədəniyyətində, elm, ədəbiyyat və incəsənət sahəsindəki töhfələrinə görə xüsusi yeri olmalı, zəngin və qədim əlyazmaları qorunan kitabxanalara, eyni zamanda beynəlxalq mədəni tədbirlərin keçirilməsi üçün müvafiq mədəniyyət potensialına və zəngin tarixi keçmişə malik olmalıdır.

Beləliklə, yuxarıda deyilən şərtlər nəzərə alınmaqla İslam Mədəniyyətinin Paytaxtı statusu 2005-ci ildə təyin edilmiş və bu statusa ilk dəfə (2005) Məkkə şəhəri layiq görülmüşdür. Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə hər il Asiya, Afrika qitəsində yerləşən müsəlman ölkələrindən və Ərəb dünyasından seçilmiş bir neçə (3-4) şəhərlər bu statusa layiq görülür. Məsələn, 2005-ci ildən sonra İslam Mədəniyyətinin Paytaxtı adına layiq görülən şəhərlər aşağıdakılardır:

1. 2006-cı ildə: İsfahan (İran), Hələb (Suriya), Timbukti (Mali);
2. 2007-ci ildə: Daşkənd (Özbəkistan), Fes (Mərakeş), Tripoli (Liviya), Dəkkə (Seneqal);
3. 2008-ci ildə: Dəməşq (Suriya), Lahor (Pakistan), İsgəndəriyyə (Misir), Çibuti (Çibuti);
4. 2009-cu ildə: Bakı (Azərbaycan), Kuala-Lumpur (Malaziya), Nçamena (Çad), Kayruan (Tunis). (84,s.10-12)

Göstərmək lazımdır ki, İslam Mədəniyyətinin Paytaxtı adına layiq görülən şəhərlərdə «İslam Mədəniyyətinin Paytaxtları» Proqramı çərçivəsində bir il ərzində keçirilən tədbirlər islam ölkələrinin siyasi-iqtisadi cəhətdən yaxınlaşmasına təsir etməklə yanaşı, tədbirlərdə iştirak edən ölkələrin mədəniyyətlərinin zənginləşməsinə də müsbət təsir göstərir. Bundan başqa bu cür tədbirlər qeyri-müsəlman ölkələri-

nin islam mədəniyyətinə marağını artırır, dinlərarası və mədəniyyətlərarası dialoqun inkişafına müsbət təsir göstərir.

2009-cu il noyabrın 11-də Bakı şəhərində İKT-nin 40 il-liyinə həsr edilmiş «Sivilizasiyalararası dialoq: Azərbaycan-dan baxış» mövzusunda beynəlxalq konfrans keçirilmişdir. (85) Azərbaycan Diplomatik Akademiyası (ADA) və İKT-nin Baş katibliyi ilə birgə təşkil edilmiş bu konfransda 41 ölkədən və 3 beynəlxalq təşkilatdan 200-dək elm xadimi, respublika-mızda akkreditə olunmuş diplomatik korpusun nümayən-dələri və s. qonaqlar iştirak etmişlər. Beynəlxalq Konfransda ADA-nın rektoru professor H.Paşayev, İKT-nin Baş katibi Ek-məlləddin İhsanoğlu, Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri, şeyxülislam Allahşükür Paşazadə, Respublikamızın Xarici İşlər Naziri Elmar Məmmədyarov və başqaları çıxış edərək sivilizasiyalararası və dinlərarası dialoqun global əhəmiyyət daşımasından, İKT-nin bu sahədəki fəaliyyətindən, Azər-baycanın dinlərarası dialoqa töhfəsindən bəhs etmişlər. Çıxış edənlər 1 milyarddan çox müsəlmanı və 54 ölkəni əhatə edən İKT-nin insan hüquqlarının qorunması uğrunda mü-barizə apardığını, dünyada sosial-siyasi ədalətsizliyə son qoymaq istiqamətində böyük işlər gördüyünü, sivilizasiyalar arasında dialoqun inkişaf etdirilməsi sahəsində geniş fəali-yət göstərdiyini qeyd etmişlər. Beynəlxalq konfransda mə-dəniyyətlərarası və dinlərarası dialoqun qarşılaşdığı prob-lemlər, dini və mədəni müxtəliflik, bu sahədə Azərbaycanın təcrübəsi və s. sahələrdə elmi müzakirələr aparılmışdır.

Konfransda çıxış edənlərin əksəriyyəti belə qənaətə gəl-mişlər ki, Avrasiyada xüsusi geosiyasi mövqe tutan, bir neçə mədəniyyətlərin qovuşuğunda yerləşən və öz tolerantlığı ilə seçilən Azərbaycan Respublikası sivilizasiyalararası dialoq-da nümunə ola bilər. Məsələn, QMİ-nin sədri, şeyxülislam Allahşükür Paşazadə öz çıxışında bildirmişdir ki, humanist islam dəyərləri və zəngin ənənələrimizdən formalaşan na-

dir Azərbaycan modeli müasir dünya üçün qiymətli örnək ola bilər. Konfransda A.Paşazadənin bu fikrini dəstəkləyən İKT-nin Baş Katibi E.İhsanoğlu Azərbaycanın böyük Sivilizasiyalar arasında əməkdaşlıq sahəsində simvola çevrildiyini vurğulayaraq bildirmişdir ki, bu amil ölkəmizin yerləşdiyi coğrafi məkan, həm də burada müxtəlif mədəniyyətlərin qovuşması ilə əlaqədardır.(86)

Azərbaycanın mədəni həyatında mühüm rol oynayan tədbirlərdən biri də 20-25 mart (2009) tarixində Bakıda Beynəlxalq Muğam Mərkəzində keçirilən «Muğam aləmi» Beynəlxalq festivalı olmuşdur. YUNESKO-nun və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə keçirilən Muğam festivalında Azərbaycan ilə yanaşı, ABŞ, Fransa, İtaliya, Almaniya, Suriya, İraq, Mərakeş, Özbəkistan, İran, Misir, Hindistan və digər ölkələr də təmsil olunmuşdur. Beynəlxalq Muğam festivalının rəsmi açılış mərasimində Azərbaycan Respublikasının prezidenti İ.Əliyevin, YUNESKO-nun xoşməramlı səfiri M.Əliyevanın, YUNESKO-nun sabiq baş direktoru Koşiro Matsuura və digər yüksək səviyyəli xarici qonaqların iştirak etməsini Azərbaycan mədəniyyətinə göstərilən yüksək diqqətin bariz nümunəsi kimi qiymətləndirmək olar.

Beynəlxalq festivalın rəsmi açılış mərasimində çıxış edən prezident İlham Əliyev Azərbaycan musiqi mədəniyyətinə muğam sənətinin rolundan, xalqımızın muğam sənətinə sevgisindən bəhs edərək demişdir: **«Muğam Azərbaycanın milli sərvətidir. Azərbaycan xalqı əsrlər boyu bu gözəl sənəti öz həyatında uca tutmuşdur, öz qəlbində saxlamışdır. Nəsildən-nəslə keçən muğam sənəti bu gün də Azərbaycanda yaşayır, qorunur, inkişaf edir. Bizim görkəmli muğam ustalarımız öz məharətini, öz biliklərini gənc nəslə ötürürlər. Azərbaycanda ənənəvi olaraq keçirilən muğam müsabiqələri də bu işdə çox mühüm**

rol oynayır. Azərbaycanı muğamsız və muğamı Azərbaycansız təsəvvür etmək mümkün deyildir. Təsadüfi deyil ki, birinci Beynəlxalq Muğam festivalı məhz Azərbaycanda, bu gözəl Muğam Mərkəzində keçirilir.» (87)

Rəsmi mərasimdə iştirak edən YUNESKO-nun sabiq baş direktoru K.Matsuura Azərbaycan xalqının zəngin mədəniyyətə malik olduğunu vurğulayaraq, ölkəmizdə mədəni irsin qorunmasında prezident İlham Əliyevin və Mehriban xanım Əliyevanın xüsusi rol oynadığını diqqətə cərkərək demişdir: «Azərbaycana səfərlərim zamanı mən bir daha şahid oldum ki, prezident Əliyev, xanım Əliyeva Qeyri-Maddi İrsin qorunmasına xüsusi diqqət yetirirlər. Azərbaycan xalqının mənəvi dəyərlərinin yaşanmasına böyük qayğı göstəririlər. Mən buna görə, prezident Əliyevə və birinci xanım Əliyevaya öz dərin minnətdarlığımı bildirirəm. Mən dəfələrlə ölkənizə səfər etdikdə sizin zəngin mədəniyyətinizin şahidi olmuşam, burada musiqinizi dinləmişəm, rəqslərinizi görmüşəm. Bütün bunlar qeyri-mədəni irsin tərkib hissələridir.»(88)

Buradan görüldüyü kimi, YUNESKO-nun sabiq baş direktoru K.Matsuura Azərbaycan xalqının zəngin mədəniyyətə malik olduğunu bildirməklə, həm də xalqımızın mədəni irsinin qorunmasında prezident İlham Əliyevin və Mehriban xanım Əliyevanın fəaliyyətini yüksək dəyərləndirmişdir. Bu baxımdan istər Azərbaycan muğam sənətinin, istərsə də xalqımızın aşiq sənətinin YUNESKO-nun qeyri-maddi mədəni irsin qorunduğu şah əsərlərin siyahısına daxil edilməsində Prezident İlham Əliyevin və Mehriban xanım Əliyevanın bu sahədə göstərdikləri təşəbbüs və səyləri xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Məlumdur ki H.Əliyev fondu muğam sənətinin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilərək dünyaya tanıtılması sahəsində çox böyük işlər görmüşdür. Hələ 2005-ci ildə H.Əliyev Fondu tərəfindən həyata keçirilən «Azərbaycan muğamları»

layihəsi çərçivəsində 24 məşhur muğam ustadının ifalarından ibarət «Qarabağ xanəndələri» adlı zəngin musiqi albu mu hazırlanıb təqdim edilmişdir. Sonra bu layihənin davamı kimi 2008-ci ildə «Muğam ensiklopediyası» hazırlanıb nəşr edilmişdir. Bu işə mütəxəssislər tərəfindən xalqımızın qədim musiqi irsinin qorunması və inkişafı yolunda sanballı nəşr kimi dəyərləndirilmişdir.

Muğam Mədəniyyətimizin qorunması və təbliği sahəsində möhtəşəm tədbirlər həyata keçirən H.Əliyev fondunun növbəti uğurlu layihələrindən biri də «Azərbaycan muğamı» interaktiv audiovizual multimedia toplusu və «Muğam aləmi» nəşridir ki, bu da muğamsevərlər üçün ən gözəl tədris vəsaitidir. Qeyd edək ki, 8 diski əhatə edən «Azərbaycan muğamı» multimedia toplusunda muğamın mənşəyi, növləri, eyni zamanda quruluşu və kompozisiya xüsusiyyətləri toplanmışdır. «Muğam aləmi» adlanan toplu H.Əliyev fondunun prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə 2009-cu ilin mart ayında Bakıda keçirilən Beynəlxalq Muğam Festivalına həsr edilmişdir. Maraqlı cəhət odur ki, «Muğam aləmi» toplusuna klassik Azərbaycan muğamlarını, simfonik muğamları, Azərbaycan muğam operalarını, eyni zamanda tanınmış xarici musiqiçilərin çıxışlarını və etnoçaz nümunələrini əhatə edən 33 DVD yerləşdirilib. Buradan göründüyü kimi, Azərbaycan muğamlarının təbliği ilə bağlı çox işlər görülmüşdür.

Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında muğam sənətinin yeri və rolundan bəhs edən Mehriban xanım Əliyeva demişdir: «Muğam sənəti, Muğam bütün dövrlərdə ökəmizdə yaşayıb, səslənib, duyulub və sevilib. Siyasi, ictimai və yaxud iqtisadi vəziyyətdən asılı olmayaraq muğam sənəti öz xüsusi yerini qoruyub, saxlayıb və yaşayıb. Muğam mədəniyyətinin yaşamasında, nəsil-dən-nəslə, ustad-dan-tələbəyə, müəllim-dən şagirdə, ağsaqqaldan-gəncə çatdırılan sənətkarlıq, ifaçı-

lıq sirləri əvəzsizdir. Bu sirləri öyrənmək üçün canlı təmas, canlı ünsiyyət lazımdır. Belə bir mürəkkəb prosesdə, təbii ki, heç bir kitab, ya dərslik, ya videoyazı, audioyazı canlı təması əvəz edə bilməz. Məhz bu canlı ənənə əsrlər boyu bizim məşhur xanəndələrimiz və ustadlarımız tərəfindən qorunub saxlanılıb və yaşadılıb. Bu ənənələr bu gündə yaşadılır və mən bizim bütün ustadlarımıza, xanəndələrimizə bir daha öz dərin hörmətimi və təşəkkürümü bildirmək istəyirəm.»(89)

Mədəniyyətimizə, tarixi-mədəni sərvətlərimizin qorunması və bərpasına dövlət başçısı İlham Əliyev və Mehriban xanım Əliyevanın diqqət və qayğısı xalq tərəfindən həmişə rəğbətlə qarşılanmaqdadır.

Başqa sahələrdə olduğu kimi, ölkələrarası mədəni əlaqələrin inkişafında da məlumdur ki, informasiya resursları o cümlədən veb-saytlar mühüm rol oynayır. Bu baxımdan 2009-cu il 18 fevral tarixində «Bakı-İslam mədəniyyətinin Paytaxtı-2009» mədəniyyət ilinin açılışı münasibətilə «www.baku-icc-2009.az» veb-saytı istifadəyə verilmişdir. Saytdan istifadə edənlərin dil probleminin aradan qaldırılması məqsədilə saytın portalının 5 dildə – azərbaycan, ingilis, rus, ərəb və fransız dillərində fəaliyyət göstərməsi nəzərdə tutulmuşdur. 19 bölmədə 194 mövzunu əhatə edən bu sayta «Xəbərlər», «Online səsvermə», «Qonaq kitabı», «Azərbaycan haqqında», «Abşeron yarımadası», «Bakı», «Mədəniyyət», «Turizm» və digər bölmələr daxil edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan mədəniyyətinin dünyada təbliğində, onun beynəlxalq aləmdə tanınmasında veb-saytların mühüm rolu olmuşdur. İSESKO-nun baş direktoru Əbdüləziz ibn Osman Əl-Tüveycri 2009-cu il fevralın 18-də bu veb-saytın təqdimat mərasimində çıxış edərək onun İslam mədəniyyətinin tanınmasına, sevilməsinə bir daha təkan verəcəyini vurğulamış və başqa dinlərin nümayəndələrinə Azərbaycan tarixi, musiqisi, bütövlükdə mədəniyyətinin özünəməxsuslu-

ğu haqqında ətraflı məlumat verəcəyini bildirmişdir. (90)

2009-cu ilin mart ayının sonunda Azərbaycan Aşıqlar birliyinin sədri, xalq şairi Zəlimxan Yaqubun başçılığı ilə 8 nəfərdən ibarət nümayəndə heyəti Aşıq musiqisi ilə əlaqədar konsert vermək üçün Fransanın Paris və Strasburq şəhərlərində olmuşlar. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi ilə Fransanın «Maison des cultures du monde» Assosiasiyası arasında imzalanmış müqaviləyə əsasən, 29 mart 2009-cu il tarixində Parisin məşhur Luvr Muzeyinin Auditorium zalında keçirilmiş konsertdə aşıqlar çox yüksək səviyyədə iştirak etməklə tamaşaçıları müxtəlif aşıq havaları ilə tanış etmişlər. Tamaşaçıların əksəriyyətinin xarici vətəndaşların təşkil etdiyi konsert proqramı davamlı alqışlarla qarşılanmışdır.

30 mart 2009-cu il tarixində Strasburq Konservatoriyasının konsert zalında növbəti Aşıq musiqisi konsertinin keçirilməsi məqsədilə nümayəndə heyəti Strasburq şəhərinə yola düşmüşdür. Paris konsertində olduğu kimi davamlı alqışlarla müşayiət olunmuş konsert zamanı aşıq və musiqiçilərimiz çox yüksək səviyyədə çıxış edərək Azərbaycan mədəniyyətində xüsusi yer tutan Aşıq sənətini xarici vətəndaşlara sevdirməyə nail olmuşlar.

Bundan başqa aşıqlarımız 2009-cu ilin noyabrında Böyük Britaniyanın paytaxtında və bir sıra iri şəhərlərində gəlmiş konsert proqramları ilə çıxış etmişlər.

Qeyd edək ki, sosial-iqtisadi sahədə olduğu kimi mədəniyyət sahəsində də Azərbaycanın böyük nailiyyətlər əldə etməsi onun beynəlxalq nüfuzunun artmasının göstəricisinə çevrilmişdir. Belə ki, qısa zaman ərzində respublikamızın bir çox maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələrinin YUNESKO-nun Mədəni İrs siyahısına daxil edilməsi Azərbaycan mədəniyyətinin beynəlxalq təşkilatlar və ictimaiyyət tərəfindən tanınmasının bariz nümunəsidir. Bu həm də qədim və zəngin

Azərbaycan mədəniyyətinin dünya mədəniyyətinə inteqrasiyasının əsas şərtlərindən biridir.

2000-2009-cu illərdə YUNESKO-nun siyahısına daxil edilmiş Azərbaycanın maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələri aşağıdakılardır:

1. İçərişəhər qala divarları ilə birlikdə – 2000-ci ildə YUNESKO-nun Dünya Maddi-Mədəni İrs siyahısına daxil edilib.

2. Qız Qalası – 2000-ci ildə YUNESKO-nun Dünya Maddi-Mədəni İrs siyahısına daxil edilib.

3. Azərbaycan muğamları – 2002-ci ildə (noyabr) YUNESKO tərəfindən «Bəşəriyyətin Şifahi və Qeyri-maddi irsinin Şah əsəri elan olunub.

4. 2003-cü ildə isə YUNESKO Azərbaycan muğamlarını «Bəşəriyyətin Şifahi və Mənəvi İrsinin Şədevrləri» siyahısına daxil etmişdir.

5. Şirvanşahlar Sarayı-2003-cü ildə YUNESKO-nun Dünya Maddi-Mədəni İrs siyahısına daxil edilib. Şirvanşahlar kompleksinə – divanxana, Seyid Yəhya Bakuvinin türbəsi, saray türbəsi, minarəli saray məscidi, hamam və nisbətən sonrakı illərdə tikilmiş Şərq darvazası daxildir.

6. Qobustan Dövlət Tarixi-Bədii Qoruğu 2007-ci ildə YUNESKO-nun Dünya Maddi-Mədəni İrs siyahısına daxil edilib.

7. Aşıq sənəti – 2009 (28 sentyabr-2 oktyabr) YUNESKO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrs siyahısına daxil edilib.

8. YUNESKO 2009-cu ildə Novruz bayramını Azərbaycan, Hindistan, İran, Qırğızstan, Özbəkistan, Pakistan və Türkiyənin beynəlmiləl bayramı kimi Qeyri-Maddi Mədəni İrs Siyahısına daxil etmişdir.

Bütün bunlar Azərbaycan mədəniyyətinin milli çərçivədən çıxaraq dünya mədəniyyəti nümunələrinə çevrildiyini və bəşəri mahiyyət kəsb etdiyini göstərən faktlardır.

Məlumdur ki, davamlı inkişafa keçid hər hansı bir cəmiyyətdə yaşayan bütün etnik qrupların mədəni inkişafına

hərtərəfli şərait yaradılması və buna dövlət qayğısı ilə şərtlənir. Xüsusən, qloballaşma dövründə ölkəmizdə yaşayan milli azlıqların və etnik qrupların mədəniyyəti Azərbaycan mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi qorunur və inkişaf edir. Azərbaycan mədəniyyətinin zəngin olması da məhz onun rəngarəngliyində və mədəni müxtəlifliyində ifadə olunması ilə şərtlənir.

Ölkəmizdə mədəniyyətin ümumi inkişafının göstəricilərindən biri Azərbaycan mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan milli azlıqların mədəniyyət və incəsənətlərinin qorunub saxlanılmasına dövlət qayğısının gücləndirilməsindən ibarətdir. Bu qayğının ən parlaq təzahürü milli azlıqların incəsənətinə həsr olunmuş festivalların mütəmadi olaraq təşkil edilməsidir. Son illərdə bu cür mədəniyyət tədbirləri daha tez-tez keçirilməyə başlamışdır. Belə ki, respublikamızda milli azlıqların mədəniyyət və incəsənətinə həsr olunmuş festivallar 2006, 2008 və 2011-ci illərdə keçirilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sonuncu mədəniyyət festivalı 14-18 iyun 2011-ci il tarixində «Azərbaycan – doğma diyar» devizi altında Bakıda keçirilmişdir. Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi, Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin təşkilatçılığı ilə keçirilən bu festivala Astara, Lənkəran, Lerik, Masallı, Balakən, Zaqatala, Şəki, Qax, Qəbələ, Quba, Qusar, İsmayilli, Şabran rayonlarından olan azsaylı xalqların bədii özfəaliyyət kollektivləri qatılmışdır. Festival çərçivəsində maraqlı mədəniyyət tədbirləri keçirilmiş, müxtəlif incəsənət kollektivlərinin geniş konsert proqramı təqdim olunmuş, “Qloballaşma dövründə Azərbaycanda etnik mədəniyyət” mövzusunda dəyirmi masa keçirilmişdir.

Festivalda iştirak edən talış, avar, ləzgi, udin, yəhudi, rus, ukraynalı, tatar və digər xalqların nümayəndələrinin milli paltarlarda rəqs etmələri, öz dillərində mahnı oxuması və müxtəlif səhnəciklər göstərməsi tamaşaçıların böyük ma-

rağına səbəb olmuşdur. Festivalda tamaşaçıların ən çox marağına səbəb olan mədəniyyət kollektivlərindən Lənkəran şəhər «Nənələr» talış folklor xalq mahnı və rəqs kollektivi, «Suvar» ləzgi mahnı və rəqs ansambli, Balakən rayonundakı «Cahan» avar folklor qrupu, Rus Mədəniyyət Mərkəzinin folklor qrupu, «Cəngi» udin folklor ansambli və s. kollektivləri göstərmək olar. Bütün bunlar ölkəmizdə multikulturalizmin inkişafına dövlət qayğısını göstərən faktlardır.

Qeyd edək ki, Azərbaycan dövləti respublikamızda yaşayan azsaylı xalqların və etnik qrupların milli mədəniyyətlərinin, incəsənətlərinin qorunub saxlanması və gələcək nəsillərə çatdırılması üçün geniş miqyaslı tədbirlər həyata keçirməkdədir. Məsələn, beş dildə «Azərbaycanda yaşayan xalqların mahnıları» adlı CD hazırlanmış, vaxtaşırı azsaylı xalqların mədəniyyəti ilə əlaqədar televiziya verilişləri hazırlanıb tamaşaçılara təqdim olunmuşdur.

Hazırda Azərbaycanın Türkdilli ölkələrilə mədəni əlaqələrində TÜRKSÖY təşkilatı əsas rol oynamaqdadır. TÜRKSÖY təşkilatının əsası 1992-ci ilin yazında İstanbul şəhərində türkdilli dövlətlərin mədəniyyət nazirlərinin 1-ci görüşü zamanı qoyulmuşdur. TÜRKSÖY-un idarəetmə orqanlarının strukturu və fəaliyyət mexanizmləri təşkilatın 1992-ci ilin dekabrında Bakıda keçirilən 2-ci toplantısında formalaşdırılmışdır. Bundan sonra “TÜRKSÖY-un yaradılması və fəaliyyət prinsipləri haqqında müqavilə” sənədi 12 iyul 1993-cü il tarixində Alma-Ata şəhərində altı təsisçi – dövlət və təşkilatın daimi üzvləri – Azərbaycan, Qazaxıstan, Türkiyə, Türkmənistan, Qırğızıstan və Özbəkistan respublikaları tərəfindən imzalanmışdır. Daha sonra bu müqaviləyə müşahidəçi dövlət qismində Tatarıstan, Başqırdıstan, Şimali Kipr türk respublikaları, həmçinin, RF tərkibində olan Tuva, Xakasiya, Altay, Saxa-Yakutiya respublikaları və Moldova respublikası tərkibində Qaqauz Yeri qoşulmuşdur.

TÜRKSOY təşkilatının əsas məqsəd və vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Beynəlxalq münasibətlərin humanistləşdirilməsi və stabilləşdirilməsinə istiqamətlənən beynəlxalq ictimaiyyətin mənəvi inkişafının prioritetlərinin regional və planetar səviyyədə qəbul və təsdiq edilməsi;

- Beynəlxalq dialoqun təşkili və inkişaf etdirilməsi və TÜRKSOY-a üzv dövlətlərin mədəni oxşarlığının dəstəklənməsi;

- Türkdilli xalq və ölkələr arasında dost münasibətlərin və qarşılıqlı anlaşmanın qurulması;

- Türkdilli xalqların etnogenezi, gerçək tarixi, ədəbiyyat, mədəniyyət və incəsənətin öyrənilməsi sahəsində elmi araşdırmaların intensivləşdirilməsi;

- Öz xalqlarının milli tarixinin, dogma dilinin, ədəbiyyatının, mədəniyyət və incəsənətinin və ənənələrinin yeni nəsil tərəfindən öyrənilməsinin dəstəklənməsi və s.

Əlbəttə, həyat inkişaf etdikcə TÜRKSOY-un da fəaliyyət istiqamətləri genişlənir və çeşidli tədbirlər keçirilir. Türkdilli ölkələr arasında elmi-mədəni əlaqələrin genişləndirilməsi fikri 2-3 oktyabr 2009-cu il tarixində Türkdilli dövlətlərin dövlət başçılarından Naxçıvan (Azərbaycan) şəhərində keçirilmiş IX Sammitində qəbul edilmiş Bəyannamədə öz əksini tapmışdır. Qeyd edək ki, Naxçıvan şəhərində keçirilmiş Türkdilli ölkələrin dövlət başçılarından IX zirvə görüşü TÜRKSOY-un fəaliyyətinə böyük dəstək göstərmiş və türk dünyasının mədəniyyət sahəsindəki əməkdaşlığına yeni yollar açmışdır.

TÜRKSOY «Bakı – İslam Mədəniyyətinin Paytaxtı – 2009» mədəniyyət ili çərçivəsində keçirilən tədbirlərdə də fəal iştirak etmişdir. Bu məqsədlə TÜRKSOY-un Daimi Şurasının növbəti (XXVI) toplantısı 16-17 oktyabr 2009-cu il tarixdə Bakı şəhərində keçirilmişdir. Toplantını açan Azərbaycan Mə-

dəniyyət və Turizm naziri Ə.Qarayev hesabat dövründə təşkilatın fəaliyyəti haqqında məlumat verərək bildirmişdir ki, Avrasiyanın türkdilli arealı çərçivəsində milli dil, tarix, mənəvi irs, mədəniyyət və incəsənət yaxınlığı ilə birləşən ölkə və xalqların regional əməkdaşlığını həyata keçirən TÜRKSÖY bu sahədə öz fəaliyyətini daha da genişləndirmişdir.

Tədbirdə çıxış edən TÜRKSÖY-un baş direktoru Düsen Kaseinov bu təşkilatın türk xalqlarının daha da yaxınlaşması istiqamətində həyata keçirdiyi tədbirlər barədə ətraflı məlumat vermişdir. Türk xalqlarının mədəni əlaqələrinin genişlənməsindən bəhs edən D.Kaseinov bildirmişdir ki, dahi Azərbaycan bəstəkarı Ü.Hacıbəyovun «Koroğlu» operası artıq beş ölkədə böyük uğurla nümayiş etdirilmişdir. O, qeyd etmişdir ki, dünyanın ən böyük operalarından olan «Koroğlu»-nın türk xalqlarının teatr səhnəsində oynanılması bu xalqların mədəni həyatında böyük hadisədir. TÜRKSÖY-un beynəlxalq mədəni əməkdaşlıq sahəsindəki rolundan danışan D.Kaseinov qeyd etmişdir ki, təşkilat YUNESKO, İSESKO, Avropa Şurası, Dövlətlərarası Humanitar Əməkdaşlıq Təşkilatı (DHƏT) və MDB arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsinə istiqamətlənmiş bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdir.

Qeyd edək ki, Novruz bayramının YUNESKO-nun Qeyri-Maddi İrs siyahısına daxil edilməsində TÜRKSÖY-un müəyyən rolu olmuşdur. Ümumiyyətlə, TÜRKSÖY-un Türkdilli ölkələrdə həyata keçirdiyi tədbirlər o, cümlədən «Türk dillərinin bədii tərcüməsinin problemləri və müasir vəziyyət» (İstanbul), «Sivilizasiyaların dialoqunda türk dünyasının rolu» (Alma-Ata) adlı simpoziumlar, 17-ci beynəlxalq «Xəzər» axşamları (Elazığ, Türkiyə), İstanbulda Tatarıstan və Başqırdıstanın mədəni mərkəzlərinin açılması və sabantuyun qeyd edilməsi, müxtəlif kino, teatr və musiqi festivallarının keçirilməsi həmin ölkələr arasında mədəni əməkdaşlığın genişləndirilməsində TÜRKSÖY-un mühüm rol oynadığını

göstərən faktlardır.

Türkdilli xalqların mədəni əlaqələrinin inkişafında TÜRKSÖY-un fəaliyyətinin ulu öndər tərəfindən dəstəklənməsini Heydər Əliyevin türkdilli xalqların tarixən formalaşmış ortaq mənəvi dəyərlərinin qorunması sahəsində uzaqgörənlik kimi dəyərləndirmək olar.

Son illərdə respublikamızda islamın bəşəri dəyərlərinin kulturoloji aspektlərinin araşdırılmasına da xeyli diqqət yetirilir. Bu baxımdan 9-10 noyabr 2009-cu il tarixində Bakıda «İslamda mədəniyyət və gözəllik amili» mövzusunda keçirilən beynəlxalq elmi praktiki konfransı buna misal göstərmək olar. Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının birgə təşkilatçılığı ilə keçirilən bu konfransda «Azərbaycan folkloru islam kontekstində», «İslam mədəniyyəti və ənənələrinin öyrənilməsində arxeoloji materialların rolu», «İslam mədəniyyətinin təşəkkülündə Azərbaycan ziyalılarının rolu», «İslamda harmoniya – dünya ilahiliyinin ifadəsidir», «İslamda qadına verilən dəyər və qadın hüquqlarının mühafizəsi», «Müasir gəncliyin tərbiyəsində islamın rolu», eyni zamanda digər aktual mövzular dinlənilmiş və islam mədəniyyəti ilə bağlı geniş müzakirələr aparılmışdır. 9 ölkədən gəlmiş dinşünas kulturoloq, filosof, tarixçi və s. mütəxəssislərin iştirak etdiyi bu konfransda maraqlı məruzələrlə çıxış edən AMEA-nın prezidenti akademik M.Kərimov, AMEA-nın vitse-prezidenti N.Vəlixanlı, Rusiya Federasiyası Nijni Novqorod İslam İnstitutunun rektoru D. Muxətdinov, Moskva Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin müəllimi N.Yemelyanova, Türkiyənin Mərmərə Universitetinin nümayəndəsi Rəcəb Qaradağ və digər alimlər islamın bəşəri dəyərlərini önə çəkmiş, islamda gözəllik amilinin fəlsəfi və kulturoloji istiqamətlərini təhlil etmiş və bu mədəni dəyərlərin müasir gənclərin estetik şüurunun formalaşmasındakı rolunu şərh etmişlər. (91)

Konfransda iştirak edən nümayəndələr belə qənaətə gəlmişlər ki, son illərdə YUNESKO-nun və İSESKO-nun dəstəyi ilə Azərbaycanda keçirilən bütün tədbirlərin uğurla nəticələnməsi ölkəmizi dini tolerantlıq nümunəsinə və Sivilizasiyalararası dialoqun baş tutduğu məkana çevirmişdir.

Son illərdə Azərbaycanda keçirilən bu cür yüksək səviyyəli beynəlxalq tədbirlər dinlərarası və mədəniyyətlərarası dialoqa təkan verməklə yanaşı respublikamızın beynəlxalq mədəni əlaqələrinin genişlənməsində mühüm rol oynayır.

3.4. Dinlərarası və mədəniyyətlərarası dialoq – davamlı inkişafın əsasıdır

Qloballaşan dünyada hamımız bir-birimizə daha yaxın olmuşuq. Xalqlararası, mədəniyyətlərarası, dinlərarası dialoqun bu gün dərin məna kəsb etməsi də məhz bununla bağlıdır. Bu dialoqu inkişaf etdirərək, bu dialoqa dəstək verərək biz müəyyən mənada terrorizmin formalaşmasına xidmət edən bütün qaynaqları arasıdır onu kökündən məhv etməyə can atmalıyıq.

Heydər Əliyev

Dini tolerantlıq mədəniyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayan amillərdən biri də dinlərarası dialoqun genişlənməsidir.

Qeyd edək ki, hazırkı qloballaşma dövründə dinlərarası dialoqun genişlənməsi həm nəzəri, həm də praktiki cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dinlərarası dialoq prosesində əvvəlcə müxtəlif dinlər arasında qarşılıqlı anlaşma yaranır, sonra isə birgə əməkdaşlığa doğru fəaliyyət birliyinə səy göstərilir.

Üçüncü minilliyin başlanğıcında bəşəriyyətin qarşısın-

da duran mühüm məsələlərdən biri sivilizasiyalar arasında yarana biləcək mümkün münaqişələrin qarşısının alınması, eyni zamanda dinlərarası və mədəniyyətlərarası dialoqun həyata keçirilməsindən ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda dinlərarası və mədəniyyətlərarası dialoq əvvəlki dövrlərlə müqayisədə daha çox aktuallıq kəsb edən qlobal problemlərdən biridir. Hazırkı şəraitdə mədəniyyətlərarası dialoq zərurətinin əsas səbəblərindən biri planetdə kütləvi qırğın (nüvə və s.) silahlarının həcmnin çoxalması, müxtəlif regionlarda terror hadisələrinin baş verməsi, planetdə qlobal ekoloji gərginliyin artması, təbii fəlakətlərin çoxalması və s. ilə şərtlənir. Bu baxımdan qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə sivilizasiyalar arasında dialoq qlobal səviyyədə bəşəriyyətin ehtiyaclarından birinə çevrilmişdir.

Məlumdur ki, ABŞ-da baş verən 2001-ci il 11 sentyabr hadisələrindən sonra dinlərarası və sivilizasiyalararası dialoq zərurəti daha da aktuallaşmış və bu istiqamətdə aparılan elmi-nəzəri tədqiqatların və əməli tədbirlərin dəyəri daha da mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır.

Təsadüfi deyildir ki, XXI əsrin ilk ili - 2001-ci il BMT Baş Assambleyası tərəfindən «Sivilizasiyalararası dialoq ili» elan olunmuş və 2001-ci il 9 noyabr tarixdə BMT Baş Assambleyasında «Sivilizasiyalararası dialoq üçün qlobal gündəlik» adlanan qətnamə qəbul edilmişdir. Bunlar onu göstərir ki, qloballaşma dövründə sivilizasiyalararası dialoqun həyata keçirilməsi daha çox əhəmiyyət kəsb edir.

Mədəniyyətlərarası və dinlərarası dialoqla bağlı respublikamızda son illərdə xeyli tədbirlər keçirilmiş, beynəlxalq elmi konfranslar, genişmiqyaslı forumlar təşkil edilmişdir. Məsələn, Azərbaycanda bu cür tədbirlərin keçirilməsi Avropa mədəniyyəti ilə İslam ölkələrinin mədəniyyəti arasında respublikamızın körpü rolunu oynadığını göstərən faktlardır. İki sivilizasiya arasında mədəniyyətlərin və dinlərin dia-

loqunun təşkil edilməsində mühüm rol oynayan Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə nüfuzu da getdikcə artmaqdadır.

Son illərdə Azərbaycan Respublikası dinlərarası və mədəniyyətlərarası dialoqla bağlı bir çox beynəlxalq konfranslara ev sahibliyi etmişdir. Bu tədbirlərdən biri 2006-cı ilin aprelində Bakıda keçirilən «Azərbaycan: sivilizasiyalararası dialoqun keçmişi və bu günü» adlı konfransdır. Heydər Əliyev fondunun dəstəyi ilə keçirilən bu konfransda Latin Mədəniyyəti Akademiyasının böyük bir nümayəndə heyəti də iştirak etmişdir. Qeyd edək ki, Latin Mədəniyyəti Akademiyası (LMA) 2000-ci ildə latın mənşəli ölkələrin mədəni irsini qorumaq məqsədilə yaradılmışdır. Latin Mədəniyyət Akademiyası son illərdə «Latın dünyası və islam aləmi» mövzusunda konfranslar keçirməklə latın və islam sivilizasiyaları arasında dialoqun genişləndirilməsi sahəsində xeyli işlər görmüşdür. İndiyədək Latin Mədəniyyət Akademiyası – Tehran, İskəndəriyyə, İstanbul, Ankara və s. şəhərlərdə konfranslar keçirərək mədəniyyətlərarası dialoqa xidmət edən dəyərlərin araşdırılmasına diqqəti yönəltmişdir. Əsas məqsədlərdən biri – Qərb rəşionalizmini islam mədəniyyəti ilə zənginləşdirmək və sivilizasiyalararası yarışda hegemonçuluğun qarşısını almaqdır. Latin Mədəniyyət Akademiyasının nümayəndə heyətini prezident İ.Əliyev qəbul etmişdir.

Görüş zamanı ölkəmizin tarixi, mədəniyyəti, zəngin adət-ənənələri haqqında qonaqlara geniş məlumat verən prezident İ.Əliyev, respublikamızda yaşayan xalqların sülh, dostluq və mehribançılıq şəraitində yaşadığını, dinlər və mədəniyyətlər arasında tolerantlığın hökm sürdüyünü bildirmişdir. Ölkəmizdə hökm sürən millətlərarası dostluqdan və dinlərarası anlaşmadan danışan prezident Azərbaycanın bu sahədəki təcrübəsinin dünyanın başqa ölkələrində bir örnək kimi öyrənilməsini xüsusi olaraq vurğulamışdır. Prezident qeyd etmişdir ki, dünyanın hazırkı inkişaf mərhələsində si-

vilizasiyalar arasında dialoqdan çox danışılır. Lakin reallıqda bəzi hallarda biz təhlükəli meyillər: toqquşmalar, təcrid olma, münaqişələr və digər hallar görürük və bunları bəzən dini mənsubiyyətlə bağlayırlar. Bu çox təhlükəli meyillərdir. Çünki, bunun çox gözlənilməyən nəticələri olur. Mən hesab edirəm ki, dünyanın aparıcı intellektual dairələri – alimlər, qabaqcıl insanlar birgə yaşayış prinsiplərinin, dinlər, xalqlar, millətlər arasında anlaşmanın təşviq olunmasında müəyyən rol oynaya bilərlər. (92)

Qeyd edək ki, konfransda çıxış edən Latin Mədəniyyət Akademiyasının baş katibi Kandido Mendes Azərbaycanda mədəniyyətlərarası vəziyyətin yaxşı olduğunu vurğulamış və konfransa sədrlik edən H.Əliyev fondunun prezidenti Mehriban xanım Əliyevaya müraciət edərək demişdir: «Böyük gələcək perspektivlərə malik bir ölkə kimi, Azərbaycan xüsusi diqqətə layiqdir. Siz sırf Avrasiya ölkəsi deyilsiniz. Siz bu iki geosiyasi xətlərin tarazlaşdırılmasını təmin edə biləcək bir ölkəsiniz. Məhz buna görə Latin Mədəniyyəti Akademiyası slavyanların, türklərin, digər Avrasiya millətlərinin arasında korpü yaratmağa çalışır.... Tarixin nə cür, nə məcrada inkişaf etməsinin məhz Azərbaycandan görünüşü bizim üçün vacibdir. Buna görə, qarşınızda baş əyirik və bu gözəl dialoqu məhz sizin ölkənizdə həyata keçirdiyimizə görə təşəkkürümüzü bildiririk.»(93)

Aparılan müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan Respublikası dinlərarası və mədəniyyətlərarası dialoqa artıq öz töhfəsini verməkdədir. 2008-ci il 2 dekabrda Avropa Şurasının üzvü olan dövlətlərin mədəniyyət nazirlərinin «Mədəniyyətlərarası dialoq Avropa və onun qonşu regionlarında davamlı inkişafın və sülhün əsasıdır» mövzusunda beynəlxalq konfransın Bakıda keçirilməsi Azərbaycanın mədəniyyətlərarası dialoqda müəyyən rol oynadığını göstərən faktdır. Bakıda keçirilən və 250-dən çox nümayəndəni əhatə edən

konfransda Avropa Şurasının üzvü olan ölkələrdən başqa, İslam ölkələrinin (İSESKO və ALESKO-nun) yüksək rütbəli rəsmiləri, müxtəlif beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının təmsilçiləri o cümlədən, 16 nazir, 18 nazir müavini, 10 beynəlxalq təşkilatın rəhbəri iştirak etmişdir. (94)

Konfransda Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev, Avropa Şurasının sabiq Baş katibi Terri Devis, İSESKO-nun baş direktoru Əbdüləziz bin Osman Əl-Tüveycri, ALESKO-nun baş direktoru Mondi Busnina, YUNESKO-nun Mədəniyyət siyasəti və beynəlxalq dialoq bölməsinin direktoru xanım Katerina Stenou, Avropa Şurasının beynəlxalq mədəniyyətlərarası əlaqələndiricisi xanım Qabriella Battenni-Draconi, BMT-nin sivilizasiyaların ittifaqı ofisinin direktoru Mark Şuer və başqalarının çıxışları maraqla qarşılanmışdır.

Qeyd edək ki, müzakirə olunan mövzuların mahiyyətinə, iştirakçıların tərkibi, əhatə olunan regionların miqyasına görə Bakıda keçirilən bu konfransı Avropa və İslam ölkələrinin tarixində mədəniyyətlərarası dialoq mövzusunda ilk beynəlxalq tədbir kimi dəyərləndirmək olar. Konfransda müzakirə olunan mövzular, əsasən, iki istiqaməti əhatə etmişdir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- Mədəniyyət siyasəti və mədəniyyətlərarası dialoq: müxtəlif mədəniyyətlərin idarə edilməsinə dair yeni konsepsiya;

- İrs və mədəniyyətlərarası dialoq: hamımız birgə milli irsdən dünyəvi irsə doğru;

Bu mövzuları müzakirə edən konfrans iştirakçıları belə qərara gəlmişlər ki, millətlərarası dialoqa və regionların davamlı inkişafına təkan verən amillərdən biri millətlərin bütün dəyərlərini göstərən milli irsdir. Milli irsin qorunub saxlanılması isə hər bir millətin və xalqın prinsipial məsələsidir.

Konfransda fəal iştirak edən Azərbaycan Respublikası-

nın prezidenti İlham Əliyev mədəniyyətlərarası dialoq, milli və dini tolerantlığın möhkəmlənməsində Azərbaycanın təcrübəsindən danışaraq demişdir: **«Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra əlbəttə, millətlərarası münasibətlərə, milli və dini tolerantlığın möhkəmlənməsi işinə çox böyük diqqət verilmişdir. Bu gün Azərbaycan sözün əsl mənasında dostluq, qardaşlıq məkanıdır. Burada bütün xalqlar, dinlərin nümayəndələri bir ailə kimi yaşayırlar. Mən əminəm ki, Azərbaycanın bu istiqamətdə əldə etdiyi təcrübə çox önəmlidir. Şübhə etmirəm ki, konfrans zamanı bu barədə geniş söhbət açılacaqdır.»**(95)

Şərqlə Qərb arasında körpü rolu oynayan Azərbaycanın mədəniyyətlərin dialoqunda mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyinə vurğulayan AŞ-nın sabiq baş katibi T.Devis konfransdakı çıxışında demişdir: «Bakı, Azərbaycan qeyri-adi bir məkandır. Bura tarix boyu müxtəlif mədəniyyətlərin qovuşma nöqtəsi, Şərq və Qərb, Şimal və Cənub arasında təbii bir körpüdür.»(96)

Tarixi reallıq göstərir ki, hər hansı bir xalq, hər hansı bir millət o halda mövcud olub inkişaf edə bilər ki, həmin millət və xalqlar öz mədəniyyətinin özünəməxsusluğunu itirmədən, öz mədəni identikliyinə qoruyub saxlamaqdadır. Bu baxımdan bütün xalq və millətlər öz mədəni sərvətlərini başqa xalqlarla mübadilə edərək qarşılıqlı fəaliyyət əsasında ömür sürürlər. Buradan belə çıxır ki, tarixdə ayrı-ayrı ölkələr, xalqlar, sosismlar və ayrı-ayrı şəxslər bəşəriyyətin mədəniyyətlə bağlı olan dialoq fəaliyyətinin konsepsiyasını hazırlamağa və onu həyata keçirməyə həmişə israrla səy göstərmişlər.

Tarixi inkişaf prosesində kulturoloji nəzəriyyələrin, bütövlükdə müxtəlif mədəniyyətlərin biri-birinə təsirində dialoq amili mühüm rol oynamışdır. Məhz dialoq vasitəsilə

ayrı-ayrı xalqların mədəniyyətləri öz milli xüsusiyyətlərini saxlamaq şərtilə biri-birini zənginləşdirmiş və inkişaf etdirmişdir.

Dialog anlayışının fəlsəfi mahiyyətini şərh etmək üçün, hər şeydən əvvəl monoloq və poliloq anlayışına diqqət yetirmək lazımdır. Monoloq dedikdə bir nəfərin müəyyən fikir irəli sürməsi, yaxud fərdin özünə, ya da ki bir qrup dinləyicilərə müraciəti başa düşülür. Poliloq – iki nəfərdən çox tərəflərin müəyyən ünsiyyət prosesində iştirakıdır. Dialog ünsiyyət prosesində iki, yaxud daha çox fərdlərin bir-biri ilə fakir mübadiləsinə deyilir.

Rus alimi f.e.d., professor V.M.Pivoyev dialogu fəlsəfi anlamda şərh edərək yazır ki, dialogda ünsiyyətin iki subyekti, iki «şüuru» iştirak edir və onlar öz fikirlərini ifadə etmək, bir-birini başa düşmək və anlamağa nail olmağa çalışırlar. Hər bir dialog iştirakçısı üçün vacib şərt birincisi, öz fikrinin başqası tərəfindən eşidilməsi, sonra isə başqasını düzgün anlamaq arzusudur. Dialog «özünün» və «özgənin» şüurunun dialektik ziddiyyətidir. Dialog – hər biri ayrı-ayrılıqda mövcud olan, biri-digərindən asılı olmayan «özgəni» anlamağa və onun fikrini mənimsəməyə, «özünün fikrinin suverenliyini saxlamağa cəhd edən prosesdir. (97,s.130) Biz dialog anlayışını əgər mədəniyyətə tətbiq etsək V.M.Pivoyevin yuxardakı fikri ilə razılaşmamaq mümkün deyildir.

Tarixi təkamül prosesində bütün mədəniyyətlər qarşılıqlı təsir nəticəsində bir-birini zənginləşdirmişdir. Bu qarşılıqlı təsir prosesi eyni regionda yerləşən və bir-birinə qonşu olan xalqların mədəniyyətində daha çox özünü göstərmişdir. Məsələn, Qərbin və Şərqin təsiri ilə formalaşan Rusiya mədəniyyətinin inkişafını buna misal göstərmək olar. Bu fikri Azərbaycan mədəniyyətinə də aid etmək olar. Belə ki, Şərq və Qərbin qovuşuğunda yerləşən Azərbaycanın mədəniyyətinin formalaşması və inkişafında həm Şərq, həm də Qərbin

təsiri tarixən özünü göstərmişdir.

Tarixən həm Şərq, həm də Qərb sivilizasiyası ilə bağlı olan Azərbaycan indiki dövrdə də, həm Qərb, həm də Şərq mədəniyyətinin daşıyıcısı kimi çıxış edir. Bu fikri əsaslandırmaq üçün prezident İ.Əliyevin 7-9 aprel 2011-ci il tarixində Bakıda keçirilən Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumundakı çıxışında söylədiyi fikirlərə diqqət yetirək. Forumdakı çıxışında Azərbaycanın İslam dünyasının, Şərq mədəniyyətinin tərkib hissəsi olduğunu vurğulayan prezident İ.Əliyev bu haqda demişdir: **«Azərbaycan İslam dünyasının tərkib hissəsidir. İslam dəyərləri, milli dəyərlər bizim üçün çox əzizdir. Müstəqillik dövründə Azərbaycan çox böyük və uğurlu yol keçmişdir. Müstəqillikdən əvvəlki dövrdə milli mənsubiyyətimizi, milli xarakterimizi qoruyub saxlamaq üçün bizim tariximiz, mədəniyyətimiz, dilimiz, dinimiz müstəsna rol oynamışdır.»** (98)

Azərbaycanın İslam ölkələri ilə siyasi-iqtisadi və mədəni əlaqələrinin hazırkı şəraitdə çox geniş olduğunu qeyd edən İ.Əliyev Azərbaycan mədəniyyətinin Şərq mədəniyyətinin tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, həm də Qərb mədəniyyətinə çox yaxın olduğunu vurğulayaraq demişdir: **«Azərbaycan İslam Konfransı Təşkilatının üzvüdür və müsəlman ölkələri ilə bizim çox sıx əlaqələrimiz vardır. 2009-cu ildə Bakı İslam mədəniyyətinin paytaxtı elan edilmişdir. 2018-ci il üçün isə bu şərəfli ada Azərbaycanın qədim şəhəri Naxçıvan layiq görülmüşdür. Eyni zamanda, Azərbaycan bütün dövrlərdə Qərb dünyasına da çox bağlı, çox yaxın olubdur. Müsəlman şərqində ilk demokratik respublika 1918-ci ildə Azərbaycanda yaradılmışdır. İlk teatr məhz Azərbaycanda yaranmış, ilk opera burada səhnəyə qoyulmuşdur. Qadınların səs vermək hüququ müsəlman aləmində ilk dəfə məhz Azərbaycanda təmin edilmişdir.»**(99)

Son illərdə Azərbaycan bir çox beynəlxalq mədəniyyət tədbirlərinin keçirildiyi mərkəzə çevirilmişdir. Məsələn, təkcə, 2010-cu ildə bir çox beynəlxalq mədəniyyət tədbirləri respublikamızda keçirilmişdir. Bu tədbirlər aşağıdakılardır:

1. Üzeyir Hacıbəyli adına Beynəlxalq Musiqi Festivalı;
2. Qəbələ II Beynəlxalq Musiqi Festivalı;
3. Bakı Birinci Teatr konfransı;
4. Milli Teatr Festivalı;
5. Çexov adına Beynəlxalq Teatr Festivalının «İpək yolu» mərhələsi;
6. Vokalçıların Bülbül adına V Beynəlxalq Müsabiqəsi;
7. IV Beynəlxalq Rostropoviç Festivalı və s.

Yuxarıda göstərilən beynəlxalq səviyyəli mədəniyyət tədbirlərinin respublikada keçirilməsini mədəni əməkdaşlıq və mədəniyyətlərarası dialoqda Azərbaycanın rolunu və əhəmiyyətini göstərən mühüm hadisə kimi dəyərləndirmək olar. Xüsusən, «Euronews» telekanalının 2010-cu ilin yekununa həsr olunmuş verilişində Avropanın ən nüfuzlu mədəniyyət hadisələrinin sırasında Bakıda Beynəlxalq Caz Festivalının keçirilməsinin xüsusi qeyd edilməsi də Azərbaycan mədəniyyətinin dünya mədəniyyətinə inteqrasiyası və beynəlxalq mədəniyyət tədbirlərindəki fəaliyyətini göstərən faktlardan biridir. Azərbaycan mədəniyyətinin genişmiqyaslı təbliği ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlər mədəniyyətimizin hərtərəfli inkişafının geniş vüsət alması ilə şərtlənir.

Keçmiş postsovet məkanında formalaşan kulturoloji nəzəriyyələrin müxtəlif regionlarda yayılmasında mədəni əlaqələrin genişləndirilməsi mühüm rol oynamışdır. Məsələn, müxtəlif ölkələrdə mədəniyyət günlərinin keçirilməsi mədəni əlaqələrin genişlənməsində əsas amillərdən biridir. Azərbaycan mədəniyyətinin başqa ölkələrdə, xüsusən, Yaxın və Orta Şərq ölkələrində təbliğində, həmin ölkələrdə keçirilən mədəniyyət günləri mühüm əhəmiyyət kəsb etmiş-

dir. Əsasən 2000-ci ildən sonra müxtəlif ölkələrdə keçirilən Azərbaycan mədəniyyət günlərinin sayı çoxalmış, coğrafiyası isə genişlənmişdir. Mədəniyyət günləri həm Qərb, həm də Şərq ölkələrində keçirilmişdir.

Məsələn, 2010-cu ilin 30 noyabrından dekabrın 2-dək İordaniyada keçirilən Azərbaycan mədəniyyət günləri milli mədəniyyətimizin təbliği sahəsində çox uğurlu olmuşdur. Mədəniyyət günləri çərçivəsində İordaniyanın Əmman və Zərka şəhərlərində bir çox tədbirlər keçirilmiş, Əmmanın Kral Mədəniyyət Mərkəzində yerləşən sərgi salonunda **«Azərbaycan ənənə və müasirliyin qovuşuğunda»** adlı fotosərgi açılmışdır. Tədbirin açılışında iştirak edən respublikamızın Mədəniyyət və Turizm naziri Ə.Qarayev ölkəmizin mədəniyyəti, incəsənəti, muğamlarımız, eyni zamanda işğal olunmuş ərazilərimizdə erməni vandallıqları tərəfindən dağıdılmış tarixi və mədəni abidələr haqqında məlumat vermişdir. (100)

Azərbaycan qərb ölkələri ilə də öz mədəni əlaqələrini həmişə genişləndirməyə çalışmışdır ki, bu da Qərbin Azərbaycan mədəniyyətinə marağının getdikcə artması ilə şərtlənir. 2009-cu ilin 17-19 noyabr tarixində Macarıstanın paytaxtı Budapeşt şəhərində «Azərbaycan-Macarıstan: mədəniyyətlərin dialoqu» mövzusunda IV elmi konfrans keçirilmişdir. Konfrans Azərbaycan Respublikasının Macarıstandakı səfirliyinin təşəbbüsü və Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsinin dəstəyi ilə keçirilmişdir. Konfransın işində tarix, iqtisadiyyat, hüquq, siyasət, etnoqrafiya, ədəbiyyat və s. sahələr üzrə AMEA-nın tanınmış alimləri iştirak etmişlər. Konfrans iştirakçılarna təbrik məktubu göndərən Macarıstanın xarici işlər naziri P.Balayın Azərbaycanla mədəni əlaqələrin əhəmiyyətindən bəhs edərək konfransa göndərdiyi məktubda bildirmişdir: «Azərbaycan mədəniyyətinin nadir dəyərlərini, o cümlədən onun memarlığını, ədəbiyyatını, xalq musiqisini,

xalq ənənələrini və dil irsini nəzərə alsaq qarşımızda elə bir əlvan mənzərə açılar ki, Azərbaycan xalqı haqlı olaraq onunla fəxr edə bilər.»(101)

Qeyd edək Şərqdə, İslam ölkələrində bəzi şəhərlərin İslam mədəniyyətinin paytaxtı elan olunduğu kimi, bu ənənə Qərbdə, Avropa ölkələrində də həyata keçirilir. Məsələn, 2009-cu ildə Litvanın paytaxtı Vilnüs şəhəri də Avropa mədəniyyətinin paytaxtı elan olunub. Göstərmək lazımdır ki, Azərbaycanın Litva ilə o, cümlədən Pribaltika ölkələri ilə mədəni əlaqələri son illərdə xeyli genişlənməmişdir. Məsələn, Azərbaycanla Litva arasında mədəniyyət və turizm sahəsindəki əlaqələri buna misal göstərmək olar.

Məsələn, Litvanın Turizm Departamentinin direktoru xanım Niele Klikine 2009-cu il aprel ayında Bakıda səfərdə olarkən Litva Respublikasının Azərbaycandakı səfirliyində keçirilən mətbuat konfransında Litva və Azərbaycanın mədəni əlaqələrindən danışaraq Litva şəhərlərinin mədəni-tarixi abidələri, turizm imkanları haqqında geniş məlumat vermişdir. Qeyd edək ki, son vaxtlar beynəlxalq turizm əməkdaşlığında mühüm rol oynayan Litva respublikası ilə mədəni əlaqələrin genişləndirilməsi məqsədəuyğundur. Həm də Litva 2007-ci ildən Şengen ölkələri ailəsinə üzv olmuşdur. Hazırda Litvanın Azərbaycandakı səfirliyi hüquqi və fiziki şəxslərə ümumi qısamüddətli vizalar vermək səlahiyyətinə malikdir.(102)

Azərbaycan-Rusiya münasibətləri tarixində qarşılıqlı humanitar və mədəni əlaqələrin araşdırılmasına gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, bu əlaqələr geniş bir tarixi dövrü əhatə edir. Azərbaycanın Rusiya ilə mədəni-humanitar əlaqələrinin uzun bir tarixi dövrü əhatə etməsini tanınmış elm adamlarımız da qeyd etmişlər. Azərbaycan-Rusiya mədəni-kulturoloji əlaqələrinin uzun tarixə malik olduğunu vurğulayan akademik Ramiz Mehdiyev Humanitar əməkdaş-

lıq üzrə birinci Azərbaycan-Rusiya Forumunun açılışındakı çıxışında bu əlaqələrin mahiyyətindən bəhs edərək demişdir: «Azərbaycan-Rusiya münasibətlərinin tarixinə humanitar əməkdaşlıq baxımından nəzər salmağa cəhd göstərsək, bu münasibətlərə hətta ekskurs belə çoxillik tədqiqatlar aparılmasını tələb edərdi. Burada biz Rusiya maarifçilərini, Sankt-Peterburq və Kazan universitetlərinin professoru Mirzə Kazımbəyin fəaliyyətini, Lermontovun Azərbaycan dastanının motivləri əsasında yaratdığı gözəl «Aşıq Qərib» əsərini, Yeseninin Bakı haqqında ürəkdən gələn sətirələrini və ümumi tariximizin iki əsrdən çox dövrünə aid bir çox əlamətdar hadisələri və təzahürləri xatırlaya bilərik.»(103)

Azərbaycan və Rusiya xalqları arasında qarşılıqlı sosial-humanitar və mədəni əlaqələr müstəqillik dövründə də davam etmiş və genişlənmişdir. Məsələn, müstəqillik dövründə Azərbaycan və Rusiya xalqları arasında humanitar və mədəni əməkdaşlığın inkişafından danışan akademik R. Mehdiyev mədəni əlaqələrin yeni müstəviyə keçməindən bəhs edərək demişdir: “2001-ci il oktyabrın 12-də Bakıda Rus poeziyasının dahisi A.S.Puşkinin və 2002-ci il iyunun 9-da Sankt-Peterburqda dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin abidəsinin açılışı əməkdaşlığımızın tamamilə yeni müstəviyə keçməsinin əlaməti olmuşdur. Bu əslində Azərbaycan-Rusiya strateji əməkdaşlıq proqramının başlanğıcı idi.»(104)

Buradan göründüyü kimi, müstəqillik dövründə hər iki xalq arasında mədəni əməkdaşlıq sahəsində geniş əlaqələr qurulmuş və mədəniyyət sahəsində hər iki xalqın qarşılıqlı şəkildə bir-birindən faydalanması genişlənmişdir.

Müasir qloballaşma şəraitində dünya prosesində mühüm rol oynayan amillərdən biri mədəniyyətlərarası dialoqun genişlənməsi məsələsidir. Başqa sahələrdə olduğu kimi, ölkəmiz dinlərarası və mədəniyyətlərarası dialoq sahəsində

də beynəlxalq tədbirlərdə fəal iştirak edir və bu baxımdan Azərbaycan artıq mədəniyyətlərarası dialoq məkanı kimi tanınmışdır. Son illərdə dinlərarası və mədəniyyətlərarası dialoqa həsr edilmiş böyük beynəlxalq tədbirlərin Bakıda keçirilməsi dediklərimizə sübutdur.

Məlumdur ki, bu sahədə geniş beynəlxalq tədbir sayılan Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu 7-9 aprel 2011-ci il tarixində Bakı şəhərində keçirilmişdir. Tədbirdə iştirak edən Prezident İ.Əliyev öz nitqində bu tədbirin mədəniyyət sahəsindəki beynəlxalq əhəmiyyətindən bəhs edərək demişdir: **«Mədəniyyətlərarası Forumun Azərbaycanda keçirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir... Ümid edirəm ki, forumun nəticələri çox müsbət olacaq və mədəniyyətlərarası dialoqun inkişafı üçün yeni imkanlar yaranacaqdır. ... Təsadüfi deyil ki, mədəniyyətlərarası dialoqun keçirilməsi üçün məhz Azərbaycan həm coğrafi, həm tarixi baxımdan, həm bugünkü reallıqlar baxımından mərkəzə çevrilir. Biz bunu çox alqışlayırıq.»**(105)

Qeyd edək ki, «Mədəniyyətlərin dialoqu» Dünya Forumu çərçivəsində “Müasir Dünyada Mədəniyyətlərin Müxtəlifliyi və Dialoq Fəlsəfəsi” mövzusunda 2011-ci il aprelin 7-9-da Bakıda keçirilmiş konfransın iştirakçıları Memorandum imzalamışlar. Memorandumda deyilir: «Avropa, Asiya və Afrikanın tanınmış filisoflarının iştirak etdiyi «Müasir dünyada Mədəniyyətlərin Müxtəlifliyi və Dialoq Fəlsəfəsi» mövzusunda küçürilmiş Beynəlxalq Konfrans qeyd etdi ki, qloballaşma şəraitində dünya mədəniyyətlərinin özgürlüyü və müxtəlifliyinin mühafizəsi üzrə ciddi səylərin göstərilməsi ilə yanaşı, mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqələri genişlənir. Əminliklə bildirildi ki, bu şəraitdə mədəniyyətlərin dialoqunun məntiqi və konstruktiv alternativı yoxdur... Konfrans qeyd etməyi lazım bilir ki, Dünya Forumu və «Müasir dünyada Mədəniyyətlərin Müxtəlifliyi və Dialoq Fəlsəfəsi» Beynəlxalq Konfransı-

nın Bakıda keçirilməsi Azərbaycanın dünyada əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi və qarşılıqlı etimad mühitinin bərqərar edilməsi, dialoq fəlsəfəsinin dərinləşdirilməsi üzrə səylərin tamamilə düzgün və tədqiqəlayiq olduğunu bir daha təsdiq edir. Konfrans yalnız fəlsəfənin, tərbiyə işində dialektik təfəkkür və müxtəliflik mədəniyyətinin (multikulturalizmin) üstünlüyünü təmin edərək, mədəniyyətlərin dialoqunun ümumi anlayışları, forma və məzmununu işləyib meydana çıxardığını qeyd edərək:

–Çıxış və müzakirələrdə səsləndirilmiş fikirlərin elmi-nəzəri və praktiki əhəmiyyətini nəzərə alaraq konfrans materiallarının dərc olunmasını lazım bilir;

–Fəlsəfə təşkilatları arasında əməkdaşlıq və qarşılıqlı etimadın yaradılmasına çalışan bir təşkilat kimi Avropa və Asiya Fəlsəfə İnstitutları Beynəlxalq assosiasiyasının fəaliyyətini dəstəkləyir;

–Filosofları mədəniyyətlərin dialoqu problemlərinin tədqiqində əməkdaşlığa kömək etməyə və bununla da dünyada mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsi və özgürlüyünün qorunub saxlanması işinə töhvə verməyə çağırır.»(106)

Dinlərin və mədəniyyətlərin dialoqu sahəsində beynəlxalq konfransların Azərbaycanda tez-tez keçirilməsi respublikamızı bu sahədə müəyyən tədbirləri həyata keçirməyə vadar etmişdir. Bu tədbirlərdən biri Azərbaycan Respublikasının prezidenti İ.Əliyevin **«Azərbaycan Respublikasında Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Formunun təşkili barədə» 27 may 2011 tarixli fərmanıdır. Prezidentin bu fərmanında deyilir: «Azərbaycan Respublikası Konstitutsiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq ölkəmizin İslam dünyası ilə Qərb sivilizasiyası və eləcə də digər mədəniyyətləri təmsil edən xalqlar arasında dialoqun və etimadın möhkəmləndirilməsində mühüm rolunu nəzərə alınmaqla, müxtəlif mədəniyyətlər**

arasında əməkdaşlıq üçün global platformanın təmsil edilməsi və Azərbaycan xalqının tolerant mədəniyyətinin, tarixi ənənələrinin beynəlxalq aləmə tanıtılması məqsədilə qərara alıram: 1. Azərbaycan Respublikasında 2011-ci ildən başlayaraq hər iki ildən bir Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu təşkil edilsin. (107)

Prezidentin bu fərmanından göründüyü kimi, mədəniyyətlərin dialoqu, müxtəlif bölgələrin kulturoloji nəzəriyyələrinin bir-birinə dialektik təsiri sahəsində Azərbaycan Respublikası son illərdə mədəniyyətlərin dialoqu məkanına və ölkəmizdə davamlı inkişafın həyata keçirilməsinə təkan verən bir dövlətə çevrilməkdədir.

Müstəqillik illərində Azərbaycan xalqının ümummillî lideri Heydər Əliyevin respublikamızın iqtisadi, sosial-mədəni inkişafına, milli-mənəvi dəyərlərin dirçəldilməsinə yönəldilmiş strategiyasına uyğun həyata keçirilən genişmiqyaslı proqramlar demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlətin qurulmasına zəmin yaratmışdır.

Son illər ərzində respublikamızda elm, təhsil, mədəniyyət, səhiyyə və idmanın inkişafı, regionların sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi, iri sənaye müəssisələrində istehsal proseslərinin bərpası, yeni istehsal sahələrinin yaradılması, minlərlə iş yerlərinin açılması, maddi-mənəvi abidələrimizin, müqəddəs ocaqlarımızın bərpa edilməsi istiqamətində böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev mədəniyyəti dövlət siyasətinin əsas prioritetlərindən biri kimi daim diqqət mərkəzində saxlayaraq onun müasir tələblərə uyğun davamlı inkişafını təmin edir. Cənab İlham Əliyev təkcə son illərdə mədəniyyət sahəsinə dair 200-dən çox fərman, sərəncam və qanun imzalamışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamları ilə respublikamızda bir çox iri-miqyaslı layihələr həyata keçirilmiş, onlarca muzey, kitabxa-

na, uşaq musiqi və incəsənət məktəbi, mədəniyyət evi, teatr binaları təmir olunmuş, parklarda yenidənqurma işləri aparılmış, yeni mədəniyyət, dini ibadət obyektləri inşa edilmişdir.

Müxtəlif mədəniyyətlərin bir-birinə qarşılıqlı təsiri, mədəniyyətlərarası dialoqun ən uğurlu vasitə kimi qəbul olunduğu müasir qloballaşma şəraitində beynəlxalq mədəni proseslərdə ölkəmizin nüfuzunun artması ilə yanaşı, Azərbaycan beynəlxalq səviyyədə mədəniyyətlərarası və dinlərarası dialoqun məkanı kimi tanınmışdır.

Ötən illər ərzində Azərbaycan mədəniyyətinin tətbiqi, təşviqi, qorunması və elmi tədqiqatların inkişafı, elm və təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi istiqamətində müəyyən işlər görülmüşdür. Məsələn buna misal olaraq, Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin Mədəniyyətşünaslıq üzrə Elmi-Metodiki Mərkəzi yaradılmış, müstəqil Azərbaycanın tarixində ilk dəfə olaraq Kulturoloqların Milli Forumları, «Turizm-mədəniyyətlərarası dialoqu təmin edən amil kimi» kimi adlı Tələbələrin I Beynəlxalq Bakı Konfransı, «Mədəniyyətin və mədəni dəyərlərin təbliğində kütləvi informasiya vasitələrinin rolu» adlı beynəlxalq təlim, Moskva şəhərində Rusiya Kulturologiya İnstitutu ilə birgə «Müasir kulturologiya: nəzəriyyədən təcrübəyə» mövzusunda beynəlxalq elmi konfrans təşkil edilmişdir. Eyni zamanda «Müasir Azərbaycan mədəniyyəti: problemlər və perspektivlər» adlı ümumrespublika elmi məqalələr müsabiqəsi keçirilmiş, respublikanın tanınmış alimlərinin iştirakı ilə kulturologiya üzrə açıq mühazirələr, respublikanın şəhər və rayonlarında «Milli mədəniyyət və müasir mədəniyyət siyasəti» mövzusunda açıq seminarlar təşkil edilmiş, elmi məqalələr toplusu nəşr edilmişdir.

Son illər ərzində uşaq musiqi məktəbi, incəsənət və rəsamlıq məktəblərinin, Bakı Xoreoqrafiya Məktəbinin şagird və tələbələri Amerika Birləşmiş Ştatları, Avstriya, Belarus,

Belçika, Bolqarıstan, Böyük Britaniya, Estoniya, Fransa, Gürcüstan, Qazağıstan, Qırğızıstan, Litva, Mərakeş, Misir, Niderland, Özbəkistan, Polşa, Rusiya, Suriya, Türkiyə, Türkmənistan, Ukrayna, Yaponiya, Yunanıstan və s. ölkələrdə keçirilən müxtəlif beynəlxalq tədbirlərdə – festival, müsabiqə və sərğilərdə uğurla iştirak etmişlər.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti tərəfindən «Azərbaycanda kitabxanaların fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması barədə» 20 aprel 2007-ci il tarixli, «Azərbaycan Respublikasında kitabxana-informasiya sahəsinin 2008-2013-cü illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı»nın təsdiq edilməsi barədə 6 oktyabr 2008-ci il tarixli sərəncamlar imzalanmışdır.

Nazirliyin layihəsi əsasında, «Prezident İlham Əliyev və mədəniyyət (2003-2008)» ikicildlik kitabın elektron versiyası hazırlanmışdır. Azərbaycanın birinci xanımı, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, YUNESKO və ISESKO-nun xoşməramlı səfiri, millət vəkili Mehriban xanım Əliyevanın gördüyü işləri əks etdirən «Культура и культурные шедевры Азербайджана – уникальное послание будущим поколениям» kitabı nəşr edilmiş, kitabın elektron versiyası hazırlanmışdır.

Azərbaycanın qeyri-maddi mədəni irsinin qorunması istiqamətində həyata keçirilən islahatların davamı olaraq, nazirlik tərəfindən «2010-2014-cü illər üçün xalq yaradıcılığı paytaxtları» proqramı təsdiq edilmişdir.

Proqramın icrası ilə əlaqədar diyarşünaslıq, folklor və sənətkarlıq nominasiyaları üzrə daxil olmuş təkliflər müvafiq namizəd şəhərlərin ümumi hazırlığı, tarixi ənənələri və digər amillər nəzərə alınaraq təhlil edilmiş və 2010-cu il üçün Gəncə – Azərbaycanın Əfsanələr Paytaxtı, Şəki – Azərbaycanın Sənətkarlıq Paytaxtı və Qazax – Azərbaycanın Folklor Paytaxtı elan olunmuşdur.

Hazırda «2011-2020-ci illərdə Azərbaycan qeyri-mad-

di mədəni irsinin qorunmasına dair Dövlət Proqramı», «Azərbaycanın qeyri-maddi-mədəni irs konsepsiyası», və s. sahələrə həsr olunmuş veb-portalın yaradılması, digər konseptual proqram və layihələr üzərində işlər davam etdirilir.

Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət diplomatiyası beynəlxalq səviyyədə böyük uğurlar qazanmışdır. Məsələn, Avropa Şurasının Mədəni Marşrutlar Proqramı çərçivəsində «Aleksandr Düma Qafqazda» və «Şərab Yolu» («Vine Roots») layihələri həyata keçirilir. «Avropada mədəniyyət siyasəti: əsas təmayüllər və faktların Kompendiumu» beynəlxalq layihəsi çərçivəsində Avropa Şurasının və Mədəniyyət siyasəti üzrə Müqayisəli Tədqiqatlar İnstitutunun (Bonn) birgə veb-saytında yerləşdirmək məqsədilə Azərbaycanın mədəniyyət siyasəti üzrə məruzə hazırlanmışdır.

2009-cu ilin noyabr ayında Azərbaycan YUNESKO-nun «Mədəni Özünüifadə Müxtəlifliyinin Qorunması və Təşviqinə dair Konvensiyası»na qoşulmuş və o, 2010-cu il 15 may tarixindən Azərbaycan Respublikasına münasibətdə qüvvəyə minmişdir. Bununla da ölkəmiz bu təşkilat çərçivəsində mədəniyyət və turizm sahəsində həyata keçirilən layihələrdə iştirak imkanlarını genişləndirmişdir. Konvensiya çərçivəsində ölkəmizdə «Mədəni müxtəlifliyimiz mədəni vəhdətimizdir» layihəsi həyata keçirilmişdir.

Respublikamızda mədəniyyətlə və dinlə bağlı keçirilən beynəlxalq tədbirlər mədəniyyətlərarası və dinlərarası dialoqla bağlı elmi tədqiqatları zəruri etmişdir. Bu baxımdan buna misal olaraq, AMEA-nın Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun «Dinşünaslıq və mədəniyyətin fəlsəfi problemləri» şöbəsində aparılan elmi-tədqiqat işlərində əsas elmi istiqamətlərdən biri də dinlərarası və mədəniyyətlərarası dialoqdur. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar aşağıdakı elmi istiqamətləri əhatə edir:

1.Müstəqil Azərbaycanda dini tolerantlıq mədəniyyəti-

nin inkişafında Heydər Əliyevin rolu;

2.Qloballaşma dövründə mədəniyyətlərarası və dinlərarası dialoq davamlı inkişafın əsasıdır;

3.İslam mədəniyyəti və Qərb mədəniyyəti, elm və incəsənət sahəsində onların qarşılıqlı təsiri və fərqli cəhətləri;

4.Müasir dövrdə dialoq mədəniyyətinin özəllikləri;

5.Azərbaycanda dini tolerantlıq mədəniyyətinin sosial-fəlsəfi mahiyyəti;

6.Qloballaşma və müasir Azərbaycan mədəniyyətinin spesifik xüsusiyyətləri;

7.Azərbaycan mədəniyyətinin dünya mədəniyyətinə inteqrasiyası (sosial-fəlsəfi təhlil);

8. Mədəniyyətin formalaşmasında dini dəyərlərin rolu.

Mədəniyyətlərarası dialoqla bağlı keçirilən tədbirlərin məqsədi xalqlar, dövlətlər və sivilizasiyalar arasında dialoq imkanlarını genişləndirmək, cəmiyyətdə sülh, əmin-amanlıq və dözümlülük mühitini inkişaf etdirmək, müasir dünyamızda müzakirə olunan inkişaf modelləri ətrafında fikir mübadiləsi aparmaq, milli özünəməxsusluğu saxlamaqla bəşəri-mədəni dəyərləri mənimsəməkdən ibarətdir.

IV FƏSİL

MÜSTƏQİL AZƏRBAYCANDA DİNİ TOLERANTLIQ MƏDƏNİYYƏTİ.

4.1. H.Əliyev və Azərbaycanda dini tolerantlıq mədə- niyyətinin yüksəldilməsi

Azərbaycanda əhalinin əksəriyyətini islam dininə etiqad edən azərbaycanlılar təşkil edir. Ancaq eyni zamanda Azərbaycanda xristian-pravoslav, yəhudi dininə etiqad edən insanlar, müxtəlif millətlərin nümayəndələri də yaşayırlar. Azərbaycanlılar başqa dinlərə münasibətdə həmişə dözümlü olublar və bunu bizə Quran, Həzrəti-Məhəmməd vəsiyyət edibdir. Amma ən mühüm odur ki, bu xeyirxah, müqəddəs vəsiyyət yerinə yetirilsin. Azərbaycanlıların bu vəsiyyəti müqəddəs tutması xalqımızın çox mühüm keyfiyyəti, xüsusiyyətidir və biz bununla fəxr edə bilərik.

Heydər Əliyev

Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri, bütün dünyada tanınmış siyasətçi Heydər Əliyev respublikamızda insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsində, xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinin qorunmasında, dinlərarası dialoqun inkişafında və dini tolerantlıq ənənələrinin qorunmasında böyük rol oynamışdır. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi vaxtda respublikamızda dini etiqad azadlığı tam təmin edilmiş, milli-mənəvi dəyərlərə münasibət kökündən dəyişmiş, dini ayin və mərasimləri yerinə yetirmək üçün bütün dinlərə mənsub olan insanlara bərabər şərait yaradılmışdır.

Ulu öndər respublikamızda yaşayan bütün xalqlara, bü-

tün millətlərə, dilindən, dinindən, siyasi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq başqa dinin nümayəndələrinə qarşı olan münasibəti aşağıdakı şəkildə bəyan etmişdir: **«Azərbaycan Respublikası çoxmillətli bir dövlətdir. Azərbaycan da müsəlmanlarla yanaşı, başqa dinlərə mənsub olan vətəndaşlar da yaşayır. Azərbaycan müstəqil, demokratiya prinsiplərinə mənsub olan bir dövlət kimi öz ərazisində yaşayan bütün xalqlara, bütün millətlərə dinindən, dilindən, irqindən, siyasi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq azadlıq, hürryyət imkanları verir.»**(108,s.8)

Ulu öndər başqa dinlərə qarşı dözümlülük və tolerantlıq münasibətini həmişə öz fəaliyyəti və öz əməli ilə sübut etmişdir. Heydər Əliyev Azərbaycanda yaşayan dini icmalara qarşı həmişə hörmət və ehtiramla yanaşmış, onların dini bayramlarını təbrik etmiş, adət-ənənələrini qayğı ilə yanaşmışdır. Məsələn, İsa peyğəmbərin Mövlud bayramı münasibəti ilə Azərbaycandakı pravoslav icmasını təbrik edən Heydər Əliyev demişdir: **«Sizi İsa peyğəmbərin Mövlud bayramı münasibətilə təbrik edirəm! Dünyanın bütün pravoslav xristianları üçün bu işıqlı gündə sizlərə can sağlığı, səadət diləyirəm. Arzu edirəm ki, sizin bütün nəcib niyyətləriniz yerinə yetsin, bütün diləkləriniz başa gəlsin. İnanıram ki, Azərbaycandakı pravoslav icmasının firavanlığı vətənimizin tərəqqisi və çiçəklənməsi, bütün vətəndaşlarımızın xoşbəxt gələcəyi üçün etibarlı zəmin olacaqdır.»**(109,s.28)

Buradan göründüyü kimi, İsa peyğəmbərin Mövlud bayramı münasibətilə pravoslav xristianlarının Heydər Əliyev tərəfindən təbrik edilməsi ulu öndəri ölkəmizdə yaşayan başqa dinin nümayəndələrinə olan ehtiram və qayğısının ifadəsi və ölkəmizdə dini tolerantlığın mövcud olduğunu göstərən faktdır.

Tarixən Azərbaycanda islam dini ilə yanaşı xristianlıq,

yəhudilik dinlərinə mənsub olan insanlar həmişə əmin-amanlıq şəraitində yaşamış və bir-birinin dini əqidəsinə ehtiramla yanaşmışlar.

Azərbaycanda müxtəlif dinlərin birgə yaşayış şəraitinin nümunəvi xarakter daşdığını vurğulayan ulu öndər bu xüsusiyyətlərin xalqımızın dini dözümlülüyünü göstərən əsas şərt hesab etmişdir. Buna misal olaraq göstərmək lazımdır ki, Heydər Əliyev 1998-ci ilin mayın 13-də prezident sarayında ölkənin din xadimləri ilə görüşündə söylədiyi nitq zamanı müxtəlif dinlərin birliyini vurğulamış və Azərbaycandakı dini tolerantlığı aşağıdakı kimi şərh etmişdir: **«Azərbaycanda müxtəlif dinlərin bu cür birliyinin olması müstəsna dərəcədə nümunəvi xarakter daşıyır. Bu, əslində Azərbaycanın reallığını, eyni zamanda Azərbaycan xalqının dini dözümlülüyünü göstərir. Azərbaycanda əhalinin əksəriyyətini islam dininə etiqad edən azərbaycanlılar təşkil edir. Ancaq eyni zamanda Azərbaycanda xristian-pravoslav, yəhudi dininə etiqad edən insanlar, müxtəlif millətlərin nümayəndələri də yaşayırlar. Azərbaycanlılar başqa dinlərə münasibətdə həmişə dözümlü olublar və bunu bizə Quran, Həzrəti-Məhəmməd vəsiyyət edibdir. Amma ən mühüm odur ki, bu xeyirxah, müqəddəs vəsiyyət yerinə yetirilsin. Azərbaycanlıların bu vəsiyyəti müqəddəs tutması xalqımızın çox mühüm keyfiyyəti, xüsusiyyətidir və biz bununla fəxr edə bilərik.»** (110,s.49-50)

Heydər Əliyev iştirak etdiyi bütün beynəlxalq tədbirlərdə tolerantlıqla bağlı fikirlərini bildirmiş, xüsusən, indiki qloballaşma dövründə dinlərarası, mədəniyyətlərarası dialoqa həmişə üstünlük vermişdir. Qeyd edək ki, 10-11 oktyabr 2002-ci il tarixində Bakıda «Demokratik cəmiyyətdə dinin və əqidənin rolu: terrorizmə və ekstremizmə qarşı mübarizə yollarının araşdırılması» mövzusunda beynəlxalq konfrans keçirilmişdir. Azərbaycan hökumətinin ATƏT-lə birgə keçir-

diyi bu konfransda terrorizmə və ekstremizmə qarşı mübarizədə dinin və əqidənin rolu haqqında məsələlər, habelə Böyük İpək yolu məkanında dinlərarası və mədəniyyətlərarası dialoqun əhəmiyyəti və s. məsələlər müzakirə edilmişdir. Konfransda çıxış edən Ulu öndər H.Əliyev münaqişələrin aradan qaldırılmasında dinlərarası dialoqun rolundan bəhs edərək demişdir: **«Qloballaşan dünyada hamımız bir-birimizə daha yaxın olmuşuq. Xalqlararası, mədəniyyətlərarası, dinlərarası dialoqun bu gün dərin məna kəsb etməsi də məhz bununla bağlıdır. Bu dialoqu inkişaf etdirərək, bu dialoqa dəstək verərək biz müəyyən mənada terrorizmin formalaşmasına xidmət edən bütün qaynaqları araşdırıb onu kökündən məhv etməyə can atmalıyıq.»**(111)

Buradan göründüyü kimi, qloballaşan dünyamızda dinlərarası dialoqun mühüm əhəmiyyət kəsb etməsini şərh edən ulu öndər terrorizmə qarşı mübarizə aparılmasında, münaqişələrin aradan qaldırılmasında bu dialoqun roluna yüksək qiymət vermişdir. Hazırda dünyada terrorçuluqla bağlı baş verən hadisələr, regional dini münaqişələr Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasətçi olduğunu bir daha sübut etmişdir.

Heydər Əliyev müsəlman ölkələri arasında həmrəyliyin və əməkdaşlığın gücləndirilməsinə həmişə önəm verirdi. Xüsusən, Azərbaycan torpaqlarının erməni işğalından azad edilməsi, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli şəkildə həll edilməsində müsəlman ölkələrinin, o cümlədən İslam Konfransı Təşkilatının səylərini artırmasını diqqətə çəkirdi. Ulu öndər işğalçı Ermənistanın bəzi ölkələrdən dəstək aldığını qeyd edərək 1997-ci il 10 dekabrda İslam Konfransı Təşkilatının üzvü olan ölkələrin rəhbərlərinin VIII zirvə görüşündəki nitqində bu məsələdən bəhs edərək demişdir: **“İşğalçı Ermənistan öz diasporlarının köməyi ilə həm Amerikadan, həm Avropadan, ələlxüsus Rusiyadan mənəvi, siya-**

si, iqtisadi, hərbi dəstək alır. 1993-1996-cı illərə Rusiya Ermənistana qeyri-qanuni, gizli bir milyard dəyərində silah-sursat və hərbi texnika göndərmişdir. Bundan əlavə, bu il (1997-ci il nəzərdə tutulur – H.S.) avqust ayının 29-da Rusiya ilə Ermənistan arasında güclü hərbi əməkdaşlıq bəndləri olan müqavilə bağlanmışdır.” (112, s.32-33)

Heydər Əliyev Ermənistan kimi təcavüzkar ölkələrə qarşı mübarizə aparmaq, müsəlman ölkələrində təhlükəsizliyin bərqərar edilməsi, müsəlman icmalarının hüquqlarının qorunması naminə İslam Konfransı Təşkilatına üzv ölkələri birliyə və əməkdaşlığa çağıraraq öz nitqində demişdir: **“Ermənistan Respublikasının təcavüzünə məruz qalmış Azərbaycan xalqı bütün müsəlman xalqları kimi Əfqanıstanda, Somalidə, Bosniya-Hersoqovinyada, başqa dövlətlərdə mövcud olan vəziyyətdən olduqca narahatdır. Müsəlman xalqlarının təhlükəsizliyini və ölkələrimizin ərazi bütövlüyünü təmin etmək, müsəlman icmalarının hüquqlarını qorumaq, müsəlman aləminin sabit inkişafını təmin etmək bizim müqəddəs vəzifəmizdir. Böyük nüfuza malik olan İslam Konfransı Təşkilatı səylərimizi birləşdirməyə və əlaqələndirməyə hər cür imkanlar yaratmalıdır. Əminəm ki, bizim bu zirvə görüşümüz bunu üçün öz töhfəsini verəcəkdir.”** (113, s.31)

Dini dözümlülüyü, tolerantlığı daima dəstəkləyən Heydər Əliyev gənclərimizin bu ruhda tərbiyə olunmasını həmişə tövsiyə edirdi. Yeniyetmə və gənclərimizin başqa dinlərə qarşı dözümlülük ruhunda tərbiyə edilməsinin vacib məsələ olduğunu vurğulayan Heydər Əliyev, eyni zamanda bu işin mürəkkəb və çətin olduğunu da qeyd edirdi. Ulu öndər gənclərdə tolerantlıq mədəniyyətinin uşaqlıqdan tərbiyə edilməsini diqqətə çəkərək ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşdırılması və Azərbaycan gənclərində bu xüsusiyyətlərin tərbiyə edilməsinin vacib şərt olduğunu bizlərə tövsiyə etmişdir.

Ulu öndər bu məsələlərdən bəhs edərək demişdir: **“Məlumdur ki, yüksək tolerantlıq ilk növbədə yüksək mədəniyyətin təzahürüdür. İnsanlarda belə bir mədəniyyətin formalaşdırılmasını uşaqlıq illərindən başlamaq lazımdır. Ölkəmizdə yetişməkdə olan nəslin təhsillənməsində müasir elmi-pedaqoji konfranslar daxilində biz ünsiyyət mədəniyyətini, dini dözümlülük və əməkdaşlıq mədəniyyətini formalaşdırmağa cəhd göstəririk və ümumən desək, buna nail oluruq. Bunu demək çox asandır, lakin gerçəkləşdirmək kifayət qədər mürəkkəb bir prosesdir.”**(114)

Azərbaycanda dini tolerantlıq mədəniyyəti və başqa millətlərə qarşı milli dözümlülük tarixən çox yüksək səviyyədə olmuşdur. Qeyd edək ki, müstəqillik dövründə H.Əliyev başqa dinə mənsub olan insanların öz dini mərasimlərinin keçirilməsinə qayğı ilə yanaşmışdır. Məsələn, xristianların milad və pasxa bayramının keçirilməsini ulu öndər dövlət səviyyəsində dəstəkləmişdir. Rus Pravoslav Kilsəsinin Bakı və Xəzər yanı Yeparxiyasının yepiskopu Aleksandr İşeyin H.Əliyevin pravoslavlara qarşı göstərdiyi bu qayğıdan bəhs edərək demişdir: **“H.Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi ilə Azərbaycanda həyatın stabilləşməsinə doğru istiqamət formalaşdı. O, stabilliyin möhkəmlənməsi işində tolerantlığı strateji cəhətdən mühüm istiqamətlərdən birinə çevirdi. 1994-95-ci illərdə H. Əliyev bizə öz mərasimlərimizi kilsələrimizdən xaricdə daha geniş şəkildə keçirməyimiz təklifi ilə müraciət etdi. O vaxt bizə çox qəribə görünürdü, çünki iqtisadi və siyasi böhran dövründə belə mərasimlərin keçirilməsi bizim üçün çox çətin idi. Lakin H.Əliyevin yardımını ilə biz bu tədbirləri keçirdik. Get-gedə bu tədbirlər bizdə ənənəvi hal aldı və hər il keçirilməkdədir. Milad və Pasxa bayramları rəhbər dairələrin dəstəyi ilə artıq Azərbaycanda geniş şəkildə keçirilir.”**(115,s.46)

Azərbaycanda dövlət-din münasibətlərinin düzgün qu-

rulmasında, respublikada dini əmin-amanlığın və sabitliyin yaranmasında H.Əliyevin mühüm rol oynadığını vurğulayan Moskva və Ümumrusiya sabiq Patriarxı mərhum II Aleksi Azərbaycanın bu sahədə nümunə olması ilə bağlı öz fikirlərini aşağıdakı kimi şərh edərək demişdir: **“Azərbaycan qədim dini ənənələrə və mədəniyyətə malik bir ölkədir. Bu gün Azərbaycan dini əmin-amanlığa və sabitliyə ilham verən örnekdir. Bunun əsası Azərbaycan prezidenti H.Əliyevin müdrik siyasəti sayəsində qoyulmuşdur. Dünyəvi hakimiyyət və ənənəvi dini icmaların konstruktiv fəaliyyəti və qarşılıqlı ünsiyyəti nəticəsində yaranmış dövlət-din münasibətlərinin nadir modeli Azərbaycan Respublikasında öz əksini tapmışdır. Belə zənn edirəm ki, bu sahədə Azərbaycanda toplanmış təcrübə diqqətlə öyrənilməli və təhlil olunmalıdır.”**(116,s.10)

Buradan göründüyü kimi, dövlət-din siyasətinin formalaşmasında Azərbaycan modelini nümunə kimi göstərən II Aleksi bu siyasətin yaradılmasında H.Əliyevin rolunu önə çəkmiş və bu sahədə Azərbaycanda toplanmış təcrübənin öyrənilməsini tövsiyə etmişdir.

Xalqımızın dini cəhətdən tolerant olduğunu respublikamıza səfərə gələn tanınmış dünya dini liderləri də təsdiq edirlər. Qeyd edək ki, 2010-cu ilin 26-27 aprel tarixində Bakıda keçirilən Dünya dini liderlərinin sammitində iştirak edən qonaqlar da bunun şahidi olmuşlar. Sammitdə iştirak etmək üçün Bakıya gələn Moskva və bütün Rusiyanın Patriarxı Kirill Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevlə görüşərkən ona müraciət edərək Azərbaycanda dinlərarası münasibətlərin yaxşı olduğunu və bu işdə İ.Əliyevin rolunu xüsusi vurğulayaraq demişdir: “Mən dinlərarası münasibətlərdə sizin rolunuzu xüsusi vurğulamaq istərdim. Azərbaycan dövlətində insanların əksəriyyəti İslam dininə etiqad edir. Lakin burada pravoslav və yəhudi icmaları da ənənəvi olaraq mövcuddur və Azərbaycanda heç vaxt dinlə-

rarası münaqişələr olmamışdır. Müasir terminalogiyadan istifadə etsək, bu gün tolerantlığın yüksək səviyyədə olduğunu deyərdik.”(117)

Azərbaycanda dini tolerantlığın formalaşmasında Heydər Əliyevin xidmətini dəyərləndirən Ümumgürcüstan Katalikos Patriarxı II İlya Azərbaycanda mövcud olan dini tolerantlıqdan və bu sahədə də Heydər Əliyevin və onun davamçılarının xidmətindən bəhs edərək demişdir: **“Bu gün Azərbaycanda mövcud olan tolerant mühitin formalaşmasında Heydər Əlirza oğlu Əliyevin xidməti böyükdür. Azərbaycanın öz ənənəvi dəyərlərini qoruyub saxlamaqla müasir dünyanın çağırışlarına ləyaqətli cavab verə bilməsi şəxsən onun və onun davamçılarının müdrik və uzaqgörən siyasətinin nəticəsidir.”** (118,s.13)

Bütün Qafqazın şeyxi Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə Azərbaycanda dini tolerantlıq siyasətinin formalaşmasında Heydər Əliyevin rolunu izah edərək göstərmişdir: **“Tolerantlığın bir dövlət strategiyası olaraq əsasını Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev qoymuş və bu zəngin ənənə hazırda İlham Əliyev həzrətləri tərəfindən böyük ləyaqətlə davam etdirilir. Ölkəmizdə demokratik-hüquqi prinsiplərin, din və vicdan azadlığının ardıcıl həyata keçirilməsinin təminatçısı olan möhtərəm dövlət başçımızın qayğı və diqqəti sayəsində dini baxışından asılı olmayaraq bütün vətəndaşlara bərabər münasibət bəslənilir, ayrı-seçkiliyə yol verilmir, insanlara dini ayinləri sərbəst yerinə yetirmək üçün şərait yaradılır. Məhz Azərbaycanda dini sahəyə münasibətdə yürüdülmən müdrik siyasətin nəticəsidir ki, dünya ictimaiyyəti, o cümlədən nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar, habelə dünya miqyasında tanınmış dini liderlər ölkəmizin sülhpərvərliyini, tolerantlığını, başqa dinlərə dialoqa hazırlıq ruhunu etiraf edir, bunu yüksək dəyər kimi qiymətləndirirlər.”** (119, s.27-28)

4.2.Dini tolerantlıq mədəniyyətinin inkişafında Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin rolu

Azərbaycanın dini rəhbəri bizim müsəlman dinimizi nəinki Azərbaycanda, bütün Qafqazda təmsil edən ən yüksək vəzifəli şəxsdir. Əgər Azərbaycanın dini rəhbəri bütün Qafqaz müsəlmanlarının Şeyxülislamı adını alıbsa, demək, bu, bizim üçün böyük vəzifədə... xalqa sədaqətlə xidmət edir, Azərbaycanın xarici siyasətində özünəməxsus imkanlardan istifadə edərək iştirak edir və Azərbaycanın dövlətçiliyinə xidmət edir.

Heydər Əliyev

Respublikamızda dinlərarası dialoqun və dini tolerantlıq mədəniyyətinin inkişafında Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi (QMİ) də tarixən özünəməxsus rol oynamış, dini konfessiylar arasında dözümlülüyün təbliğ edilməsində müəyyən fəaliyyət göstərmiş və göstərməkdədir. Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi yarandığı gündən cəmiyyətin sosial-mənəvi həyatında müəyyən rol oynamış, bu qurumun rəhbərləri isə dindarlار arasında yüksək hörmət və ehtiram qazanmış, bütövlükdə cəmiyyətdə müəyyən nüfuza malik olmuşlar.

Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi islam dini və başqa dinlərin dini rəhbərləri ilə daim müxtəlif görüşlər keçirir və beynəlxalq dini konfranslarda fəal iştirak edir.

Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin (QMİ) yaranması Azərbaycanın Çar Rusiyası tərəfindən işğalından sonrakı dövrə təsadüf edir. Qeyd edək ki, 1823-cü ildə Qafqazda (Zaqafqaziyada) yaşayan şiə məzhəbli dindarlara başçılıq etmək üçün çar Rusiyası Tiflis şəhərində şeyxülislam vəzifəsi, Qafqazda yaşayan sünni məzhəbli dindarlara rəhbərlik etmək üçün isə

1832-ci ildə müfti vəzifəsi təsis etmişdir. Göstərilən illərdə şeyxülislam və müfti vəzifələrinin təsis edilməsi hələ Qafqaz Ruhani İdarəsinin yaranması demək deyildir. Zaqafqaziya müsəlmanlarının Ruhani İdarəsi 5 aprel 1872-ci il tarixli çarın fərmanı ilə yaradılmış və bu qurum 1917-ci ilin fevralına qədər fəaliyyət göstərmişdir.(120) Qeyd edək ki, Şeyxülislam və müfti çarın Qafqaz canişini tərəfindən təyin edildiyinə görə onların fəaliyyətinə də canişin özü nəzarət etmək hüququna malik idi.

Azərbaycan Demokratik Respublikası yaranana (1918-ci il 28 may) qədər Cənubi Qafqaz müsəlmanlarının dini işləri Zaqafqaziya Ruhani İdarəsi tərəfindən tənzimlənirdi. 1918-ci il dekabrın 11-də şeyxülislam M.Pişnamazzadə vəzifəsindən istefa verdi. Şeyxülislam M.Pişnamazzadə vəzifəsindən istefa verdikdən sonra Azərbaycan Demokratik Respublikası Sosial Təminat və Dini Etiqad İşləri naziri Musa Rəfibəyovun əmri ilə həmin vəzifəyə Axund Ağa Əlizadə təyin edildi.(121)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Şeyxülislam və müftini çarın Qafqaz canişini təyin edirdi. Ruhani idarələr dövlət idarəsinin bir qolu sayılırdı, ruhanilər isə çar məmurlarına bərabər tutulurdu. Çarizm Qafqaz şiə və sünni ruhanilərinin idarə olunması haqqında xüsusi nizamnamə də elan etmişdi. Həmin nizamnaməyə görə, idarələrə şüəlikdə şeyxülislam, qazilər və axundlar, sünnilikdə isə müftilər, imam-xətiblər, əfəndilər, habelə hər iki cərəyana daxil olan sırası mollalar, müəzzinlər, seyidlər, mürşidlər və başqaları daxil idi.

1920-ci ilə qədər Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda müsəlman ruhaniləri iki dərəcəyə bölünürdü: şeyxülislam, müfti, şiə və sünni ruhani idarələrinin, quberniya ruhani məclislərinin üzvləri; məscid mollaları. Ruhanilər dini ideologiya, ehkam və əməli həyat məsələlərini həll etmək və onlara dini, ictimai qiymət vermək səlahiyyəti baxımından üç zümrəyə aid edilirdi. Ali zümrəyə Qafqaz ruhani idarələ-

rinin başçıları – şeyxülislam və müftilər; orta zümrəyə quberniya məscidlərinin üzvləri və qazilər; aşağı zümrəyə isə yerli məscid mollaları (axundlar, imam-xətiblər, müəzzinlər, mükəbbirlər), əməleyi-movtlar (yas mərasimini aparanlar) və s. daxil idi.(122)

1920-ci ildə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra mayın 15-də Dini Etiqad İşləri nazirliyi və Şeyxülislam təsisatı buraxıldı. Bundan sonra Azərbaycanda din xadimləri bolşevik təqiblərinə məruz qaldı. Ölkədə ateizm təbliğatı genişləndi, məscidlərin əksəriyyəti bağlandı.

Lakin 1943-cü ildə faşist Almaniyasına qarşı mübarizədə dinin imkanlarından istifadə məqsədilə Zaqafqaziya müsəlmanlarının dini qurumunun yaradılması dövlət tərəfindən məqsədəuyğun hesab edildi. Bu məqsədlə 25-28 may 1944-cü ildə Bakı şəhərində Zaqafqaziya müsəlmanlarının I qurultayı keçirilmişdir. Qurultayın qərarı ilə mərkəzi Bakıda olmaqla Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsi yaradılmışdır və Axund Ağa Əlizadə Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin Şeyxülislamı seçilmişdir. Ona qədər şeyxülislamlar dövlət tərəfindən təyin edilirdilər.

Beləliklə, 1944-cü ildən sonra Cənubi Qafqazda müsəlmanların dini təşkilatlanmasında ikili idarəetmə sistemi aradan qalxır. Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsi vahid dini mərkəz olur, bu mərkəz şeyxülislam tərəfindən idarə olunur, müfti isə idarə sədrinin birinci müavini sayılır və sünni məzhəbli müsəlmanların şəriətlə bağlı məsələlərini tənzim edirdi. Müstəqillik dövründə bu idarə Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi (QMI) adı ilə Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçərək ictimai təşkilat kimi fəaliyyət göstərir və İslam təmayüllü digər dini icmaların tarixi mərkəzi hesab olunur.

Ümumiyyətlə 1823-cü ildən indiyə kimi Qafqazda 12 Şeyxülislam və 11 müfti fəaliyyət göstərmişdir. (123) Bunlar aşağıdakılardır:

№	Şeyxülislamlar	İllər	Müftilər	İllər
1	Şeyxülislam Axund Məhəmmədəli Hüseynzadə	1823-1846	Müfti Təvəddin Mustafin	1832-1840
2	Şeyxülislam Fəzil İbrəvani	1847-1872	Müfti Osman Əfəndi Valizadə	1842-1847
3	Şeyxülislam Axund Əhməd Hüseynzadə	1852-1884	Müfti Məhəmməd Əfəndi Müftizadə	1847-1872
4	Şeyxülislam Axund Mürzə Həsən Tahirzadə	1885-1894	Müfti Əbdülməmin Əfəndizadə	1872-1880
5	Şeyxülislam Əbdürcəlal Axundzadə	1895-1907	Müfti Hüseyn Qayıbzadə	1883-1917
6	Şeyxülislam Hacı Məhəmməd Həsən Mövləzzadə Şəkəri	1907-1918	Müfti Hacı İbrahim Əfəndi Əfəndizadə	1944-1955
7	Şeyxülislam Axund Məhəmməd Fərəclılla Pənaməzzadə	1909-1918	Müfti Əsədulla Dübröv	1956-1959
8	Şeyxülislam Axund Ağa Əlizadə	1918-1920 1944-1954	Müfti Şərif Əfəndi Valizadə	1960-1966
9	Şeyxülislam Axund Şeyxmöhəsin Hakimzadə	1954-1966	Müfti Əhməd Əfəndi Bozqayıyev	1968-1986
10	Şeyxülislam Axund Əliqə Süleymanzadə	1968-1976	Müfti Hacı İsmayıl Əhmədov	1969-1986
11	Şeyxülislam Axund Mürşəzadə İbrahimov	1978-1980	Müfti Hacı Səlim Məmmədov	1989-cu ildən
12	Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadə	1980-ci ildən		

1980-ci ildə Axund Allahşükür Paşazadə Qafqaz (Zaqafqaziya) Müsəlmanları İdarəsinin sədri vəzifəsinə seçilmiş və ona “Şeyxülislam” ali-dini rütbəsi verilmişdir. Beynəlxalq dini qurumlarla əməkdaşlıq sahəsində Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri Şeyxülislam Allahşükür Paşazadənin fəaliyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Dinlərarası dialoq və dini toleranlığın inkişafı sahəsində Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin fəaliyyəti geniş və çoxcəhətlidir. Bu baxımdan Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin təşəbbüsü ilə 2009-cu ilin iyul ayında Moskva şəhərində «Müstəqil Dövlətlər Birliyi müsəlmanları konfessiyalararası və millətlərarası həmrəylik uğrunda» mövzusunda Beynəlxalq elmi-praktik konfrans keçirilmişdir. Konfransda 8 MDB ölkələrinin 40 müsəlman dini liderləri, Türkiyə, İran, Küveyt və s. İslam ölkələrinin nümayəndələri, diplomatik korpusların rəhbərləri iştirak etmişdir. Qeyd edək ki, bu konfransa sədrliyi Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri şeyxülislam Allahşükür Paşazadə etmişdir. Konfransın mühüm əhəmiyyət kəsb etməsini göstərən faktlardan biri ondan ibarətdir ki, bu konfrans SSRİ dağıldıqdan sonra keçən 18 il ərzində müsəlman liderlərinin keçirdiyi ən genişmiqyaslı konfrans hesab olunur. Konfransı dəyərləndirən digər fakt Rusiya Federasiyasının sabiq prezidenti D.Medvedev və Azərbaycan Respublikasının prezidenti İ.Əliyevin konfrans iştirakçılarına göndərdikləri təbrik məktubu olmuşdur. Hər iki dövlət başçısı konfrans iştirakçılarına göndərdikləri təbrik məktubunda dinlərarası və millətlərarası həmrəyliyə dəstək verdiklərini vurğulamış, və bu konfransın MDB məkanında müsəlman və digər konfessiyalar arasında dialoqun genişlənməsinə müsbət təsir edəcəyini bildirmişlər.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti konfrans iştirakçılarına göndərdiyi təbrik məktubunda dinlərin dialoqu ilə bağlı məsələlərə toxunmuş, bu sahədə keçmişin müsbət

təcrübəsini yada salmış, eyni zamanda hazırkı şəraitdə dini dözümsüzlüyün inkişafının insanlarda narahatçılıq yaratdığını vurğulamışdır. Prezident İlham Əliyev bu məsələlərdən bəhs edərək yazmışdır: **«Bir çox nəsilər dünyanın bir çox dinlərinə dərin ehtiram şəraitində və ümumbəşəri dəyərlərə möhkəm sadıqlıq ruhunda tərbiyə edilmişdir. Bizim üçün mədəniyyətlərin və dinlərin dialoqu cəmiyyətimizin və yaradıcı mühitin atributuna çevrilə bilmişdir. Biz eyni vaxtda narahatlıq hissi keçiririk ki, mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların dialoqu barədə çağırışlara baxmayaraq, dünyada ksenofobiya, dini və irqi dözümsüzlük inkişaf edir, müsəlmanların mənfi imicinin yaradılması ətrafında vəziyyət gərginləşdirilir».** (124)

Məlumdur ki, son illərdə dünyanın müxtəlif regionlarında, eyni zamanda MDB məkanında lokal münaqişələrin səngiməməsi, dini don geyindirilmiş terror aktlarının baş verməsi, ekstremizmin və separatçılığın artması dünya ictimaiyyətini narahat etməkdədir. Məhz, bu cür mənfi meylləri aradan qaldırmaq dini liderlərin qarşısında duran vacib məsələlərdən biridir. Bu cür mürəkkəb məsələlərin həll edilməsi dinlərarası və millətlərarası həmrəyliyin yaradılmasını zəruri edir. Bütün bu məsələlərə diqqət yetirən Azərbaycan respublikasının prezidenti İlham Əliyev Moskva konfransının iştirakçılarına göndərdiyi məktubda dini liderlərə müraciət edərək yazmışdır: **«...Tariximizin bu mürəkkəb dövründə sizin konfessiyalararası və millətlərarası həmrəylik məsələlərini müzakirə etməyiniz olduqca aktual və vaxtında görülmüş tədbirdir. Əminəm ki, sizin konfrans bu mürəkkəb problemlərin həll edilməsinə layiqli töhfəsini verəcək və konstruktiv dialoqa kömək göstərəcəkdir.»** (125)

Konfransda çıxış edən Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin

sədri Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə dinlərarası dialoqun və millətlərarası həmrəyliyin indiki dövrdə mühüm bəşəri bir məsələ olduğunu bildirmişdir. A.Paşazadə qeyd etmişdir ki, biz din xadimlərinin, dini icmaların səylərinin bütün dünyada dialoqa, sülhə, həmrəyliyə nail olunması işinə səfərbər edilməsinin vacibliyinə inanırıq. Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri bildirmişdir ki, tolerantlığın dövlət səviyyəsinə qaldırıldığı Azərbaycan başqa dövlətlərə bu mənada nümunə ola bilər. Bu müdrik kursun banisi Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevdir. Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev dini tolerantlıqla bağlı olan həmin kursa sadıqdır ki, bu da Azərbaycanın bugünkü və gələcək nailiyyətlərinin əsasını təşkil edir.

Qeyd edək ki, beynəlxalq konfransda iştirak edən müsəlman dini liderləri dini icmaların qarşısında duran ümumi problemlərin və vəzifələrin yerinə yetirilməsi məsələlərini, MDB ölkələri məkanında yaşayan müsəlmanların mənəvi həmrəylik yollarını, müxtəlif dinlərarası dialoq və dini tolerantlıq məsələlərini müzakirə etmişlər.

Dinlərarası dialoq və dini tolerantlıqla bağlı Bakıda Beynəlxalq konfransların keçirilməsində də Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi çox fəallıq göstərmiş, şeyxülislam Allahşükür Paşazadə isə konfransın səmərəli təşkil olunmasında öz nüfuzundan istifadə etmişdir. Məsələn, Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin təşəbbüsü və Azərbaycan Respublikasının prezidenti İ.Əliyevin dəstəyi ilə 6-7 noyabr 2009-cu il tarixində «Dinlərarası dialoq: qarşılıqlı anlaşmadan birgə əməkdaşlığa doğru» mövzusunda Bakıda keçirilən Beynəlxalq konfrans şeyxülislam Allahşükür Paşazadənin anadan olmasının 60, Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri kimi fəaliyyətinin 30 illiyinə həsr edilmişdir.

Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi həmişə islam dəyərlərinin geniş təbliğ olunması, müsəlmanların dini-mənəvi birliyinin

möhkəmləndirilməsi, onların cəmiyyətdə fəallığının artırılması və başqa dinlərə qarşı dözümlülüyün genişləndirilməsi işində böyük rol oynamışdır.

Ümumiyyətlə, tarixən informasiya mübarizəsində din amilindən müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilmişdir. Təəssüf ki, bəzi ölkələr sülh, haqq-ədalət uğrunda, bəziləri isə işğalçılıq və yeni torpaqlar zəbt etmək üçün dindən istifadə etmişlər. Məsələn, Erməni Qriqoryan kilsəsinin rəhbərliyi türklərə və azərbaycanlılara qarşı həmişə düşmənçilik siyasəti apararaq informasiya müharibəsində din amilindən istifadə etmişdir. Lakin bunun əksinə olaraq, 1988-ci ildən başlayaraq A.Paşazadə erməni kilsəsinin rəhbərliyini Qarabağ məsələsi ilə bağlı konstruktiv dialoqa dəvət etmiş və bu məqsədlə dəfələrlə görüşlər keçirərək münaqişənin dini müstəviyə keçməsinə imkan verməməyə çağırmışdır.

Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi və onun rəhbəri Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadənin Azərbaycan həqiqətlərinin dünyaya yayılmasında rolu xalqımızın ən ağır günlərində, xüsusən, 1990-cı il 20 yanvar qırğınında özünü göstərmişdir. Belə ki, Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadə 1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə Bakıya daxil olan Sovet qoşunlarının Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirdikləri vandalizm hərəkətlərini pisləmiş bununla əlaqədar o dövrdə Sov.İKP MK-nın Baş katibi olmuş M. Qarbaçova məktub ünvanlayaraq onun rəhbərliyi altında həyata keçirilmiş bu qırğını kəskin tənqid etmişdir. Məktubda deyilirdi: «Dinc, namuslu, hamıya dost münasibəti bəsləyən Azərbaycan xalqını kimlərsə xatirinə qırmaq nə dövlət rəhbərinə, nə də adi bir insana yaraşan hərəkət deyil. Bizi qırmaq olar, əzmək olar, amma sındırmaq olmaz. Mən bütün Azərbaycan xalqının iradəsini ifadə edərək qoşunların Bakıdan təxirə salınmadan çıxarılmasını tələb edirəm. Heç bir xalq ilə, o cümlədən Azərbaycan xalqı ilə silahla danışmaq olmaz. Bu,

on gün və ya Əfqanıstandakı kimi on il davam edə bilər, lakin haqq-ədalət əvvəl-axır qələbə çalacaqdır. Nə olursa olsun, Allah-Təalanın köməyi ilə ədalət Azərbaycanda da zəfər çalacaqdır, xalqımızın sovet əsgərlərinin gülləsinə tuş gəlib həlak olmuş oğlan və qızları da öz həyatlarını bunun naminə qurban vermişlər.»(126)

Qeyd edək ki, həmin dövrdə SSRİ kimi böyük bir dövlətin başçısını ittiham edən və onu bütün dünyada nüfuzdan salan bu məktubu yazmaq cəsarət tələb edirdi. Digər tərəfdən sərt informasiya blokadasına salınmış Azərbaycanda xalqımızın 20 Yanvar faciəsinin dünya ölkələrinə çatdırılmasında bu məktub böyük əks-səda vermişdir. Bu məktubun mətni müxtəlif dillərə tərcümə edilib Bakının küçələrinə yapışdırılmış və çox çətinliklə bir çox beynəlxalq informasiya kanallarına göndərilmişdir. Bu baxımdan M.Qarabaçova ünvanlanmış həmin məktubu Azərbaycan xalqının Sovet rəhbərinə qarşı etiraz və nifrət bəyanatı kimi dəyərləndirmək olar.

Bundan başqa Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadə Xocalı və 31 mart soyqırımlarının ildönümləri ilə bağlı dəfələrlə Beynəlxalq Təşkilatların rəhbərlərinə, dünya ölkələrinin dövlət başçılarına, parlamentlərinə, dini rəhbərlərinə müraciətlər ünvanlayaraq onları Ermənistanın Azərbaycana qarşı həyata keçirdiyi işğalçılıq fəaliyyətinə ədalətli və hüquqi qiymət verməyə çağırırmışdır.

Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadənin fəaliyyəti, təkcə Azərbaycanın hüduqları ilə məhdudlaşmır. Şeyxülislam regionda və dünyada müsəlmanların mənafeyinə təhlükə yaradan hər hansı bir hərəkətə qarşı çıxaraq bununla əlaqədar həmişə müxtəlif informasiya kanallarında bəyanatlar vermişdir. Məsələn, 1999-cu ildə Rusiya Federasiyasının sabiq prezidenti B. Yeltsinə ünvanladığı məktubda rəsmi Moskvanın bölgədə yürütdüyü siyasətin çəçen xalqının məhvinə yönəldiyini vurğulayaraq bunu qətiyyətlə pisləmiş və terro-

rizmlə mübarizə adı altında bütöv bir xalqın terrorist, ekstremist, cinayətkar adlandırılmasına qəti etirazını bildirmişdir. Şeyxülislam Hacı A. Paşazadə Əfqanıstan və İraqda hərbi qarşıdurmalar zamanı müsəlmanların, ümumiyyətlə, dinc əhalinin öldürülməsi, vətəmindən didərgin salınması faktlarına qarşı kəskin etirazını bildirərək bəyanatlar vermişdir.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev informasiya mübarizəsində mühüm rol oynayan, Azərbaycanın ağır günlərində baş verən hadisələri cəsarətlə müxtəlif informasiya kanalları vasitəsilə dünya ictimaiyyətinə çatdıran Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri Şeyxülislam Paşazadənin fəaliyyətini yüksək qiymətləndirərək demişdir: **«Şeyx həzrətləri 30 ildir ki, bu böyük vəzifədə Azərbaycanın naminə çalışır, həm Sovet İttifaqı zamanında, həm müstəqil Azərbaycanda. Əlbəttə ki, bu dövrlərin arasında çox böyük fərq vardır. Amma buna baxmayaraq, şeyx həzrətləri hətta çox çətin ideoloji çərçivələr içində həmişə öz ədalətli sözünü demişdir. Ölkəmiz üçün ən çətin anlarında o, birinci sıralarda idi. Müstəqilliyimizin ərəfəsində Azərbaycanda yaşanan çox ağır hadisələr zamanı şeyx həzrətlərinin müdrik sözü, onun vətəndaş mövqeyi Azərbaycanı daha böyük bəlalardan qurtara bilmişdir.»**(127)

QMİ-nin sədri A.Paşazadə nəinki Azərbaycan, həm də bütün Qafqaz regionunda baş verən hadisələrin real mənzərəsini dünya ictimaiyyətinə çatdırılması məqsədilə təşəbbüs göstərərək «Qafqazinform» agentliyinin açılmasına nail olmuşdur. Qeyd edək ki, «Qafqazinform» agentliyi Qafqaz regionunda radikal qüvvələrin etnik qarşıdurma yaratmaq kimi çirkin niyyətlərinin qarşısının alınmasında və Qafqazda baş verən hadisələrin informasiya kanallarında obyektiv şəkildə işıqlandırılmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

A.Paşazadə beynəlxalq aləmdə həm dini lider, həm də

ictimai xadim kimi öz fəaliyyətini davam etdirməklə Azərbaycanı xaricdə ləyaqətlə təmsil edir. Bir çox beynəlxalq təşkilatlar onun böyük din alimi olduğunu və şəxsiyyətini nəzərə alaraq dünyanın mötəbər təşkilatlarının rəyasət heyətinə üzv seçmişlər. Buna misal olaraq, A.Paşazadənin üzv olduğu beynəlxalq təşkilatlara – Ümumdünya İslam Konqresi, Ümumdünya Xalq Rəhbərliyi, Ümumdünya Sülh Şurası, «Vicdana çağırış» Beynəlxalq Fondu və s. beynəlxalq təşkilatları göstərmək olar. 2009-cu ilin iyun ayından isə A. Paşazadə Müstəqil Dövlətlər Birliyi müsəlman dini liderlərinin Məşvərət Şuarsının sədri seçilmişdir. O, son illərdə bir çox beynəlxalq dini-elmi konfransların təşəbbüskarı və təşkilatçısı olmuş, bu konfranslarda Qafqazı və Azərbaycanı təmsil etmişdir. Məsələn, A.Paşazadə 1998-ci ildə «Müasirlik və dini-mənəvi dəyərlər», 2003-cü ildə «Allahın lütfü, xalqın xilaskarı», 2004-cü ildə «Qloballaşma və islam», 2005-ci ildə «Qloballaşan dünyada islam», 2006-cı ildə «İslamda dözümlülük, tolerantlıq» mövzularında keçirilən beynəlxalq konfransların birbaşa təşkilatçısı olmuşdur. A.Paşazadə Qafqaz regionunda və beynəlxalq miqyasda dini lider və ictimai xadim kimi göstərdiyi sülhməramlı fəaliyyətinə görə bir çox dövlətlərin, beynəlxalq elmi-dini təşkilatların bir sıra orden və medalları ilə təltif edilmişdir.

Ümumiyyətlə, Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin rəhbəri Hacı A.Paşazadənin Azərbaycanın dini rəhbəri kimi rolunu və onun Azərbaycan dövlətçiliyinin inkişafındakı rolunu Ümummillə lider Heydər Əliyev aşağıdakı kimi qiymətləndirmişdir: **«Azərbaycanın dini rəhbəri bizim müsəlman dinimizi nəinki Azərbaycanda, bütün Qafqazda təmsil edən ən yüksək vəzifəli şəxsdir. Əgər Azərbaycanın dini rəhbəri bütün Qafqaz müsəlmanlarının Şeyxülislamı adını alıbsa, demək, bu, bizim üçün böyük vəzifədə... xalqa sədaqətlə xidmət edir, Azərbaycanın xarici siyasə-**

tində özünəməxsus imkanlardan istifadə edərək iştirak edir və Azərbaycanın dövlətçiliyinə xidmət edir.»(128)

2009-cu il 6-7 noyabr tarixində «Dinlərarası dialoq: qarşılıqlı anlaşmadan birgə əməkdaşlığa doğru» mövzusunda Bakıda keçirilən Beynəlxalq konfransda Moskvanın və Bütün Rusiyanın Patriarxı Kirill də iştirak etmişdir. Beynəlxalq konfransda çıxış edən Patriarx Kirill dinlərarası dialoqda Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin mühüm rol oynamasından bəhs edərək QMI-nin sədri Şeyxülislam Allahşükür Paşazadəyə müraciətlə demişdir: «1944-cü ildə yaradılmış Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin hüquqi varisi olmuş Sizin dini idarə öz sərhədlərini nəinki qoruyub saxlamış, postsovet məkanında yeganə dövlətlərarası islam strukturu kimi qalmışdır. Buna görə də sizin şəxsiyyətinizlə əlaqədar uğurların əksəriyyəti çox cəhətdən xidmətlərinizin nəticəsidir. Qafqaz müsəlman icmasının qardaşlıq münasibətləri zəminində dinamik inkişafını davam etdirməsini görmək xoşdur. 2004-cü ildə Sizin fəal iştirakınızla yaradılmış MDB Dinlərarası Şurası postsovet məkanında ən iri dinlərarası quruma çevrilmişdir.»(129)

Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev Respublikada dini tolerantlıq mədəniyyətinin inkişafında mühüm rol oynayan Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadənin çoxşaxəli fəaliyyətini yüksək qiymətləndirərək demişdir: **“Şeyx həzrətlərinin Azərbaycanda dini tolerantlığın inkişafında çox böyük əməyi, çox böyük xidmətləri var. Bunu biz bilirik, başqa dinlərin nümayəndələri də bilir. Bütün dünyada Şeyx həzrətlərinə çox böyük hörmət, çox böyük inam var. Başqa dinlərin başçılarından, Qafqaz xalqlarının dini nümayəndələrinin Azərbaycana səfərləri zamanı və beynəlxalq tədbirlərdə mən şəxsən bunun şahidi olmuşam. Əlbəttə ki, bu, bütövlükdə Azərbaycana olan hörmətin böyük nümunəsidir.»(130)**

Buradan göründüyü kimi, prezident İ.Əliyevin mühüm bir regionun dini lideri kimi A.Paşazadənin uzun illik fəaliyyətinə verdiyi yüksək qiyməti, həm də Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin fəaliyyətinə verilən qiymət kimi dəyərləndirmək olar.

4.3 Müstəqillik dövründə dini tolerantlıq sahəsində Azərbaycanın yeri və rolu

Azərbaycan Respublikası çoxmillətli bir dövlətdir. Azərbaycanda müsəlmanlarla yanaşı, başqa dinlərə mənsub olan vətəndaşlar da yaşayır. Azərbaycan müstəqil, demokratiya prinsiplərinə mənsub olan bir dövlət kimi öz ərazisində yaşayan bütün xalqlara, bütün millətlərə dinindən, dilindən, irqindən, siyasi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq azadlıq, hürriyyət imkanları verir.

Heydər Əliyev

Azərbaycanda tarixən dini tolerantlıq mədəniyyətinin yüksək olduğunu dəfələrlə, həm dinşünas alimlər, həm də digər dinlərin nümayəndələri etiraf etmişlər. Belə ki, dinlərarası dialoqla bağlı Bakıda keçirilən beynəlxalq konfransların birində iştirak edən Moskvanın və bütün Rusiyanın Patriarxı Kirill öz çıxışında tarixdən misal gətirərək Azərbaycanda bütün dinlərin nümayəndələrinə, eləcə də pravoslavlara qarşı heç vaxt ayrı-seçkilik edilmədiyini qeyd edərək demişdir: “Azərbaycanda pravoslav xristianlar heç vaxt təqib edilməmişdir. Buradakı ruslar heç vaxt həyatı təhlükə ilə üzləşib öz evlərini tərk etməmişlər. Tarixi vərəqləyəndə məlum olur ki, əcdadlarımız ümumi təhlükələrə qarşı çiyin-çiyinə vuruşmuşlar. 1905-ci ildə müsəlman və pravoslav ruhaniləri

millətlərarası və dinlərarası ayrı-seçkiliyin qızıqdırılmasına qarşı birgə çıxış etmişdilər.”(131,s.36)

Azərbaycanın tarixən tolerant bir ölkə olduğunu ölkəmizdə yaşayan başqa dinin rəhbərləri də dəfələrlə qeyd etmişlər. Məsələn, Rus Pravoslav Kilsəsinin Bakı və Xəzəryanı Yeparxiyasının yepiskopu Aleksandr İşeyin Bakıda keçirilən beynəlxalq konfransların birində 1913-cü ildə Bakı şəhərində yaşayan əhalinin statistikasına əsaslanaraq, onların dini tərkibindən bəhs edərək demişdir: “Bu dövrdə bu yerdə (1913-cü ildə Bakı şəhəri nəzərdə tutulur-H.S.) 76 965 – müsəlman, 76 927 – xristian, 9592 – yəhudi, 3801 – lüteran, 2902 – katolik, 4496 – sektant, 262 – köhnə təriqətçi yaşayırdı. Həmin illərdə Azərbaycanda məscidlər, pravoslav baş kilsələri, kiçik kilsələr, kirkə və sinaqoqlar, məbədlər fəaliyyət göstərmişlər. Məhz həmin illərdə Roma katolik, lüteran və bir sıra protestant cəmiyyətləri formalaşmışdı. Bu göstərir ki, Azərbaycan hələ bu dövrlərdən başlayaraq çox-konfessiyalı bir ölkə idi. Maraqlıdır ki, bu dövrdə tolerantlıq prinsipinə nəinki riayət olunurdu, hətta bu prinsip Azərbaycanda inkişaf edirdi.”(132,s.44) Burada qeyd olunan faktlara nəzər saldıqda, 1913-cü ildə Bakıda yaşayan müxtəlif dinlərə etiqad edən insanların say tərkibi müəyyən maraq doğurur və Azərbaycanın Qafqazda hələ XX əsrin əvvəllərində çox tolerant bir ölkə olduğunu göstərir.

Qafqaz bölgəsində sülhün və əmin-amanlığın təmin olunması, ayrı-ayrı xalqların bir-birinin milli-mənəvi dəyərlərinə daim hörmətlə yanaşmasının vacibliyini vurğulayan Gürcüstan Patriarx Katalikosu II İlya konfransda çıxış edərək xalqlararası və dinlərarası dostluğu əks etdirən faktlardan danışaraq demişdir: “Mən elə bir ailədə böyümüşəm ki, bizim ən çox qonağımız məhz müsəlmanlar olurdu. Məhz öz uşaqlıq illərimi yada salıb onların bizə təşrif buyurduqlarını xatırlayıram. Bizim böyüklərimiz dost müsəlmanlar üçün ən

gözəl otaqlarını hazırlayırdılar. Orada xalçalar döşəyirdilər ki, qonaqlar burada öz müsəlman qaydaları ilə ibadətlerini etsinlər.”(133,s.37)

Dini liderlərin bu çıxışlarından görüldüyü kimi, Azərbaycan tarixən qonşu xalqlarla və başqa dinə mənsub olan insanlarla dostluq münasibətlərində və sülh şəraitində yaşamış, heç bir dini ayrı-seçkiliyə yol verməmişdir.

Azərbaycanda qonaq olan Rusiya Federasiyası Dağıstan Respublikasının sabiq Prezidenti Muxu Əliyev də Azərbaycanın yüksək tolerantlıq mədəniyyətinə malik bir ölkə olduğunu vurğulayaraq bu ənənənin davam etdirilməsində prezident İ.Əliyevin və Şeyxülislam A. Paşazadənin rolunu xüsusi qeyd edərək demişdir: “Hörmətli İlham Heydər oğlu, əsasən, Sizin və Şeyxülislamın söyləri sayəsində Azərbaycan bu gün dünyaya sivilizasiyalararası, konfessiyalararası razılığın, tolerantlığın ictimai həyatın adı vəziyyətinə çevrildiyi ölkə kimi qəbul olunur. Hesab edirik ki, Bakı İslam Konfransı Təşkilatı tərəfindən haqlı olaraq 2009-cu ilin İslam mədəniyyəti paytaxtı elan olunmuşdur və bu işdə Sizin xidmətləriniz böyükdür.”(134,s.41)

Azərbaycanda dini tolerantlıq mədəniyyətinin yüksək olduğunu H.Əliyev Fondunun prezidenti, YUNESKO və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban xanım Əliyeva da beynəlxalq tədbirlərdə yüksək tribunalardan həmişə xarici ölkə nümayəndələrinin diqqətinə çatdırmışdır. Məsələn, 10 iyun 2008-ci il tarixində “Mədəniyyətlərarası dialoqda qadınların rolunun genişləndirilməsi” mövzusunda Bakıda keçirilən beynəlxalq Forumda çıxış edən Mehriban xanım Əliyeva Azərbaycan xalqının tarixən ta qədimdən dini tolerantlıq mədəniyyətinə malik olan bir xalq olduğunu vurğulayaraq demişdir: “Azərbaycan Böyük İpək Yolu üzərində yerləşən ölkə kimi tarix boyu yüksək tolerantlıq mühitini yaratmışdır. Bu, həm mədəniyyətimizdə, həm də cəmiyyətimizdə dərin

iz qoymuşdur. Indi də bizim cəmiyyətdə belə bir tolerantlıq ab-havası hökm sürür. Bakı unikal şəhərdir. Artıq uzun müddətdir ki, burada müsəlman məscidi və atəşpərəst məbədi, katolik kilsəsi və sinaqoq, pravoslav məbədi və kirkə yanaşı mövcuddur. Onların coğrafi yaxınlığı faktı belə, yüksək tolerantlıq şəraitində birgə fəaliyyətin mümkünlüyünü nümayiş etdirir və hər bir dinin əsas dəyərlərinin ümumbəşəri dəyərlərlə üst-üstə düşdüyünü təsdiq edir.”(135)

Azərbaycanda dini tolerantlığın yüksək səviyyədə olması respublikamıza gələn müxtəlif peşə adamlarının diqqətini cəlb edir. Məsələn, 2011-ci ilin iyul ayında Avropa Şurası Parlament Assambleyasındakı Avropa Xalq Partiyası qrupunun nümayəndə heyəti respublikamızda səfərdə olmuşdur. Nümayəndə heyətinin üzvləri iyul ayının 21-də Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsində olmuş və burada “Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyətinin inkişafına töhfə verə biləcək dinlərarası dialoq və ya Avropa dəyərlərinə dair” mövzusunda keçirilən “Dəyirmi masa”da iştirak etmişlər. “Dəyirmi masa”da müzakirələrə qoşulan nümayəndə heyətinin üzvü - Avropa Xalq Parlament Assambleyasındakı Avropa Xalq Partiyasının sədri Luka Volante Azərbaycanda tolerantlıq ənənəsinin qədimliyini və müasirliyini xüsusi vurğulayaraq, onun bu gün bütün dünya, xüsusilə də Avropa üçün örnək ola biləcək səviyyəsindən danışaraq qeyd etmişdir ki: “Dinlərarası dialoq bu gün yaxşı düsturdur və onun üzərində müntəzəm işləmək lazımdır. Azərbaycanın bu sahədə əldə etdiyi nailiyyətlərdən öyrənmək lazımdır. Azərbaycan tolerantlığının ən böyük dəyəri isə ondadır ki, o, siyasi qərar deyil, xalqın təbii həyat tərzidir.”(136,s.28)

“Dəyirmi masa”dakı çıxışında dini tolerantlıq sahəsində Azərbaycanın başqa müsəlman ölkələrinə nümunə ola biləcəyini vurğulayan Luka Volante bu məsələdə ölkəmizi hətta Avropa məkanı ilə müqayisə edərək demişdir: “Tolerantlığın

Azərbaycan modeli bizim üçün çox maraqlıdır. Bu model bir çox ölkələrə, o cümlədən müsəlman ümmətinə də örnək ola bilər. Biz Avropada görmək istədiklərimizi Azərbaycanda görürük.”(137,s.31)

Müstəqillik dövründə respublikamızda dini tolerantlığın real şəkildə həyata keçirilməsində ölkə rəhbərliyinin, o cümlədən prezident İlham Əliyevin ölkədə tolerantlığın və dini etiqad azadlığının təminatçısı olduğu xüsusi olaraq qeyd edilməlidir. Məlumdur ki, Azərbaycan çox konfessiyalı bir ölkədir və burada tarixən müxtəlif dini və mədəni abidələr mövcuddur. Bu dini abidələrdən biri də Oğuz kəndinin Nic kəndində yerləşən və udinlərə məxsus olan Müqəddəs Yelisey (Çotari) kilsəsidir. Qeyd edək ki, alban-udin dini abidələrindən olan Müqəddəs Yelisey kilsəsi 1723-cü ildə tikilib və udinlərin əsas ibadət məbədi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Lakin 1836-cı ildən bu kilsə “Rusiya müqəddəs Sinodu”nun xüsusi qərarı ilə erməni qriqoryan kilsəsinin səərəncamına verilib. Həmin vaxtdan udinlər bu qərara etiraz əlaməti olaraq kilsəyə getməyiblər və o vaxtdan istifadəsiz qalan kilsə dağılmaq səviyyəsinə düşmüşdür.

Lakin ölkə prezidenti İlham Əliyev 2005-ci ildə Nic kəndində sakinlərlə görüşdükdən sonra Alban tarixi-dini abidələrinin bərpa edilməsinə aid göstəriş vermişdir. Məhz prezidentin bu göstərişindən sonra Alban dini-tarixi abidələrinin bərpası başlanmış və udinlərin dini mədəni irslərinin bərpasına şərait yaradılmışdır. Abadlaşdırılan və bərpa edilən bu cür abidələrdən biri də Qafqazda, eləcə də dünyada ən qədim xristianlıq məbədlərindən sayılan, vaxtilə Şəkinin Kiş kəndində inşa edilən alban kilsə-muzeyidir. Tarixən bizim eramızın IV-V əsrlərinə aid olan bu kilsənin təmirinə 2000-ci ildə başlanmış, 2003-cü ildə isə bu dini-tarixi abidə əsaslı şəkildə bərpa olunaraq istifadəyə verilmişdir. Eyni zamanda, Nic kəndində və Oğuz rayonunun digər kəndlərində Al-

ban-Udin dini icmaları yaradılmışdır. Bütün bunlar Azərbaycan Respublikasında dini tolerantlıq mədəniyyətinin yüksək səviyyədə olduğunu göstərən faktdır.

Bütün bu tədbirlərin həyata keçirilməsi erməni KİV-lərinin irəli sürdüyü guya Azərbaycanda xristianların, o cümlədən udların sıxışdırılması və assimiliyası haqqında böhtan və cəfəngiyyətə zərbə vurdu. Qeyd edək ki, Azərbaycanda Alban-Udin Xristian İcmasının dirçəldilməsi və dini məbədlərin bərpası, təkcə Azərbaycan tarixində deyil, həm də bütün dünya tarixində mühüm əhəmiyyət kəsb edir və ölkəmizin bir daha dini tolerantlıq mədəniyyətinin səviyyəsini bütün dünyaya göstərdi.

2011-ci ildə Dini qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsində dinlərarası dialoqla bağlı təşkil edilmiş “Dəyirmi masa”da çıxış edən Alban-Udin xristian icmasının sədri Robert Mobili Azərbaycanın tolerantlığın vətəni olduğunu vurğulayaraq demişdir: «...tolerantlıq fransız sözü olsa da, onun vətəninin Azərbaycan olduğunu hesab etmək mümkündür. Ölkəmizdə elə bir məkan var ki, cəmi 100 kvadratmetirlik balaca bir sahədə (hazırkı Oğuz rayonunun Nic kəndi nəzərdə tutulur-H.S.) üç dinə -iudaizm, xristianlıq və islam dininə aid məbədlər yanaşı inşa edilmişdir, belə bir fakta dünyada çox az halda şahid ola bilərsiniz.»(138,s.30)

Öz çıxışında R.Mobili 1836-cı ildə Çar Rusiyası tərəfindən Alban kilsəsinin erməni Eçmiədzin kilsəsinə tabe edilməsini və bundan sonra alban-udların qriqoryanlaşdırılması və erməniləşdirilməsi prosesini vurğulayaraq tədbirdə iştirak edən Avropa Parlament Asambleyasının nümayəndələrinə müraciət edərək demişdir: «Amma mən qədim Azərbaycan mədəniyyətinin varisi olan bir xalqın nümayəndəsi kimi avropalı deputatların diqqətinə çatdırmaq istərdim ki, bu ölkənin yerli xalqı bizik, ermənilər deyil, bu gün malik olduğumuz milli-dini dözümlülük keyfiyyəti Azərbaycan ger-

çəkliyi əslər boyu öz mənəvi dəyərlərində yaşayan alban-
udinlərin yaşayış tərzindədir.»(139,s.30)

Son illərdə respublikamızda dinlərarası dialoqa həsr edilmiş beynəlxalq miqyaslı bir çox tədbirlər keçirilmişdir. Bu beynəlxalq miqyaslı tədbirlərdən biri də 2010-cu ilin 26 aprelində dünya dini liderlərinin «Qloballaşma, din, ənənəvi dəyərlər» mövzusunda Bakıda keçirilən sammitidir. Bu sammitdə dünyanın 33 ölkəsindən ənənəvi dünya dinlərini təmsil edən 200-dən çox nümayəndə iştirak etmişdir. Dünya dini liderlərini bir araya toplayan bu cür mötəbər bir sammitin Bakıda keçirilməsini Azərbaycan Respublikasının regionda və dünyada beynəlxalq nüfuzunun artdığını göstərən hadisə kimi dəyərləndirmək olar. Son illər bu kimi beynəlxalq tədbirlərin Bakıda keçirilməsinin böyük siyasi əhəmiyyət kəsb etdiyini qeyd edən Azərbaycan respublikasının prezidenti İ.Əliyev sammitdəki çıxışında dinlərarası dialoqa Azərbaycanın töhfə verəcəyini vurğulayaraq bu məsələdən bəhs edərək demişdir: **«Mən şübhə etmirəm ki, bu gözəl görüşün çox gözəl nəticələri olacaq, dinlər, millətlər və ölkələr arasında daha da yaxşı anlaşmanın əldə edilməsinə xidmət göstərəcəkdir. Buna böyük ehtiyac vardır. Bir daha vurğulamaq istəyirəm ki, biz Bakının, Azərbaycanın dinlərarası dialoqun bir növ mərkəzinə çevrilməsinə də çox böyük ümidlərlə baxırıq. Bir tərəfdən, bunu Azərbaycanda dini və milli zəmində vəziyyətin çox yaxşı olmasının təzahürü kimi qiymətləndiririk. Bu, bizim üçün böyük şərəfdir. Digər tərəfdən, dinlərarası dialoqun praktiki nöqteyi-nəzərdən gücləndirilməsi işinə Azərbaycan öz töhfəsini verə bilər, verir və verməyə davam edəcəkdir.»**(140)

Buradan göründüyü kimi, prezident İ.Əliyev son illərdə Azərbaycanın dinlərarası dialoqun mərkəzinə çevrilməsini iki amillə şərh etmişdir: birincisi, bu məsələni İ.Əliyev «Azər-

baycanda dini və milli zəmində vəziyyətin çox yaxşı olması-
nın təzahürü kimi» şərtləndirmiş, ikincisi isə, regionda «din-
lərarası dialoqun praktiki nöqteyi-nəzərdən gücləndirilməsi
işinə Azərbaycanın öz töhfəsini verməsi» kimi dəyərləndir-
mişdir. Prezident İ.Əliyev Azərbaycanda dini və milli zəmin-
də vəziyyətin yaxşı olmasını öz çıxışında məntiqi cəhətdən
aşağıdakı kimi əsaslandırmışdır: **«Qeyd etdiyim kimi, əsr-
lər boyu Azərbaycanda bütün millətlərin, bütün dinlə-
rin nümayəndələri bir ailə kimi yaşamışlar, ölkəmizin
inkişafına öz dəyərli töhfələrini vermişlər. Bu gün də bu
proses uğurla davam edir. Azərbaycanda bütün azadlıq-
lar mövcud olduğu kimi, dini azadlıqlar da tam şəkildə
təmin edilir. Azərbaycanda gündəlik fəaliyyət göstərən
mindən çox məscid mövcuddur. On bir kilsə, altı sinaqoq
və digər dini məbədlər fəaliyyət göstərir.»**(141)

Avropa Şurasına (AŞ) üzv olan dövlətlərin mədəniyyət
nazirlərinin “Mədəniyyətlərarası dialoq Avropa və onun qon-
şu regionlarında davamlı inkişafın və sülhün əsasıdır” möv-
zusunda Bakıda keçirilən konfransda 250-dən çox nümayən-
də, o cümlədən 16 nazir, 18 nazir müavini, 10 beynəlxalq
təşkilatın rəhbəri, alimlər QHT və media nümayəndələri
iştirak etmişlər. Konfransda AŞ-nın üzvü olan ölkələrin, Av-
ropa Mədəniyyət Konvensiyasını imzalayan dövlətlərin, YU-
NESKO-nun təmsilçiləri ilə yanaşı islam ölkələri Elm, Təhsil
və Mədəniyyət Təşkilatının (İESKO), Ərəb Dövlətləri Liqası
ölkələrinin Elm, Mədəniyyət və Təhsil Təşkilatının (ALES-
KO) yüksək rütbəli nümayəndələrinin iştirak etməsi bu təd-
birin beynəlxalq əhəmiyyət daşıdığını göstərir. Bu baxımdan
Şərq və Qərb mədəniyyətlərini təmsil edən rəsmi nümayən-
dələrin iştirak etdiyi Bakı konfransını nəinki, Azərbaycanın
və Qərbin, eyni zamanda, Şərqin mədəni həyatında mühüm
hadisə hesab etmək olar. Avropa Şurası ilə Azərbaycanın bir-
gə təşkil etdiyi bu konfrans müxtəlif xalqlar və dövlətlər ara-

sında dialoqu möhkəmləndirməyə xidmət etməklə yanaşı sivilizasiyalararası dialoqu dəstəkləyən ölkə kimi respublikamızın beynəlxalq nüfuzuna müsbət təsir etmişdir. Prezident İ.Əliyevin rəhbərliyi ilə respublikamızda keçirilən bu tipli beynəlxalq tədbirlər mədəniyyətlərarası və dinlərarası dialoqun səmərəli inkişafına böyük töhfələr verməkdədir.

Belə bir konfransın Bakıda keçirilməsinin mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulayan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyev öz çıxışında demişdir: **«Biz buna da çox sevinirik və çox şadıq ki, bu gün Şərqlə Qərbin kəsişdiyi yerdə, Bakıda müxtəlif ölkələrdən müxtəlif dinlərin nümayəndələri iştirak edirlər. Biz buna çox böyük önəm veririk. Bunun çox böyük əhəmiyyəti var. Çünki indiki zamanda bir çox hallarda sivilizasiyalararası, mədəniyyətlərarası dialoqdan danışılır, ancaq bununla bərabər, dünyada gedən proseslər, əfsuslar olsun ki, bəzi hallarda gərginliyin artmasına gətirib çıxarır. Mən çox istəyirəm ki, bu gün Azərbaycanda başlayan Bakı prosesi mədəniyyətlər arasında olan dialoqun, dostluğun, qarşılıqlı anlaşmanın möhkəmlənməsinə öz dəyərli töhfəsini versin.»**(142)

Qeyd edək ki, Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü sosial-iqtisadi sahələrlə yanaşı mədəni irsimizə də çox böyük ziyan vurmuşdur. Bu faktı beynəlxalq təşkilatlar da artıq təsdiq etməkdədirlər. Erməni işğalçılarının Azərbaycanın mədəni abidələrini məhv etməsindən bəhs edən Prezident İ.Əliyev bununla əlaqədar müəyyən faktları açıqlayaraq demişdir: **«2005-ci ildə ATƏT-in faktaraşdırıcı missiyası Azərbaycanın Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş bölgələrində monitoring keçirilmişdir. Bu monitoring əsasında məruzə hazırlanmış və təqdim edilmişdir. Məruzədə göstərilir ki, orada hər şey dağıdılıb, bir dənə salamət bina qalmamışdır. Bütün bunlar, bütün tarixi abi-**

dələr Ermənistan tərəfindən dağıdılıbdır. Mədəniyyət ocaqları dağıdılıbdır, bizim muzeylərimizdə nümayiş etdirilmiş bütün eksponatlar oğurlanıb, muzeylər talan ediləbdir. Əcdadlarımızın qəbirləri, bizim məscidlərimiz dağıdılıbdıq. Bütün bunları Ermənistan dövləti edibdir. ATƏT-in faktaraşdırıcı missiyası bütün bunları təsdiqləyib və öz məruzəsində göstəribdir.»(143)

Prezident İ.Əliyev burada işğalçı ermənilərin mədəni müxtəlifliyə (multikulturalizmə) qarşı düşmən mövqeyində olduğunu konkret faktlar əsasında şərh etmişdir. Mədəni müxtəlifliyə qarşı çıxmağı isə, bəşəri dəyərlərə qarşı çıxmaq kimi dəyərləndirmək olar. Bu baxımdan mədəni müxtəlifliyin bəşəriyyət üçün mühüm əhəmiyyəti və vacibliyi haqqında Avropa Şurasının keçmiş Baş katibi Terri Devisin Bakıda keçirilən beynəlxalq konfransdakı çıxışında söylədiyi fikirlərə diqqət yetirək: «Biz burada təcrübə mübadiləsi aparmaq və birgə irəliləyişə nail olmaq üçün bir araya gəlmişik. Biz hamımız çoxmillətli cəmiyyətlərdə bu və ya digər yolla, mədəniyyətin müxtəlifliyinə daha da meyilliyik. Bir çox hallarda təbii müxtəliflik ətraf mühit üçün nə qədər vacibdirsə, mədəniyyət müxtəlifliyi də bəşəriyyət üçün bir o qədər vacibdir. Lakin biz hələ də bəzi hallarda milli, etnik, linqvistik stereotiplər haqqında düşünürük.»(144)

Son dövrlərdə regional münaqişələrdə din amilinin mühüm rol oynadığını nəzərə alan Azərbaycan rəhbərliyi müxtəlif dinlər arasında qarşılıqlı anlaşmanın əhəmiyyətini önə çəkərək bu sahədə bir çox tədbirlər həyata keçirmişdir. Bu tədbirlərdən biri əvvəlki bölmələrdə qeyd etdiyimiz kimi «Dinlərarası dialoq : qarşılıqlı anlaşmadan birgə əməkdaşlığa doğru» mövzusunda Beynəlxalq konfransın 6 noyabr 2009-cu ildə Bakıda keçirilməsidir.

Ümumiyyətlə, «Dinlərarası dialoq: qarşılıqlı anlaşmadan birgə əməkdaşlığa doğru» mövzusunda Beynəlxalq konf-

ransın iştirakçıları, dünyanın müxtəlif dövlət institutlarının, dini, ictimai qurumların nümayəndələri müasir dövrdə dinlərarası dialoqu müxtəlif sivilizasiyaların yaxınlaşmasına təkan verən səmərəli fəaliyyət forması kimi çox yüksək dəyərləndirmişlər.

Bu konfransın Bakıda keçirilməsi Azərbaycanın dini və milli cəhətdən tolerant ölkə olduğunu bir daha beynəlxalq konfransın iştirakçılarının nəzərinə çatdırdı. Azərbaycanın tarixən yüksək dini tolerantlıq mədəniyyətinə malik bir ölkə olduğunu konfrans iştirakçılarına bəyan edən Azərbaycan Respublikasının prezidenti İ.Əliyev bu haqda demişdir: **«Azərbaycan əsrlər boyu dinlərarası münasibətlərin inkişafında öz rolunu oynamışdır. İctimai-siyasi quruluşdan asılı olmayaraq, bütün dövrlərdə Azərbaycanda dini və milli dözümlülük, tolerantlıq çox yüksək səviyyədə olub. Bu, Azərbaycan xalqının duyğularıdır, eyni zamanda, müstəqil Azərbaycan dövlətinin siyasətidir və Azərbaycanda fəaliyyət göstərən dini qurumların əməyinin praktiki nəticəsidir.»**(145,s.30)

Çağdaş dünyada dinlərarası əməkdaşlığa ehtiyac artmaqdadır. Tolerantlığın ən kamil, mədəni və işgüzar ifadə forması olan dinlərarası dialoq isə Şərqlə-Qərb arasında ən etibarlı ünsiyyət amilinə çevrilmişdir. Konfrans iştirakçıları bu konteksdə «Dinlərarası dialoq: qarşılıqlı anlaşmadan birgə əməkdaşlığa doğru» mövzusunda Beynəlxalq konfransın Azərbaycanda keçirilməsini başqa ölkələr üçün yüksək tolerantlıq örnəyi kimi qiymətləndirmişlər. Konfrans iştirakçıları belə bəşəri dəyərlərə bağlılıqlarını etiraf etməklə yanaşı, bildirmişlər ki, dinlərarası tarixi-ənənəvi əlaqələrin gələcəkdə daha da inkişaf etdirilməsi, dövlət və din münasibətlərinin ancaq humanist meyarlarla cilalanması, ötən əsrlərdə pozulmuş, yaxud çox ciddi şəkildə deformasiyaya uğramış milli-dini münasibətlərin yenidən bərpa olunması

günümüzün ən aktual problemlərindəndir.

Bu konfransın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, həmin konfransın iştirakçıları dinlərarası dialoq və dini tolerantlıqla bağlı dünya ictimaiyyətinə müraciət qəbul etmişlər. Müraciətdə deyilirdi:

– Biz – islam, xristian və iudaizm dinlərinin nümayəndələri, ayrı-ayrı sahələrdə çalışan insanlar belə bir xoş məramın reallaşması üçün bəşəriyyəti daim zənginləşdirən tolerantlıq mühitinin dünyada bərqərar olması fikrini uca tutmağı və gündəlik həyatımızda buna nail olmağı çox vacib məqsəd hesab edirik;

– Bu gün Qafqazda, xüsusilə də Cənubi Qafqazda yaranmış problemlərin həllində beynəlxalq birliyin köməyinə ehtiyac var. Biz, beynəlxalq təşkilatları, o cümlədən ictimai-dini təsisatları, müxtəlif din və konfessiya mənsublarını bu problemlərin həllində mümkün olan bütün vasitələrdən istifadə etməyə çağırırıq;

– Konfrans iştirakçıları Azərbaycanın müxtəlif konfessiyalarla sıx əməkdaşlığını diqqətə çatdırmaqla yanaşı, onun dünya dövlətləri ilə də əlaqələrinin daim yüksəldiyini böyük məmnunluqla qeyd edirlər;

– Biz, dünyanın müxtəlif elmi mərkəzlərinin, həm ənənəvi dinşünaslıqla bağlı, həm də müasir dövrdə aktualıq qazanmış xüsusi mövzular üzrə birgə tədqiqatların aparılmasını məqsəduyğun hesab edirik;

– Konfrans iştirakçıları siyasi konyukturanı rədd edir və dünya ictimaiyyətini Qafqazda işğal altında qalmış qədim dini-tarixi maddi-mədəniyyət abidələrinə qarşı törədilən vandalizmi qəti şəkildə pisləməyə çağırırlar;

– Biz, Azərbaycan rəhbərliyinə Beynəlxalq konfransın yüksək səviyyədə keçirilməsinə göstərdiyi diqqət və qayğıya görə dərin minnətdarlığımızı bildirir və onun nəticələrinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması üçün zəruri vasitələrdən istifadə olunacağını bəyan edirik;

NƏTİCƏ

Son illərin təcrübəsi bir daha sübut edir ki, görkəmli din xadimlərinin beynəlxalq səviyyədəki nüfuzu, rəhbərlik etdikləri qurumların dinlərarası dialoq formatında, eləcə də şəxsi dostluq səviyyəsində səmərəli fəaliyyəti olmasaydı, Şərqlə Qərb arasındakı bəzi qarşıdurmalar o qədər də sabit olmayan dünyamızı bir-birindən uzaqlaşdırar, ciddi gərginlik mənbəyinə, hətta ağır münaqişələrə səbəb ola bilərdi.

Araşdırmalar göstərir ki, XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində dünya ictimaiyyətini, bəşəriyyəti ən çox düşündürən qlobal məsələlərdən biri dinlərarası, mədəniyyətlərarası, sivilizasiyalararası dialoq məsələsidir. Bu problem son illərdə bir çox beynəlxalq forum və konfransların əsas mövzusunə çevrilmişdir. Bu mövzu ilə bağlı keçirilən hər hansı bir beynəlxalq tədbir özlüyündə ayrı-ayrı ölkələri təmsil edən nümayəndələr arasında dialoq mahiyyəti daşıyır. Çünki bu cür konfranslar müxtəlif ölkələrin və müxtəlif mədəniyyətlərin təmsilçilərini bir araya gətirir və onların bir-birini tanımasına xidmət edir.

Hazırkı şəraitdə dinlərarası, mədəniyyətlərarası və sivilizasiyalararası dialoqun əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirən Azərbaycan Respublikasının prezidenti İ.Əliyev müxtəlif xalqların qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşamasının vacibliyini vurğulayaraq ölkəmizin sivilizasiyalararası dialoqa töhfə verdiyini demişdir: **“Sivilizasiyalar arasında dialoq indiki vaxtda çox geniş müzakirə olunur. Dünyanın müxtəlif guşələrində yaşayan insanlar çətinlikləri aradan qaldırmaq və özlərinin həyatını daha təhlükəsiz etmək üçün bir-birini daha yaxşı anlamalı, əməkdaşlıq etməli və bir-birinə kömək etməlidirlər. Bu mövzunun çox müzakirə olunmasına baxmayaraq, əfsuslar olsun ki, reallıqda bəzən biz dünyanın müxtəlif yerlərində, ayrı-ayrı ölkələrdə müəyyən gərginliyi müşahidə edirik.**

Milli və dini mənsubiyyəti fərqli olan insanlar arasında gərginlik özünü biruzə verir. Bu, bütün dünya üçün çox təhlükəlidir. Azərbaycanda biz sivilizasiyalararası dialoqa töhfə verilməsinə çalışırıq.”(146)

Son illərdə dinlərarası, mədəniyyətlərarası, sivilizasiyalararası dialoqla bağlı Azərbaycanda keçirilən beynəlxalq tədbirlərin miqyası və bu məqsədlə respublikamıza gələn tanınmış ictimai xadimlər, dini rəhbərlər və görkəmli alimlərin fikirləri Azərbaycanda dini tolerantlıq mədəniyyətinin yüksək olduğunu bir daha sübut edir.

Mövcud monoqrafiyada aparılan araşdırmalar aşağıdakı elmi nəticələrin irəli sürülməsinə imkan yaradır:

1. İslam dinində tolerantlığın əsası Qurani-Kərimin surə və ayələrində irəli sürülmüş və Məhəmməd (s) Peyğəmbərlə bağlı hədislərdə öz ifadəsini tapmışdır (Bax: Əl-Bəqərə, 256; Ənam, 108 və s.). Digər tərəfdən tarixi mənbələrə görə, İslam dininin Azərbaycanda yayıldığı dövrdə müsəlmanlar bu ərazidə yaşayan yəhudilik, xristianlıq və zərdüştlüyün tərəfdarlarına qarşı ehtiram və dözümlülük göstərmişlər.

2. Tarixi araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan ərazisində yaşayan çoxsaylı etnik və dini qruplar arasında həmişə yüksək tolerantlıq mühiti hökm sürmüş, heç vaxt milli və dini zəmində qarşıdurma olmamışdır. Azərbaycan ərazisində yaşayan xalqlar arasında tolerant münasibətlərin formalaşmasında onların tale ümumiliyi amili də mühüm rol oynamışdır. Belə ki, tarix boyu Azərbaycanda yaşayan xalqlar dəfələrlə böyük dövlətlərdən asılı vəziyyətə düşmüş və yaranmış vəziyyət milli-dini fərqlərinə baxmayaraq onları bir-birinə yaxınlaşmağa vadar etmişdir. Lakin Azərbaycanda milli-dini tolerantlığa təhlükə yaradan erməni şovinistləri olmuşdur. Qeyd edək ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi dini zəmində baş verməsə də, Erməni-Qriqoryan kilsəsi azərbaycanlılara qarşı tarixən düşmənçilik toxumu səpən dini-ideoloji mərkəz

rolu oynamış və indi də bunu davam etdirməkdədir.

3. Azərbaycana gələn dünya dini liderləri (xüsusən, qeyri-islam dini liderləri) birmənalı şəkildə təsdiq edirlər ki, Azərbaycan cəmiyyəti digər müsəlman ölkələri ilə müqayisədə daha tolerant və dünyəvi bir ölkədir.

4. Müstəqillik dövründə Azərbaycanda dini tolerantlıq mədəniyyətinin yüksəldilməsində ulu öndər H.Əliyevin rolu geniş işıqlandırılmış və konkret faktiki materiallar əsasında şərh edilmişdir. Bu baxımdan Azərbaycanda dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsi, dini etiqad azadlığının həyata keçirilməsi və qeyri-islam dini konfessiyalarının azad fəaliyyət göstərməsində H.Əliyevin rolu xüsusi tədqiqat obyektinə kimi araşdırılmışdır.

5. Hazırda Azərbaycanda formalaşmış dini tolerantlıq mühitinin qorunub saxlanması və onun daha da möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynayan prezident İ.Əliyevin bu sahədə həyata keçirdiyi geniş tədbirlər də praktiki və nəzəri cəhətdən araşdırılmışdır. Məhz prezident İ.Əliyevin dini tolerantlığın möhkəmləndirilməsi sahəsində həyata keçirdiyi tədbirlər nəticəsində respublikamızda rəsmi olaraq 525 islam, 34 qeyri-islam təmayüllü dini icma, eyni zamanda 11 kilsə, 6 sinaqoq fəaliyyət göstərir. Hazırda ölkəmizdə 1802 məscid, 550-yə yaxın pir və ziyarətgah bərpa və təmir edilərək dindarların ixtiyarına verilmişdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər. Bakı, "Əbilov, Zeynalov və oğulları" NPE, 2007, s.3-4
2. "Azərbaycan" qəzeti, 15 yanvar, 1913-cü il.
3. Heydər Əliyev. «İslam sivilizasiyası Qafqazda» mövzusunda Beynəlxalq simpoziumda nitqi. «Azərbaycan» qəzeti, 10 dekabr, 1998-ci il
4. Heydər Əliyev. «İslam sivilizasiyası Qafqazda» mövzusunda Beynəlxalq simpoziumda nitqi. «Azərbaycan» qəzeti, 10 dekabr 1998-ci il
5. Heydər Əliyev. «İslam sivilizasiyası Qafqazda» mövzusunda Beynəlxalq simpoziumda nitqi. «Azərbaycan» qəzeti, 10 dekabr 1998-ci il
6. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, 1989, səh.88
7. İslam: Tarix. Fəlsəfə. İbadətlər. Bakı, Elm, 1994, səh.147-148, (336 s.)
8. Paşazadə A.Ş. Qafqazda islam.-B; Azərnəşr, 1991, (224 s.)
9. İslam: Tarix. Fəlsəfə. İbadətlər. Bakı, Elm, 1994, səh.147-148, (336 s.). Bax: İstinad olunan ilkin mənbə: Ət-Təbəri, Əbu Cəfər Məhəmməd bin Cəfər. Tarix əl-üməm və-l-mülk. II cild, Qahirə, 1939, səh.255-256
10. Vəlixanlı N.M. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. B; Azərnəşr, 1993. Səh.30, (157 s.)
11. Toynbi A. Sivilizasiya tarixin məhkəməsi qarşısında, M, 2006, səh.133 (rus dilində)
12. Rüstəmov Y. Tarix lokal sivilizasiyaların qarşılıqlı münasibəti kimi. Bakı, «Səda», 2008, s.147 (s.167)
13. Paşazadə A.Ş. Qafqazda islam.-B; Azərnəşr, 1991, s.46-48, (Bax: İlkin mənbə. Ət-Təbəri. Tarix əl-üməm və-l-mülk. II cild. Qahirə, 1939, səh.296)

14. Heydər Əliyev «İslam sivilizasiyası Qafqazda» Beynəlxalq simpoziyada nitqi. «Azərbaycan» qəzeti, 10 dekabr 1998-ci il
15. I Pyotrun “Vəsiyyətnamə”si “Aydınlıq” qəzetinin 1991-ci il 31 dekabr 46-cı sayında dərc edilmişdir.
16. I Pyotrun “Vəsiyyətnamə”si “Aydınlıq” qəzetinin 1991-ci il 31 dekabr 46-cı sayında dərc edilmişdir.
17. Paşazadə A.Ş. Qafqazda islam.-B., “Azərnəşr”, 1991, səh.93, (224 s.)
18. «Акты собранные Кавказкого археографическою комиссиею», т. VI, ч. I. Тифлис, 1874, стр.481
19. Ахмедов Э.М. Философия азербайджанского просвещения. Б. Азернешр. 1983. с. 29-30. (291 с.)
20. Ахмедов Э.М. Философия азербайджанского просвещения. Б.Азернешр.1983.с. 30. (291 с.)
21. «Движение горцов Северо – Восточного Кавказа в 20-50-х гг. XIX века», Махачкала, 1959, стр.167
22. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1990, səh.16
23. “Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в.” ч. II, М.-Л., 1937, стр. 26.
24. «Azərbaycan» qəzeti, 6 sentyabr 1993-cü il.
25. H.Əliyev. Məhəmməd Peyğəmbərin (s) mövlud günü münasibətilə Təzəpir məscidindəki çıxışı. «Azərbaycan» qəzeti, 6 sentyabr 1993-cü il
26. Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər. Bakı, “Əbilov, Zeynalov və oğulları” NPE, 2007, s.97
27. H.Əliyev. Mövlud bayramı münasibətilə Bakıda Təzəpir məscidində təntənəli mərasimdəki çıxışı. «Azərbaycan» qəzeti, 27 avqust 1994-cü il.
28. «Azərbaycan» qəzeti, 27 avqust 1994-cü il.

29. 26 avqust 1994-cü il tarixdə H.Əliyevin Mövlud bayramı münasibətilə Bakıda Təzəpir məscidində təntənəli mərasimdə çıxışından.
30. Əliyev R.Y. «Heydər Əliyev, din və mənəvi dəyərlər», Bakı, 1998. s.6.
31. H.Əliyevin «İslam sivilizasiyası Qafqazda» mövzusunda beynəlxalq simpoziumda nitqi, "Azərbaycan" qəzeti, 10 dekabr 1998-ci il.
32. H.Əliyevin "İslam sivilizasiyası Qafqazda" mövzusunda beynəlxalq simpoziumda nitqi, "Azərbaycan" qəzeti, 10 dekabr 1998-ci il.
33. H.Əliyevin "İslam sivilizasiyası Qafqazda" mövzusunda beynəlxalq simpoziumda nitqi, "Azərbaycan" qəzeti, 10 dekabr 1998-ci il.
34. H.Əliyevin "İslam sivilizasiyası Qafqazda" mövzusunda beynəlxalq simpoziumda nitqi, "Azərbaycan" qəzeti, 10 dekabr 1998-ci il.
35. «Azərbaycan» qəzeti, 27 avqust 1994-cü il.
36. Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər. Bakı, "Əbilov, Zeynalov və oğulları" NPE, 2007, s.23.
37. Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər. Bakı, "Əbilov, Zeynalov və oğulları" NPE, 2007, s.24.
38. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, "Azərb." Nəşriyyatı, 1996, s.5.
39. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, "Azərb." Nəşriyyatı, 1996, s.8.
40. «Xalq» qəzeti. 11 oktyabr 2002-ci il.
41. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, "Azərb." Nəşriyyatı, 1996, s.16-17.
42. Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər. Bakı, "Əbilov, Zeynalov və oğulları" NPE,

2007, s.10.

43. R.Əliyev. Dövlət və din. Bakı, 2004, s.45.
44. «Dirçəliş XXI əsr» jurnalı, 2009, №139-140, səh.41
45. Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər. Bakı, “Əbilov, Zeynalov və oğulları” NPE, 2007, s.4
46. Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külli-yatı, 1991-1993. I kitab, B., “Qanun”, 1997, s.571 (844s.)
47. Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külli-yatı, 1991-1993. I kitab, B., “Qanun”, 1997, s.578 (844s.)
48. Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külli-yatı, 1991-1993. I kitab, B., “Qanun”, 1997, s.578 (844s.)
49. Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külli-yatı, 1991-1993. I kitab, B., “Qanun”, 1997, s.578 (844s.)
50. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu №7 (145) 31 iyul 2009. s.1571
51. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu №5 (143) 31 may 2009. s.1080
52. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu №5 (143) 31 may 2009. s.1081-1082
53. www.kaspi.az. (Kaspi qəzeti) 14 iyul 2011-ci il
54. Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər. Bakı, “Əbilov, Zeynalov və oğulları” NPE, 2007, s.5
55. Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası. Bax: Respublika qəzeti, 24 may 2007-ci il.
56. www.xalqqazeti.com/ İ.Əliyev. “XXI əsr: ümidlər və çağırışlar” devizi ilə Bakıda keçirilən Beynəlxalq Humanitar Forumda çıxış. «Xalq» qəzeti, 11 oktyabr 2011-ci il.
57. www.xalqqazeti.com/ İ.Əliyev. “XXI əsr: ümidlər və çağırışlar” devizi ilə Bakıda keçirilən Beynəlxalq Humanitar Forumda çıxış. “Xalq” qəzeti, 11 oktyabr 2011-ci il.
58. “Azərbaycan” qəzeti, 22 iyul 2011-ci il.

59. Baxşəliyeva G. Azərbaycanca islamofobiya dan söhbət gedə bilməz. "Xalq" qəzeti, 29 oktyabr, 2011-ci il
60. «Xalq» qəzeti, 24 sentyabr 2011-ci il.
61. «Xalq» qəzeti, 24 sentyabr 2011-ci il.
62. «Xalq» qəzeti, 24 sentyabr 2011-ci il.
63. www.qazeta.ru/sosial/2011/07/25/3707709.shtml
64. «Xalq» qəzeti, 24 sentyabr 2011-ci il
65. M.Əliyeva. Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumunda məruzə. «Azərbaycan» qəzeti, 22 iyun 2011-ci il.
66. Şükürov A. Qloballaşma, mif və tarix. B., 2005, s.12-13
67. "Dirçəliş XXI əsr" jurnalı, №9, 2000-ci il, s.3-4
68. Яковец Ю. В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций. М., «Экономика», 2003, с 300
69. Быева А.Н. Человеческий фактор: новое мышление и новое действие. М, 1998, с 15
70. "Dirçəliş XXI əsr" jurnalı, №9, 2000-ci il, s.4
71. «Azərbaycan» qəzeti, 2009-cu il 28 yanvar
72. «Azərbaycan» qəzeti, 2009-cu il 28 yanvar
73. Mehdiyev R. "Azərbaycan qloballaşma dövründə: inkişaf strategiyası." «Azərbaycan» qəzeti, 26 may 2004-cü il
74. «Dirçəliş XXI əsr» jurnalı. 2010. №145-146. səh. 22-23
75. «Dirçəliş XXI əsr» jurnalı. 2010. №145-146. səh. 22-23
76. Hüseynov S. Davamlı insan inkişafının strateji istiqamətləri. Bakı, "Adiloğlu" nəşriyyatı, 2003, s.25-26
77. Prezident İ.Əliyevin Milli Məclisin 4-cü çağırışının ilk iclasındakı nitqi. "Azərbaycan" qəzeti, 30 noyabr 2010-cu il.
78. Prezident İ.Əliyevin Milli Məclisin 4-cü çağırışının ilk iclasındakı nitqi. "Azərbaycan" qəzeti, 30 noyabr 2010-cu il.
79. R.Mehdiyev. BMT İnkişaf Proqramının 2010-cu il İnsan İnkişafı hesabatının təqdimat mərasimində çıxışı. Xalq qəzeti, 6 noyabr 2010-cu il
80. F.Akçura. BMT İP -nin İnsan İnkişafı hesabatının təqdimat mərasimində çıxışı. Xalq qəzeti, 6 noyabr 2010-cu il.

81. («Azərbaycan» qəzeti, 29 iyun 2011-ci il).
82. («Azərbaycan» qəzeti, 29 iyun 2011-ci il).
83. Ə.Abasov, R.Mirzəzadə. Genderə giriş. Bakı, "Adiloğlu" nəşriyyatı, 2004, s.55
84. S.Quliyeva «İslam Mədəniyyətinin Paytaxtları» layihəsi barədə. Bakı İslam mədəniyyətinin paytaxtıdır – 2009, Beynəlxalq konfransın tezisləri. Bakı, 9-10 noyabr, 2009, səh.10-12.
85. Bakıda «Sivilizasiyalararası dialoq: Azərbaycandan baxış» mövzusunda beynəlxalq konfrans keçirilmişdir. «Azərbaycan» qəzeti, 12 noyabr 2009-cu il.
86. «Sivilizasiyalararası dialoq: Azərbaycandan baxış» mövzusunda Bakıda keçirilən beynəlxalq konfransda İKT-nin Baş katibi E.İhsanoğlunun çıxışı. «Azərbaycan» qəzeti, 12 noyabr 2009-cu il.
87. Azərbaycan Respublikasının prezidenti İ.Əliyevin «Muğam aləmi» beynəlxalq festivalının rəsmi açılışı mərasimində nitqi. «Xalq» qəzeti, 21 mart 2009-cu il.
88. YUNESKO-nun sabiq Baş direktoru K.Matsuuranın «Muğam aləmi» beynəlxalq festivalının rəsmi açılışı mərasimində çıxışı. «Xalq» qəzeti, 21 mart 2009-cu il.
89. Fransada aşiq musiqisi konsertləri. «Xalq» qəzeti, 9 aprel 2009-cu il.
90. "Bakı – İslam mədəniyyətinin paytaxtı – 2009" mədəniyyət ilinin açılışı münasibətilə yeni veb-saytının istifadəyə verilməsi mərasimində İSESKO-nun Baş direktoru Əbdüləziz bin Osman Əl-Tüveycrinin çıxışı. «Azərbaycan» qəzeti. 19 fevral 2009-cu il.
91. Dövlət və din. İctimai fikir toplusu. № 6(14)2009-cu il, səh.76
92. «Respublika» qəzeti, 20 aprel 2006-cı il
93. «Respublika» qəzeti, 20 aprel 2006-cı il
94. «Azərbaycan» qəzeti, 3 dekabr 2008-ci il

95. «Azərbaycan» qəzeti, 3 dekabr 2008-ci il
96. «Azərbaycan» qəzeti, 3 dekabr 2008-ci il
97. Пивоев В.М. Философия культуры. М., Гаудеамус, 2009, с.
98. Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumunda Azərbaycan Prezidenti İ.Əliyevin nitqi. «Azərbaycan» qəzeti, 8 aprel 2011-ci il
99. Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumunda Azərbaycan Prezidenti İ.Əliyevin nitqi. «Azərbaycan» qəzeti, 8 aprel 2011-ci il.
100. «Respublika» qəzeti, 7 dekabr 2010-cu il
101. «Respublika» qəzeti, 22 noyabr 2009-cu il
102. «Xalq» qəzeti, 9 aprel 2009-cu il
103. Mehdiyev R. Humanitar əməkdaşlıq üzrə 1-ci Azərbaycan-Rusiya Forumunda çıxış. Dırçəliş XXI əsr jurnalı, 2010, №141-142, s.114
104. Dırçəliş XXI əsr jurnalı, 2010, №141-142, s.116
105. Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumunda Azərbaycan Prezidenti İ.Əliyevin nitqi. «Azərbaycan» qəzeti, 8 aprel 2011-ci il
106. «Azərbaycan» qəzeti, 28 may 2011-ci il
107. «Azərbaycan» qəzeti, 28 may 2011-ci il
108. Əliyev R.Y. Heydər Əliyev, din və mənəvi dəyərlər. Bakı, 1998, səh.8
109. Əliyev R.Y. Heydər Əliyev, din və mənəvi dəyərlər. Bakı, 1998, səh.28
110. Əliyev R.Y. Heydər Əliyev, din və mənəvi dəyərlər. Bakı, 1998, səh.49-50
111. “Xalq” qəzeti, 11 oktyabr, 2002-ci il
112. Əliyev R.Y. Heydər Əliyev, din və mənəvi dəyərlər. Bakı, 1998, səh.32-33
113. Əliyev R.Y. Heydər Əliyev, din və mənəvi dəyərlər. Bakı, 1998, səh.31

114. "Xalq" qəzeti, 11 oktyabr, 2002-ci il
115. H.Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər. Bakı, "Əbilov, Zeynalov və oğulları" NPE, 2007, səh.46
116. Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər. Bakı, "Əbilov, Zeynalov və oğulları" NPE, 2007, səh.10
117. "Azərbaycan" qəzeti, 25 aprel 2010
118. Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər. Bakı, "Əbilov, Zeynalov və oğulları" NPE, 2007, səh.13
119. Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər. Bakı, "Əbilov, Zeynalov və oğulları" NPE, 2007, səh.27-28
120. www.qafqazislam.com
121. www.qafqazislam.com
122. <http://deyerler.org/93306-qafqaz-muselmanlari-i-daresinin-tarixi.html>
123. <http://deyerler.org/93306-qafqaz-muselmanlari-i-daresinin-tarixi.html>
124. "Azərbaycan" qəzeti, 18 iyun 2009-cu il
125. "Azərbaycan" qəzeti, 18 iyun 2009-cu il
126. "Azərbaycan" qəzeti, 26 avqust 2009-cu il.
127. "Azərbaycan" qəzeti, 18 iyun 2009-cu il.
128. «Xalq» qəzeti. 28 avqust 2009-cu il
129. "Azərbaycan" qəzeti 8 noyabr 2009-cu il
130. "Azərbaycan" qəzeti 26 avqust 2009-cu il.
131. Dövlət və din. İctimai fikir toplusu. Noyabr-dekabr, 2009, № 6(14), s.36
132. H.Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər. Bakı, «Əbilov, Zeynalov və oğulları» NPE, 2007, s.44 s
133. Dövlət və din. İctimai fikir toplusu. Noyabr-dekabr,

2009, № 6(14), s.. 37

134. Dövlət və din. İctimai fikir toplusu. .№ 6(14)2009-cu il, s.41
135. M.Əliyeva. "Mədəniyyətlərarası dialoqda qadınların rolunun genişləndirilməsi" mövzusunda beynəlxalq forumda çıxış. «Azərbaycan» qəzeti, 11 iyun 2008-ci il.
136. Dövlət və din. İctimai fikir toplusu. 2011, №4(24) iyul-avqust, s.28
137. Dövlət və din. İctimai fikir toplusu. 2011,№4(24)iyul-avqust.s.31
138. Dövlət və din. İctimai fikir toplusu. № 6(14)2009-cu il, s.30
139. Dövlət və din. İctimai fikir toplusu. № 6(14)2009-cu il, s.30
140. Dövlət və din. İctimai fikir toplusu. № 6(14)2009-cu il, s.30
141. «Xalq» qəzeti, 27 aprel 2010-cu il
142. «Azərbaycan» qəzeti, 3 dekabr 2008-ci il
143. «Azərbaycan» qəzeti, 3 dekabr 2008-ci il
144. «Azərbaycan» qəzeti, 3 dekabr 2008-ci il
145. Dövlət və din. İctimai fikir toplusu. №6 (14)2009-cu il, s. 30.
146. "Azərbaycan" qəzeti, 29 sentyabr 2007-ci il.

Ümumi şəkildə istifadə edilmiş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində:

1. Heydər Əliyev. Dinimiz xalqımızın milli-mənəvi sərvəti-dir. Bakı, İrşad, 1999, 165 s.
1. Bünyadzadə K. İslam fəlsəfəsi: tarix və müasirlik. Bakı, "Çaşıoğlu", 2010, 154 s.
2. Din və etiqad azadlığı. Beynəlxalq, regional və milli hüquqi sənədlərlə. AMEA İnsan Hüquqları İnstitutu. "Elm və Təhsil" nəşr.-t, Bakı, 2012
3. Əliyev R. Din. Əxlaqa aparan yol. Bakı, "Əbilov, Zeynalov və oğulları" nəşr.-t, 2005, 80 s.
4. Əlizadə A. Xristianlıq: Tarix və fəlsəfə (ilk çağlar). Bakı, "Əbilov, Zeynalov və oğulları" nəşr.-t, 2007, 172 s.
5. Hüseynov H., Bəhərçi T. Şərq-Qərb münasibətləri xristian və islam təfəkkürü baxımından. Bakı, "Təknur", 2005, 442 s.
6. Xəlilov S.S. Mənəviyyat fəlsəfəsi. Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşr.-t, 2007, 520 s.
7. Orucov H. Azərbaycanda din: ən qədim dövrdən bu günədək. Bakı, "İdrak İB", 2012, 428 s.
8. Səmədov E. Azərbaycanda din-dövlət münasibətləri və dini təhsilin formalaşması. Bakı, 2009, 170 s.

Rus dilində:

1. Али-заде А. Проблемы современного исламского мировоззрения. Религиозно-философские диалоги. Баку, «Текнур», 2010, 238 стр.
2. Мир-Багирзаде С. Культура исламской цивилизации (средние века). Баку, «Елм», 2011, 250 стр.
3. Пивоев В.М. Философия культуры: Учебное пособие Учебное пособие для вузов, М.Гаудеамус, 2009, 426 стр.
4. Полосин А.В., Али-заде А. Ислам не такой! А какой? 40 ответов критикам Ислама. М: Изд. дом «Ансар», 2008, 288 стр.
5. Религиоведение (под ред. Шахнович) СПб, Питер, 2009, 432 стр.

Kitabın hazırlanması prosesində zəhmət çəkmiş bütün insanlara, o cümlədən kitabın elmi redaktoru və rəyçilərinə, kompüterdə yığılmasını və tərtibatını həyata keçirən **Qabil Camalzadəyə, Şəlalə Akif qızı Hüseynovaya, f.ü.f.d. Gündüz Süleymanova və Aynur Günəşliyə müəllif öz dərin minnətdarlığını bildirir.**

Operator: _____

Komputer tərtibatı: Fariz Məhərrəmov


~~~~~  
Çapa imzalanmışdır: 22.12.2012.

Formatı: 60x84 1/16 Həcmi: 11 ç.v.

Sifariş 35. Tiraj 300.

«Təknur» MMC-nin mətbəəsində  
hazır elektron variantdan çap olunmuşdur.

~~~~~  
Mətbəə kitabın məzmununa, yazı üslubuna,
orfoqrafiya və görə heç bir cavabdehlik daşımır.

~~~~~  
Mətbəənin direktoru: Ələkbər Məmmədov

~~~~~  
Telefon: 408-86-23; 050-222-40-25.